

UNIVERZITA PARDUBICE

FAKULTA FILOZOFICKÁ

**DĚTSTVÍ V MEMOÁROVÉ LITERATUŘE SPISOVATELŮ
DEVATENÁCTÉHO STOLETÍ**

Bc. Barbora Salonová

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2010

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Katedra historických věd
Akademický rok: 2008/2009

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Barbora SALONOVÁ**

Studijní program: **N7105 Historické vědy**

Studijní obor: **Kulturní dějiny**

Název tématu: **Dětství ve vzpomínkách spisovatelů devatenáctého století**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Osnova:

1. Úvod: cíle práce, metody, prameny
2. Dětství v memoárové literatuře:
 - a) dětství a kontexty zkoumané problematiky
 - b) memoárová literatura - obecná charakteristika žánru
 - c) problematika vzpomínek na dětství v dílech spisovatelů memoárové literatury
3. Obraz vlastního dětství ve vzpomínkové literatuře spisovatelů devatenáctého století ve srovnání s faktografickou literaturou zaměřující se na dějiny dětství:
 - a) péče o dítě – rané vzpomínky, nemoci
 - b) dětský prostor – hry, hračky, dětský pokoj, rošťáctví
 - c) výchova a vzdělání dítěte – škola, četba, vztah k náboženství
 - d) období mezi dětstvím a dospělostí – puberta, první láska, představa o budoucnosti
4. Vzpomínky spisovatelů na své rodičovství:
 - a) vnímání dětství z pohledu dospělých
5. Vztah mezi realitou, autocenzurou či autostylizací v memoárové literatuře spisovatelů devatenáctého století:
 - a) charakter vzpomínek na dětství
 - b) fikční svět autora v pamětech a jeho autostylizace
6. Závěr: Analýza prostudovaných zdrojů, která odhalí charakter memoárové literatury spisovatelů. Ozřejmí nám všechny klady, ale i zápory tohoto ego-dokumentu.

Rozsah grafických prací:
Rozsah pracovní zprávy:
Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**
Seznam odborné literatury: **viz příloha**

Vedoucí diplomové práce: **prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.**
Katedra historických věd

Datum zadání diplomové práce: **30. dubna 2008**

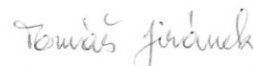
Termín odevzdání diplomové práce: **31. března 2009**

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.

děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.

vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2008

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně Univerzity Pardubice.

Ve Vráži dne 26. 3. 2010

Barbora Salonová

Na tomto místě bych ráda poděkovala lidem, kteří mi pomáhali a podporovali mě při psaní mé diplomové práce. Velký dík patří paní profesorce Lenderové, která mě při vedení mé práce vždy mile a věcně poradila. Její kritika byla pro mne při psaní velmi cenná.

Dále bych ráda poděkovala Aleši Landovi, který mi pomáhal s opravou a srozumitelností textu. Při korektuře německého textu mi byl zas nápomocný Hans Werfring, kterému rovněž děkuji.

ANOTACE

Dětství je jedinečným obdobím lidského života, které má zásadní vliv na další vývoj člověka. Je fází osobního růstu, kdy je člověk nesamostatný, velmi zranitelný. Dítě vyžaduje zvláštní přístup, který odpovídá jeho věku. Cílem diplomové práce je na základě memoárů spisovatelů představit dětství devatenáctého století. Práce provádí také kritiku memoárů jako historického pramene pro dějiny dětství.

KLÍČOVÁ SLOVA

dětství, memoáry, spisovatelé, devatenácté století

TITLE

Childhood in memories of Writings of 19th century

ANNOTATION

Childhood is a unique period of a human life and has an essential influence on further development of a person. It is a phase of personal growth, when the person is dependent and very vulnerable. A child requires a special approach which corresponds with their age. The aim of this diploma work is to introduce the childhood of the nineteenth century on the basis various writers' memoirs. The work also deals with the critics of the memoirs as a historical source for history childhood.

KEYWORDS

childhood, memoirs, writers, nineteenth century

Obsah:

I. Úvod	s. 1
I. 1. Stanovení cílů.....	s. 3
I. 2. Memoárová literatura.....	s. 4
II. Dětství v rodině a nejbližším okolí	s. 9
II.1. Narození a rané dětství.....	s. 9
II.2. Rodina.....	s. 21
II.2.I. Rodina a rodinná výchova.....	s. 30
II.2.II. Život dítěte na venkově a ve městě.....	s. 36
II.2.III. Práce v rodině.....	s. 39
II.2.IV. Jídlo.....	s. 42
II.2.V. Nemoc a smrt.....	s. 46
III. Dítě a škola	s. 53
III.1. Předškolní výchova.....	s. 53
III.2. Normální škola.....	s. 56
III.3. Domácí vyučování.....	s. 68
III.4. Gymnázium.....	s. 72
III.5. Dívčí škola a vzdělání.....	s. 79
IV. Dítě a jeho svět	s. 88
IV.1. Pokoj.....	s. 88
IV.2. Hry a hračky.....	s. 91
IV.3. Knihy.....	s. 99
IV.4. Pohádky.....	s. 105
V. Dítě a nacionální konflikt	s. 107
VI. Závěr	s. 114
VII. Zusammenfassung	s. 117
VIII. Seznam pramenů a literatury	s. 120
IX. Příloha	s. 126

I. Úvod

Dětství je jedinečným obdobím lidského života, které má zásadní vliv na další vývoj člověka. Je fází osobního růstu, kdy je člověk nesamostatný, velmi zranitelný. Dítě vyžaduje zvláštní přístup, který odpovídá jeho věku. Dnešní společnost se snaží všechny zvláštnosti dětského věku respektovat a vytvořit dítěti vhodné prostředí.¹

Specifika dětství začala být společností vnímána již v osmnáctém století, jež své snahy o změnu přístupu k dítěti opíralo především o školní výchovu. V následujícím, tedy devatenáctém století, se odborná veřejnost začala více zajímat o pediatrii a potřeby dítěte. Dvacáté století pak všechny tyto vlivy přijalo a začalo vnímat dětství jako samostatné období života člověka, jež vyžaduje zvláštní pozornost. Potřebám dítěte a jeho prožívanému dětství se začala přizpůsobovat široká veřejnost. Snad také proto je toto století nazýváno stoletím dítěte.²

Takovýto společenský vývoj vedl k pochopení lidského raného věku a jistě i proto se o dětství v minulosti začala zajímat historiografie. Nejdříve se však musel změnit přístup historiků, kteří až do poloviny dvacátého století zpracovávali především politické a hospodářské dějiny. V rámci politických dějin se historici zaměřovali na významné události a historické osobnosti, které vládly a ovládaly světové dějiny. Nástup historické demografie roku 1960 přispěl k rozvoji dějin každodennosti a sociálních dějin, které se zaměřují na bádání o dějinách rodiny a mezilidských vztazích.

V tomto období vydává v Paříži roku 1960 první práci o dějinách dětství Philipp Ariès s názvem *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*.³ Anglická verze této knihy vyšla v USA o dva roky později a v Německu se představila roku 1975. Philipp Ariès se ve své knize soustředil na obraz dětství mezi léty 1650-1750, tedy na zlomek období středověku a raný novověk. Ve své práci se Ariès zabýval především otázkou, jak rozdílné bylo dětství v tomto období od podoby dětství ve 20. století. Ariès uvádí, že rozdíl v přístup společnosti k dětství dvacátého století a dětství mezi léty 1650-1750 je zásadní. Dle jeho výzkumů neměla středověká a raně novověká společnost žádný vztah k dětem a nerespektovala specifika dětského věku. Tato kontroverzní tvrzení vyvolala výhrady u mnoha historiků, kteří se výrazně ohradili proti této černé legendě dětství. Byli mezi nimi Nathalie Zemon Davis,

¹ MATĚJČEK, Zdeněk. *Rodiče a děti*. Praha, 1986.

² LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství: Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C, Faculty of Humanities*. Pardubice, 2001.

³ ARIÈS, Philipp. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris, 1975.

Emmanuel Le Roy Ladurie, Pierre Riché a další, kteří Arièsovi oponovali, že i dítě mělo v této společnosti svůj status a tudíž muselo být svým okolím respektováno. Přesto kniha Phillipa Arièse zásadním způsobem ovlivnila historiografii a je stále významnou publikací k dějinám dětství do roku 1900.⁴

Dalším historikem zajímajícím se o dětství a především o sociální dějiny je Lloyd deMause, který od sedmdesátých let sleduje vývoj dětství v průběhu historie. Samostatnou knihu *The History of Childhood*⁵ vydal v USA roku 1995.

Na dějiny dětství prostřednictvím autobiografií se zaměřili v knize *Deutsche Kindheiten: Autobiographische Zeugnisse 1700-1900*⁶ Irene Hardach-Pinke a Gerd Hardach. Publikace byla vydána roku 1978 ve Frankfurtu nad Mohanem. Prostřednictvím autobiografických dokumentů autoři sledují dětství v různém sociálním prostředí. Ve své práci proto rozdělují dětství ve šlechtické, městske a nízké společnosti, a nezapomínají zde zmínit úlohu rodiny a její vztah k dítěti.

V Německu rovněž vznikla rozsáhlá práce Evy Labouvi *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*,⁷ jež se zajímá o dějiny porodnictví v období mezi 16. – 19. stoletím.

Také česká historiografie se zajímá o dějiny dětství a vydává k tomuto tématu odborné publikace. Jako první se o tuto problematiku zajímala česká historička Noemi Rejchrtová působící na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy. Dějinám dětství a sociálního vývoje českých zemí v 19. století se věnují ve svých odborných publikacích Jana Machačová a Jiří Matějček⁸. K tomuto tématu také přispěla svou prací Milena Lenderová, která se velmi intenzivně dějinami dětství a gender history zabývá. Svědčí o tom i kniha *Radostné dětství?*⁹, kterou vydala roku 2006 spolu s kolegou Karlem Rýdlem.

⁴ LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství*: Scientific papers of the university of Pardubice.

LENDEROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*. Praha, 2006. ISBN 80-7185-647-9.

⁵ deMAUSE, Lloyd. *The History of Childhood*. New Jersey, 1995. ISBN 1-56821-551-7.

⁶ HARDACH-PINKE, Irene. HARDACH, Gerd. *Deutsche Kindheiten: Autobiographische Zeugnisse 1700-1900*, Frankfurt/M, 1978.

⁷ LABOUVIE, Eva. *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*. Köln, 1998. ISBN 3-412-02598-4.

⁸ MACHAČOVÁ, Jana. MATĚJČEK, Jiří. *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781-1914*. Opava, 2002. ISBN 80-86224-23-6.

⁹ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*. Praha, 2006. ISBN 80-7185647-9.

I.1. Stanovení cílů

Cílem diplomové práce je na základě memoárů spisovatelů představit dětství devatenáctého století. Chci ale také provést kritiku memoárů jako historického pramene pro dějiny dětství.

Ve své práci zpracovávám memoáry od 33 spisovatelů či autorů, kteří ve svém životě napsali literární dílo. Při jejich výběru jsem se řídila metodou sondy, tedy náhodného výběru. Přesto, že se jednalo o náhodný výběr, byl tento výběr zaměřen pouze na autory, kteří své dětství prožili v devatenáctém století a zachytili jeho část ve svém memoárovém díle.

V tomto počtu jsou zastoupeni členové všech sociálních skupin. Většina spisovatelů pochází ze střední městské třídy. Vyšší třídu zastupuje Marie Ebner von Eschenbach, která byla spisovatelkou pocházející ze šlechtické rodiny Dubských. Naopak na druhém konci spektra můžeme jmenovat zástupce nejchudší společnosti. Jsou jimi spisovatelé Šimon Wels, který se narodil v židovské rodině obchodníka a František Cajthaml, jehož otec byl dělníkem ve vápence.

Zkoumaní spisovatelé jsou také zástupci etnik, která v českých zemích devatenáctého století žila. Jedná se o spisovatele, kteří se hlásili k českému, německému či židovskému původu.

Ve své diplomové práci zpracovávám jako prameny publikovanou memoárovou literaturu či formou edice vydané memoáry. U některých autorů jsem čerpala z rukopisů nezpracovaných memoárů, které jsou uloženy v jejich osobním fondu v Literárním archivu Památníku národního písemnictví.

Jak jsem již uvedla, výzkum dětství na základě zkoumané memoárové literatury je časově umístěn do období devatenáctého století. Při vymezení tohoto období se však neřídím stanovenými léty 1801 až 1900. Devatenácté století je charakterizováno jako tak zvané „dlouhé“ devatenácté století. Na základě této teorie je „dlouhé“ devatenácté století ohraničeno historickými mezníky, které stanovily charakter tohoto století a poněkud je oddělily od století přecházejících a následujících. Těmito zásadními historickými událostmi pro začátek století bylo dobytí Bastilly a začátek Velké francouzské revoluce v roce 1789, konec století pak ohraničuje vypuknutí první světové války roku 1914.

Diplomová práce má za úkol prostřednictvím memoárové literatury vytvořit obraz dětství v devatenáctém století. Rozhodla jsem se tedy ve své práci postupovat metodou

indukce, kdy se na základě sebraného materiálu jednotlivých spisovatelů budu snažit prezentovat prožívané dětství.

Diplomovou práci rozdělují na témata, která se k dětství váží. V memoárové literatuře se pokusím nalézt odpovědi na otázky: Jaké bylo narození a rané dětství dítěte v devatenáctém století. Jak význačnou funkci v životě dítěte hráli rodiče? Chtěla bych se též zaměřit na výchovu dítěte, kterou lze zkoumat v rovině rodiny a instituce. Dále se chci věnovat dětskému světu, do něhož patří hry, hračky, dětská četba a dětský prostor. Devatenácté století je také specifické svými nacionálními problémy, proto se zaměřím i na obraz vlasteneckého cítění dětí v memoárech spisovatelů devatenáctého století. V neposlední řadě chci získat odpověď na otázku, zda lidé devatenáctého století dokázali pochopit dětství v celé své specifčnosti, s níž na ně nahlíží člověk dvacátého a jedenadvacátého století.

I.2. Memoárová literatura

Dětství je plné očekávání své budoucnosti. První léta života získává dítě podněty pro utváření osobnosti. Když pak dospěje, navrací se ve vzpomínkách do této své uzavřené životní kapitoly. Vzpomíná na čas, kdy se o něj starali rodiče, scházelo se se svými vrstevníky k různým hrám a přemýšlelo, co vše ho v budoucnosti čeká.

Je paradoxem, že v dětství člověk myslí na to, jaké to bude, až dospěje a v dospělosti vzpomíná na krásy svého dětství, do kterého se mnohdy touží znovu vrátit. Takovou formou návratu jsou i písemně zaznamenané vzpomínky, které se nazývají memoáry nebo také paměti. Pamětem bych ráda věnovala tuto kapitolu, v níž se chci soustředit na vysvětlení pojmu ego-dokumenty, memoárová literatura a její výpovědní hodnota v historiografii.

Co jsou paměti? Jsou literárním útvarem? Patří tento pramen do oboru historie nebo literatury?

Paměti patří do skupiny textových pramenů, které se nazývají ego-dokumenty. Do skupiny ego-dokumentů jsou řazeny deníky, korespondence, memoáry, autobiografie či památníky.

Ego-dokumenty jsou písemnou reflexí autora na život ve své rodině, obci, zemi, sociální vrstvě, době. Díky takovýmto dokumentům vytváří autor svědectví o svém životě a o

životě svých současníků.¹⁰ Text se tedy stává pisatelovým subjektivním vnímáním okolního světa. Dokumenty jsou psány buď bezprostředně v čase zažívaných událostí (dopisy, deníky) nebo později jako vzpomínky v podobě memoárů či autobiografií.

Paměti - memoáry¹¹ jsou literárně zpracovanými vzpomínkami, jež se váží k osobě pisatele. Vyznačují se tím, že nemají syžetovou výstavbu¹². Řadí tedy svá témata v závislosti na vzpomínání k místu, osobě nebo tématu. Jejich vyprávění tudíž není celkovým zaznamenáním života, ale takovými tematickými kapitolami, které jsou laděny dle náhodně přicházejících vzpomínek, u nichž se pisatel ne vždy snaží zajistit chronologii. Tím se memoáry liší od jiné životopisné formy – autobiografie, jež je literárně postavena jako celistvé epické dílo o životě spisovatele. Autobiografie klade vlastní osobu tvůrce do popředí, zatímco paměti se především snaží reflektovat události, dějinné vzpomínky a zkušenosti.¹³ Paměti a autobiografie jsou si však tak velmi blízké, že se mnohdy navzájem v jednom díle prolínají a doplňují.¹⁴

Tradice psaní memoárů se rozvíjí od antických dob přes středověk až k dnešku. Významný posun v oblasti psaní memoárů byl zaznamenán v devatenáctém století, kdy spisovatelé svých vzpomínek odkládají kronikářský a historiografický styl a zaměřují se na styl literárně publicistický.¹⁵

Devatenácté století se zasloužilo v oblasti paměti rovněž o to, že ego-dokumenty se hojně rozšířily mezi středním stavem. Většina historiků řadí memoáry mezi dokumenty reflektující život vyšší a střední společenské třídy.¹⁶ Pokud si přečteme jména a profese většiny autorů memoárové literatury, musíme této myšlence dát za pravdu. Memoáry píše úředníci, lékaři, faráři, advokáti, spisovatelé a politici. Je to důsledek vzdělanosti měšťanů, jež byli ovlivněni etiketou, estetikou a stylizací své doby, kdy psaní ego-dokumentů svědčilo o kultivaci pisatele. Nejen v memoárové literatuře českých zemí se však objevují i práce lidí,

¹⁰ SCHULZE, Winfried. Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte; Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente“, In: *ders. (Hrsg.) Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Berlin. 1996, s.11 – 31. ISBN: 3-05-002615-4.

¹¹ Memoár z francouzského slova *mémoire* – paměť, památka. VLAŠÍN, Štěpán. *Slovník literární teorie*. Praha, 1977. s. 264.

¹² Syžet – označení pro systém tematických složek (děje, postav, vnějšího prostředí, vypravěče), jak vyplývá z celkové konstrukce díla a z celkového průběhu epického díla. : VLAŠÍN, Štěpán. *Slovník literární teorie*. s. 377.

¹³ STANDLER, Peter. *Memoiren der Neuzeit, Betrachtungen zur erinnerten Geschicht*. Zürich ,1995. ISBN 3 85823 5317.

¹⁴ VLAŠÍN, Štěpán. *Slovník literární teorie*.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ GÜNTNER, Dagmar. „And now for something completely different“, Prolegomena zu Autobiographie als Quelle der Geschichtswissenschaft, In: *Historische Zeitschrift* 272, 2001. s. 25 – 61., ISSN: 0018-2613. STANDLER, Peter. *Memoiren der Neuzeit, Betrachtungen zur erinnerten Geschicht*.

kteří v mládí či dospělosti patřili mezi dělníky¹⁷, rolníky¹⁸, řemeslníky¹⁹. I tito lidé se rozhodli sepsat své memoáry a přinést tak svědectví ze života na venkově²⁰ a ve městě. Memoáry tedy nemůžeme přisoudit pouze vyšší společenské vrstvě. Jsou to dokumenty, které svou výpovědí lákaly spisovatele vzpomínek ze všech společenských tříd.

Historická věda používala edice memoárové literatury jako oblíbený pramen k dokreslení politických dějin. Díky memoárové literatuře se tak objasňovaly různé spekulace či nejasnosti okolo jednání lidí, kteří zásadně poznamenali dějiny. Velký zájem o memoárovou literaturu byl vždy i v řadách laické veřejnosti, která využívala paměti jako populární přístup k historii. Nový zájem o použití memoárové literatury v historiografii propukl až se změnou přístupu k historii. Jedná se o posun od politických dějin k dějinám každodennosti a dějinám mentalit, kdy se historiografie obrátila i k lidem, kteří neměli zásadní vliv na utváření politických dějin. Historikové začali více přemýšlet nad tím, že při každém z významných období dějin nebyli jen významní lidé, ale i zcela obyčejní současníci, kteří dokázali popsat ve svých pamětech každodenní život člověka, že každý člověk, ač nezasáhl do dějin, prožil dějinný čas, byl účasten světových politických změn, prožíval války, revoluce či období míru. Memoáry se tak staly osobními dokumenty, které jsou již dnes považovány za unikátní prameny k dějinám každodennosti a dějinám mentalit.²¹

V čem spočívá jedinečnost těchto pramenů? Je to již zmíněná výpověď člověka o svém životě. V níž je možné odhalit pocity, myšlenky, obavy a radosti lidí v minulosti.²²

Přes nespornou výpovědní hodnotu memoárů, jsou paměti literárním útvarem stojícím na hranici mezi historickým pramenem a uměleckou literaturou. Čím je to způsobeno? V memoárové literatuře zaznamenává pisatel prožité události, které jsou ovlivněny jeho subjektivním pohledem. Tím, že píše text o svých prožitcích, nemůže autor zcela pravdivě zachytit zapisované události. Textem vytváří nové pojetí „skutečnosti“, které je zkresleno jeho

¹⁷ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936). Praha, 1996. ISBN 80-900180-4-1.

KAVALÍROVÁ, Antonie. *Paměti babičky Kavalírové*. Praha, 1993. ISBN 80-202-0412-1.

¹⁸ BRADÁČ, Josef. *Paměti a životopis Josefa Bradáče, Rolníka ve Hředlích 23*, Rakovník, 1990. ISBN 80-85081-08-3.

¹⁹ HENCL, Jindřich. *Vzpomínky starého kováře*, Doubravice u Dvora Králové, 1932.

²⁰ DLASK, Josef. *Paměti sedláka Josefa Dlaska*, Praha, 1941.

VAVÁK, František Jan. *Paměti Františka Jana Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770 – 1816*, Praha, 1918.

BEER, Alois. *Beer - písmák*, Dobruška, 2005. ISBN 80-254-1199-0.

²¹ STANDLER, Peter. *Memoiren der Neuzeit, Betrachtungen zur erinnerten Geschichte*. Zürich.

²² LENDEROVÁ, Milena. KUBEŠ, Jiří (edd.). *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*. Pardubice, 2004, ISBN 80-7194-650-8.

osobností. Paměti tak získávají význam subjektivního textu, který může nepřesně popisovat minulé události. Memoáry nelze oprostít od sugestivních prostředků vyprávění a nahlížení.²³

Proto bychom se při studiu memoárové literatury měli zajímat o postavu tvůrce tedy subjektu. Paměti jsou ovlivněny jeho vlastní prací a dobou v níž tvůrce žil a pro níž je napsal. V jeho literárním díle je zobrazen duch času schovaný v jazykovém úzu. Pšanou formu autor podřizuje své době a své vlastní snaze o prezentaci.²⁴

Paměti jsou dílem lidí, kteří píší o svých osudech, jež začleňují do širšího celku. Snaží se o prezentaci buď svou vlastní, nebo svého rodu, čímž jsou paměti velmi ovlivněny. Jen málo lidí dokáže ke své práci přistoupit autokriticky a své paměti napsat bez jisté stylizace, či jemného pozměnění nebo zamlčení události. Můžeme proto obecně říci, že každá vzpomínka odkazuje na člověka, který paměti píše a chce, aby byl viděn v lepším světle.

Problémem memoárové literatury jako historického pramene je také fenomén lidské paměti. Od paměti nelze totiž oddělit zapomínání, které nás na naší cestě životem doprovází. Díky zapomínání jsou naše vzpomínky automaticky vyřazovány a ztráceny z naší mysli. Čím jsme časově vzdálenější od vzpomínané události, tím více se vzpomínky ztrácejí. Naše paměť tedy sama vybírá, jaké vzpomínky si uchová. Ty z nejranějších vzpomínek jsou velmi vzácné. Jaké jsou tedy první vzpomínky? Každý člověk se jednou ve svém životě zamyslí a snaží si v paměti vybavit nejstarší obraz svého dětství. Lidská paměť je v historickém bádání velmi zajímavá, ale i ošidná. Při každém vzpomínání na již uplynulé události dochází k rozdílným interpretacím. Autor paměti se ve svém zaznamenávání vzpomínek dopouští několika interpretací minulosti. K první interpretaci dochází při vnímání události samotné, to jest krátce poté, co se událost přihodila. Během vzpomnutí si na událost, dochází k druhé interpretaci. Proto se čtenář paměti nikdy nemůže dovědět, jak k událostem přesně došlo. Nehledě na to, že sám čtenář interpretuje čtené příběhy a přikládá jim významy svých vlastních kulturních souvislostí.

Z těchto mnoha důvodů bychom měli k memoárové literatuře přistupovat jako k dílu uměleckému, jež je osobní výpovědí autora, který v pamětech prezentuje vlastní náhled na prožité události a vypisuje fakta ovlivněná svým subjektivním prožitkem. Memoáry jsou však také prameny, jež nám mohou odhalit informace, které bychom z fakticky hodnověrnějších materiálů nezískali. Pouze v takto subjektivně laděném díle se zobrazují myšlenky a pocity lidí. Autor vzpomínek vypisuje ve svém díle zdánlivé maličkosti, které nám odhalují

²³ HODROVÁ, Daniela. *Hledání románu – Kapitoly z historie a typologie žánru*. Praha, 1989.

²⁴ STANDLER, Peter. *Memoiren der Neuzeit, Betrachtungen zur erinnerten Geschichte*.

každodenní život. Tím se memoárová literatura stává významným zdrojem informací, které doplňují historikovy znalosti o běžném životě.

Kdy se ale člověk rozhodne napsat své paměti?

Podnět k napsání paměti vychází především ze životního obratu, který člověka nutí se zamyslet nad svým životem. Mezi tyto chvíle patří životní jubileum, těžká životní etapa, či doba, kdy se autor domnívá, že je již na konci své životní cesty. Jiným podnětem k napsání paměti může být snaha autora ospravedlnit prostřednictvím memoárové literatury své jednání z minulosti. Píše tedy paměti, které ho mohou obhájit či nastínit jeho myšlenky a stanoviska.

Charakter paměti můžeme rozdělit dle zájmu prezentace samotného autora v díle do několika kategorií. Ráz paměti lze snadno zjistit hned v úvodu, kde pisatel vysvětluje důvod napsání memoárů. Autor předpokládá, že jeho text bude čten. Vytváří ho pro určitého čtenáře, kterému jsou často paměti v úvodu věnovány.

Paměti mohou být rodinného rázu. Pro badatele je tato skupina memoárů cenná především díky své výpovědi o dějinách každodennosti, která je zde neopakovatelně zachycena. Pisatelé rodinných pamětí se snaží své vzpomínky uchovat především pro členy své rodiny, a to z pochopitelného důvodu. Rodinné paměti v sobě obsahují především soukromá sdělení a citlivé informace o životě autora.

Významnou skupinou jsou paměti, které popisují jednání člověka v určité pro něj významné době. Vzpomínky mohou zaznamenávat životní osudy a pocity jednoho člověka, či se očima pisatele memoárů zaměřuje také na osobnosti, s nimiž se během života setkal. Takovéto paměti již ztrácejí soukromý charakter a získávají charakter celospolečenský.

Někteří lidé vnímají psaní pamětí jako poslání. Cítí se národu povinováni, zanechat dílo, které by bylo svědectvím o jejich práci a dále by je prezentovalo široké veřejnosti. Takové paměti líčí životní osudy a pocity jedné osobnosti – spisovatele, malíře, politika či jiné významné individuality kulturního dění. Soukromí pisatele je však v textu opomíjeno. Interpretace díla pak vyznívá jako zpověď jedné ikony lidské společnosti.

Paměti píší jako doklad svého bytí a činnosti, které, jak jistě doufají, neupadnou v zapomnění. Zápisy však nemusí být určeny široké veřejnosti, mohou se uchovat jako rodinný klenot, který bude sloužit dalším generacím. Při psaní je provází krásná myšlenka, že osudy zůstanou navždy zaznamenány.

Vzpomínky na dětství doprovází člověka celým životem. Pisatelé se pomocí svých pamětí vracejí ke svému dětství a mládí a zanechávají nám tím reflexi svého vlastního vývoje.

II. Dětství v rodině a nejbližším okolí

II.1. Narození a rané dětství

„První, co malinké lidské dítě udělá, když přijde na svět: vykřikne a dá se do pláče, řve, hubičku dokořán, obličejíček stařecky, zoufale zkřivený, a opravdu v očích, které hledí na svět a nic z něho nepozorují, objeví se první slzy. Kdyby takové děťátko už něco vědělo, pomyslílo by si, že se dostalo do slzavého údolí, jak jeho prarodiče nazvali divukrásný, bouřlivý, lichý, bojovný, veselý, smutný, lidmi tolik proklínaný a tolik milovaný svět.“²⁵

Tímto literárním líčením popsala příchod na svět Růžena Jesenská ve svých pamětech. Pro své memoáry si vybrala právě tento začátek, narození dítěte. Je to pochopitelné, vždyť tak každý život a dětství začíná. Také já bych ráda věnovala tuto kapitolu očekávání zrození dítěte, narození a ranému dětství pohledem memoárové literatury spisovatelů devatenáctého století.

Narození dítěte je spojeno s očekáváním a přípravou na jeho příchod. Očekávání narození dítěte se týkala především rodičů. Veškerá péče o těhotnou ženu před porodem byla svěřena do rukou rodiny. Očekávání provázela nejen starost o zdraví matky a dítěte, ale také zvědavost rodičů, zda narozené dítě bude dcera či hoch. V žádných z pamětí není vyjádřeno, že by se rodiče netěšili z narození dcery, přesto je radost z narození děvčete a hochy jiná. Takovému srovnání nám poskytují i zápisky z pamětí Františka Václava Krejčího. Spisovatel a literární kritik František Václav Krejčí se v nich těší z narození svých potomků, přesto je zde jistý rozdíl. Narození prvního dítěte dcery neopatruje celým datem, ač to později zaznamenává u narození dalšího dítěte – syna. Při prvním porodu je také směřována pochopitelná pozornost k matce - prvorodičce.

„Koncem srpna se nám narodila dceruška. Den, jemuž jsem hleděl vstříc s otcovskou starostí, minul zcela klidně, statečně se chovala moje žena a radostně jsme uvítali do života nového člena naší domácnosti.“²⁶

Narození syna je však pro něj velkým zlomovým okamžikem a dosažení jednoho z životních cílů.

„Dne 1. prosince 1899 se mi narodil syn. Mám tedy syna! S tímto pocitem jsem uzavíral tehdy století, které mne odchovalo a v němž jsem duševně dozrál. Ještě před svým

²⁵ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*, Praha 1929. s. 5.

²⁶ KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. Praha, 1989, ISBN: 80-202-0026-6. s. 264.

*zakončením vložilo mi století do kolébky tento dar. A bylo třeba pak ještě mnoha let, abych dokonale ocenil - jaký to byl dar. Mám tedy syna! Tato nová skutečnost plní mi hlavu a srdce...*²⁷

V devatenáctém století byl radostněji vítán mužský potomek. Je to logické. Patriarchální společnost si samozřejmě více cenila mužů, kteří měli v jejím systému jisté uplatnění. Chlapec se stával dědicem jména a mnohdy i domu, obchodu či řemesla. Žena byla naopak odkázána na své místo v prostředí rodiny. Narození dcery však neznamenal, že by byli rodiče zklamáni. Pokud se však dcer v rodině narodilo mnoho, měli rodiče oprávněný strach o jejich budoucnost, která v představě rodičů byla spjatá s odpovídajícím věnem a sňatkem. Sňatek měl samozřejmě proběhnout do určitého věku děvčete. Pokud se tak nestalo a ona se neprovdala, nesplnila svůj životní úkol, který od ní společnost očekávala. Žena neměla v takovém případě mnoho na výběr, z pravidla zůstávala v rodině svých rodičů nebo se starala o rodinu bratra či jiného mužského příbuzného. Mohla si však také vybrat profesi, která zaručovala malý příjem. Rodinné mínění o dcerách vylíčila ve svých vzpomínkách Marie Strettiová.

*„O dcerách minul pradědeček:“ s nevěstami z domu, jako s chlebem do pece, než překynou,“ a také byl náhledu, že dcery nejsou víno, „kterému by lety přibývalo na ceně““.*²⁸

Dcery proto měly poněkud těžší postavení v rodině než synové. Ve vzpomínkách spisovatelů je vztah rodičů ke svým potomkům vyjádřen pomocí hodnoty, kterou pro rodiče děti měly.²⁹

Marie Gebauerová ve svých zápiscích nehodnotí vztah svých rodičů. Upozorňuje jen na fakt, že milejší a „cennější“ byli pro její rodiče synové, jejichž cena rostla počtem v rodině narozených děvčat.³⁰

Ideálem rodiny bylo, když měla několik synů i dcer v rovnocenném zastoupení. Dcery se většinou staraly o své mladší sourozence. Pojímalý tuto starost jako hru, která je připravovala i na jejich budoucí úlohu matky.

V rodině Emila Vachka si naopak přáli dceru, která by doplnila tři již narozené syny.³¹ Když se narodil znovu syn, byla rodina poněkud zklamána.

²⁷ KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. s. 334.

²⁸ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. Praha, 1940. s.188.

²⁹ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 150.

von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta: životopisné črty*. Brno, 2005. ISBN 80-7364-014-7. s. 11-12.

STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. Praha, 1940. s. 188.

³⁰ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 150.

„Narodil jsem se ...jako jejich čtvrté a poslední dítě, tak zvaný výškrabek. Bratru Karlovi, věkem mně nejbližšímu – bylo mu tehdy sedm let – připadlo vyjádřit pocity, které, jak se zdá, sdílela celá rodina. Obrácen k porodní babičce, řekl: Pošlete ho zpátky, my chceme holku.“³²

Očekávání mužského potomka bylo silnější ve šlechtických rodinách. Do rukou mužských potomků byla vkládána budoucnost rodu. Ve vzpomínkách Marie von Ebner-Eschenbach popisuje strach své babičky, která se bála o postavení svých vnuček po smrti své dcery.

„...když se náš otec znovu oženil a na místo naší matky nastoupila mladší a krásnější žena, „mama Eugénie“, rozená hraběnka z Bartensteinu. První dítě, které přivedla na svět, byl chlapec, druhé rovněž, zatímco nebožka porodila svému muži jen dcery. „Teď už nebudeme mít žádnou cenu“, obávala se babička.“³³

Příchod na svět, ať dívky či chlapce, byl okolím vnímán jako velká událost, jež mění ustálený chod života lidí v nejbližším okolí dítěte. Narození v devatenáctém století patří především do prostředí rodiny. Nebylo tomu tak samozřejmě vždy,³⁴ přesto tehdejší většinová křesťanská společnost schvalovala narození dítěte pouze do manželského svazku muže a ženy.

Před narozením dítěte se rodina připravovala na příchod svého nového člena různými způsoby. Někteří autoři memoárů vzpomínají na vyprávění svých příbuzných o svém narození a raném dětství, nebo se v několika řádcích rozpomínají na narození svých bratrů a sester. Téma narození je však v mnohých pamětech zapomenuto. Jako by autoři nechtěli nechat čtenáře do tohoto velmi soukromého momentu života nahlédnout. Své paměti uvádějí pouze zmínkou o datu a místě svého narození, následuje popis svého rodného města, vsi či krajiny, za nímž následuje vybavení si nejstarší životní vzpomínky, která je většinou datována mezi třetím a čtvrtým rokem života. Mnohdy ani nekomentují narození svých sourozenců.

³¹ Emil Vachek se narodil jako čtvrté dítě. Jeho narození předcházelo narození jeho tří starších bratrů. VACHEK, Emil. *Vzpomínky na starý Hradec*, Havlíčkův Brod, 1960.

³² VACHEK, Emil. *Vzpomínky na starý Hradec*. s. 40.

³³ von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta: životopisné črty*. s. 11-12.

³⁴ V průběhu devatenáctého století se měnilo procento narozených nemanželských dětí. Bylo to způsobeno především situací v nižších vrstvách obyvatelstva. Počátek devatenáctého století vykazuje kolem 5% nemanželských dětí ze všech narozených. Nejčastějším důvodem byl vrchností odepřený sňatek. Během sedmdesátých let devatenáctého století vzrostlo procento narozených nemanželských dětí na 11%. Takto vysoký počet nemanželských dětí svědčí o tom, že ženy se nemohly nebo nechtěly vdát. Bylo to způsobeno jednak zaměstnaneckou politikou textilních průmyslníků a také faktem, že mnoho měšťanských žen zůstávalo samo. V devadesátých letech vzrostlo procento narozených nemanželských dětí na 12%.

KÁRNÍKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha. 1965.

Obávají se snad něčeho, pokud se o této přirozené věci, jako je narození, nevyjadřují? Proč o narození a raném dětství velmi neskrývavě hovoří ve svých memoárech pouze ženy?

Jak lze vyčíst z pamětí, o narození dítěte se v rodinách před dětmi mnoho nemluvalo. Společnost tehdy dětem nedokázala pravdivě vysvětlit, jak přichází dítě na svět a jakou úlohu při ní hraje matka s otcem. Autoři popisují narození svých sourozenců, jako něco náhlého. Jako by si ani nevšimli, že se jejich maminka mění a že prožívá své těhotenství. Své dětské pocity z narození sestry vyjádřila ve svých pamětech Marie Gebauerová takto.

„O jejím nenadálém objevení se na světě jsem nepřemýšlela, odkud se vzala, jak se vzala, kde byla před tím? Prostě se, „narodila““³⁵

Narození dítěte se v dětské společnosti oznamovalo pomocí smyšlené představy o příchodu dítěte na svět. Novorozeně měl dle vyprávění dospělých přinést čáp nebo vrána. Tato smyšlenka se objevuje ve všech pamětech spisovatelů, jež reflektují narození sourozence.³⁶

Vysvětluje se tím poněkud romanticky až literárně náhlost příchodu nového člena rodiny. Jako by se dítě opravdu najednou narodilo, aniž by ostatní děti měly nějakou představu, co to znamená. Jako by ho opravdu jednoho dne přinesla vrána nebo čáp.

Marie Strettiová o očekávání příchodu své sestřičky Jarmily napsala:

„Přišla zima 1887/1888, kdy jsme měli jediné přání, miminko — dostat sestřičku. I jméno Jarmila jsme si pro ni již připravili. Sypali jsme denně vránám — byla patrně tuhá zima, přilétalo jich hejno. Čápů v našem kraji nebylo, věděli jsme o jejich působnosti z Andersena. Představovali jsme si, že má každý z těch ptáků své rayony a naše naděje se tedy upínaly k vránám a podpláceli jsme je krmením. Maminka nám asi sama vnukla to přání, připravujíc tak radostné uvítání svému očekávanému děťátku.“³⁷

Sourozenci se samotného narození neúčastnili, i když se odehrávalo přímo v domácnosti rodiny. Bylo zvykem, že se rodina snažila, aby matka měla pokud možno soukromí a klid. Což bylo mnohdy těžké zařídit v malém městském bytě s mnoha dětmi. Vzpomínky několika autorů také poukazují na to, že se rodiče snažili na období narození

³⁵ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 24.

³⁶ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*, Praha, 1929. s. 6.

STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. Praha, 1940. s. 262.

LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 24.

³⁷ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 262.

dalšího potomka své děti svěřit do péče příbuzným, nejčastěji prarodičům.³⁸ Matka se tak mohla věnovat pouze starosti o průběh porodu a věděla, že o její již narozené děti je postaráno.

Růžena Jesenská popisuje svůj pobyt u babičky v době, kdy se jí narodila sestra Marie. Ve svých memoárech uvádí vzpomínku na své rozpaky, když se dozvěděla od prarodičů, že přinese sourozence čáp nebo vrána. Zároveň však byla překvapena ze strachu rodiny o život své maminky a narozeného dítěte. Literárně popsala situaci, kdy jako malé dítě nedokázala pochopit, proč se rodina obává o zdraví maminky a nově narozené sestřičky.

„„K vám domů zatím přijde Čáp," řekl dědeček. „Nebo vrána," řekla babička. Tomu už jsem rozuměla, co to znamená, ale nechápala jsem, proč mě babička odvedla, proč? Pravě to by mě bavilo, vidět, jak ta vrána nese dítě. Kdepak čáp by se tu vzal? Ale vrány lítají zdaleka do Prahy.

Ani jsem nečekala, ale babička uhodla, co si myslím. Řekla krátce: „Ano, mamince bys překázela, je nemocna..." Znovu jsem se zděsila, řekli dítě a teď zase maminka je nemocna. A co je mamince a proč tedy nejsem u ní, když je nemocna?

„A dítě?" optala jsem se nesměle. Babička odpověděla: „Ještě včera pozdě večer, tys už spala, byl tatínek u nás. Dítě je zdrávo!"

Měla jsem zmatek v hlavě...

*Maminka stůně. Dítě je zdrávo. Moje oči sklouzaly po kamenech na chodníku.*³⁹

Porod se odehrával doma v předem připravené místnosti, kde byla postel a kde mohla rodička v klidu odpočívat. Postel měla být čistá a měkká, v prostorné, suché a odlehle místnosti, v níž by bylo možné zatopit.⁴⁰ Jak píše ve svých pamětech František Cajthaml, chudá rodina měla mnohdy pouze jednu postel, kde spali rodiče a která také sloužila jako porodní lůžko.⁴¹

Budoucí rodiče měli vše dopředu připravit, aby je nezaskočila nenadállost porodu. Žena pak poslední týdny neměla vycházet daleko od svého domova. Když přišla ženina „hodinka“ tedy hodina porodu, byla přivolána pomocnice. Růžena Jesenská si vzpomíná na její označení.

³⁸ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 12-13.

LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 150.

STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 262.

³⁹ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 12 – 13.

⁴⁰ JANOVIČ-BATUT, Milan. *Žena těhotná*, Praha, 1902. s. 42.

⁴¹ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART(ed.). *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. Praha, 1996. ISBN 80-900180-4-1. s. 24-25.

„nějaká ženská, které se říká paní babička, nebo jen bába, babička říká bába hubice.“⁴²

Ženy nerodily nikdy samy, ale spoléhaly se na pomoc starších žen, příbuzných, známých a odborných porodních babiček. Ve všeobecném mínění muž nepatřil do prostředí porodu, i když již od osmnáctého století vykonávali praxi muži porodníci (fyzici). Oblast porodnictví patřila stále do působnosti žen. Snad právě také proto píše otevřeněji o narození více spisovatelek než spisovatelů. Přítomnost muže při porodu znamenala problematický porod. Lékař měl být přivolán porodní babičkou v případech, že nastaly problémy, do kterých ona sama nemohla nebo nesměla zasáhnout.

Porodní babička byla až do dvacátého století neodmyslitelnou součástí porodu. Babička devatenáctého století se však liší od svých předchůdkyň znalostmi a odbornou praxí. Bylo tak stanoveno dle nařízení z 18. prosince 1775,⁴³ dle něhož nesmí profesi porodní báby vykonávat žena, která by nebyla v tomto oboru zkušená a vyučená. Kvalifikace pro porodní pomocnice se zaručovala absolvováním kurzů babení a přezkoušení krajských fyzikem. To se však změnilo o několik let později vydáním nového studijního řádu pražské lékařské fakulty ze 17. února 1804, který nařizoval, že porodní pomocnice musejí vyslechnout celý kurz připravený lékařskou fakultou a dále vykonat dvouměsíční praxi v porodnici. Teprve poté byly připuštěny ke zkoušce. Ne vždy ale ženy využívaly plně služeb kvalifikovaných porodních babiček. Na venkově stále pomáhalo při porodu mnoho žen, které se řídily pouze svými vlastními neodbornými zkušenostmi.⁴⁴

Porodní babička byla velmi důležitá. Během porodu měla rodiče pomáhat v nejtěžších chvílích svými znalostmi v oboru porodnictví, které mnohdy mísila i s náboženstvím a zařikáváním. I v devatenáctém století stále trval názor, že jen Bůh určuje průběh porodu a jen v jeho rukách je život rodičky a jejího dítěte.⁴⁵ Marie Strettiová, narozená 1876, vzpomíná na vyprávění své maminky o průběhu porodu a porodní babičce takto:

„Paní Pekárková byla tehdy 74 roky stará, maminka říkala, že spoléhala jen na modlitbu. Po celou dobu porodu odřikávala jeden otčenáš za druhým, když šlo do tuha, spustila „Zdravas královno“.“⁴⁶

⁴² JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 110.

⁴³ CUŘÍNOVÁ, Ludmila. *Medicína a sociální činnost*, Praha 2002. ISBN 80-7183-254-5.

⁴⁴ LENDEROVÁ, Milena. RYDL, Karel. *Radostné dětství?*.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 265.

Po narození dítěte provedla babička první novorozencovu koupel ve vaničce, která měla nejen smysl hygienický, ale hlavně rituální. Zavinula dítě a nechala rodičku odpočinout. Porodní bába měla alespoň tři hodiny po porodu u rodičky zůstat a sledovat zdravotní stav její a jejího dítěte, aby mohla zasáhnout, pokud by došlo ke komplikacím.

Poté několik dnů navštěvovala rodinu rodičky, aby nejen sledovala její zdravotní stav, ale byla jí také nápomocná při prvních starostech o dítě. Radila mamince, jak má s dítětem zacházet a učila jí dle svých znalostí. Zde se mnohdy střetávaly názory starých porodních babiček a rodičů, kteří již byli ovlivněni novými tendencemi v oboru péče o dítě. Takovým střetem názorů mohlo být i zabalení dítěte. Velmi pevné a pracné balení novorozence do povijanu bylo neodmyslitelnou součástí raného dětství. Důvodem tohoto pevného zavinutí byla pověra, že se tak dítěti rovnají nožičky. Dítě se ale také nemohlo ze zavinovačky vykopat a byl mu zabráněn jakýkoliv pohyb. Jak vypravuje Marie Strettiová znovu o paní babičce Pekárkové:

„Bylo chloubou paní Pekárkové, jak pevně umí zavinovat děťátko, „že by se mohlo přes střechu přehodit“. Jak babka paty vytáhla, povoloval tatínek povijan, mimičko se začalo čimejřit, vyprostilo hned ručky ze zajetí, tak maličké a s drobnými prstíčky – zdály se nám zrovna zázrakem.“⁴⁷

Lékaři devatenáctého století shodně proti tomuto ovinování brojí. Anna Bayerová, první česká lékařka, nabádá k volnosti a osvobození dětí ze zavinovačky. Argumentuje tím, že zavinovačka tlačí na hrudník a žaludek, který se tímto tlakem může mechanicky vyprázdnit. Zavinovačkou se pas přehřívá, zatímco seškrcené končetiny se nedostatečným prokrvením nedohřívají.⁴⁸

Poté co se matka probudila z poporodního spánku, mělo být dítě matce poprvé přiloženo k prsu. Kojení dítěte vlastní matkou je pro dnešní společnost zcela samozřejmé. Nebylo ale samozřejmostí pro ženy devatenáctého století, kdy mnohé z nich dávaly přednost nájemné kojné. Ženy si pro své děti najímaly kojné již od raného novověku. Bylo to z toho důvodu, že ženám vyšších tříd byly určeny především společenské povinnosti, reprezentace. Při jejich plnění se nemohly naplno věnovat dětem a kojit je. Kojení se pro ně stalo také něčím příliš tělesným až vulgárním. Od poloviny 18. století začaly využívat kojných rovněž ženy z prostředí středních nebo nižších vrstev. Tyto ženy pomáhaly svým mužům

⁴⁷ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 266.

⁴⁸ BAYEROVÁ, Anna. *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dítek*. Dle MUDr. A. Ficherové-Dückelmannové zpracovala MUDr. Anna Bayerová. Praha, 1907. s. 511.

v zaměstnání nebo začaly samy pracovat. Jejich snaha přispět do rodinného rozpočtu svou vlastní prací a také dobové konvence o povinnostech ženy je oddálily od dětí. Od poloviny osmnáctého století do druhé poloviny devatenáctého století byla ideální představa o ženě, jako o hospodyně a manželce. V rámci této představy měla správně vést dům k manželově spokojenosti a být mu dobrou partnerkou. Být dobrou a starostlivou matkou nebylo v tomto ideálu zahrnuto.⁴⁹

Osoba kojné je v memoárové literatuře také zastoupena. Spisovatelé píšou o kojných svých nebo svých sourozenců. Kojné se objevují v rodinách vyšší i střední třídy. Maria Ebner von Eschenbach, narozená 1830, měla svou kojnou Anišu, která u rodiny dále zůstala a dohlížela na děti. Svou kojnou měla také Eliška Krásnohorská, narozená 1847, která vyrůstala v rodině řemeslníka, kde jí obstarávala kojná Rézi.⁵⁰

V českých zemích byly kojné přijímány do rodiny opatrovaného dítěte a až do doby odstavení s ní žily. Proto byl také důležitý výběr kojné. Preferovány byly především dívky pocházející z vesnice. Mělo se jednat o svobodnou matku služebného stavu. Kojná měla být zdravá, mladá, silná, tichá, jemná a čistá. Velký důraz byl kladen především na zdraví. Před najmutím kojné mělo být zkontrolováno, zda její tělo nevykazuje známky nemoci, zda žena netrpí pohlavní nemocí a zda má čisté zuby a jazyk.⁵¹

Popis kojné své sestry Jarmily připojila do svého líčení Marie Strettiová.

...„*Jarčina Frantina bylo tuze hezké dvacetileté děvče. Nikdy předtím nepřekročila hranice své rodné zapadlé vesnice. Nevycházela z údivu nad vším, co u nás viděla, nejprostší věci našeho denního života ji byly novinkou.*

..

Frantina byla bystrá, taktní, brzy si vše okoukla a zanedlouho měla velmi hezké chování, jako by vždy žila v panském domě – jak tomu u nás říkávala. Často mi vyprávěla o svém životě na vsi. Sloužila u sedláka za směšně nízkou mzdu, první rok měla pytel, druhý peřinku“⁵²

Kojná si do rodiny nesměla brát své dítě a nesměla ho krmit zároveň s dětmi svých zaměstnavatelů. Její vlastní dítě bylo vychováváno jinde a bylo přikrmováno jinou, nejspíše umělou stravou.

⁴⁹ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

⁵⁰ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. Praha, 1920. s. 21.

⁵¹ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

CZERNY, Adalbert. *Dítě a jeho výchova. Rady lékaře rodičům a vychovatelům*. Praha, 1923.

⁵² STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 265-266.

Rodina se měla ke kojné chovat s úctou a vytvářet jí prostředí, ve kterém by se mohla plně věnovat novorozenci. Také jídelníček měl být uzpůsoben kojné, aby mohla správně vyživovat dítě. Rodina však nesměla zapomínat, že kojná je ženou svedenou a většinou nevzdělanou. Lékaři proto nedoporučovali, aby kojné dále zůstávaly jako vychovatelky u dítěte. Varovali před jejich působením na dítě, které by mohly špatně vychovat.⁵³

Důležitost kojení vlastní matkou se začalo v českých zemích plně prosazovat až od druhé poloviny devatenáctého století. Jistě na tom měl zásluhu Jean Jacques Rousseau a jeho myšlenky o mateřství jako poslání a společenském postavení ženy matky. Rousseauovy myšlenky však ovlivnily především prostředí šlechty.

Jak můžeme pozorovat dle pamětí, městská společnost si stále ve velké míře najímala kojné. Od poloviny devatenáctého století se objevuje ale více matek, které jsou ochotné své dítě kojit. Jistě vyslyšely lékařské rady o kojení dítěte vlastní matkou. Svůj základ měly tyto myšlenky nejen ve zdravotním hledisku, že je prospěšné krmit dítě vlastním mlékem, ale také ve vytvoření pouta mezi matkou a dítětem. Lékař Adalbert Czerny ve své knize *Dítě a jeho výchova* apeluje na matky, jež své dítě samy neživí, že vyhlubují mezi sebou a dítětem propast, kterou již nebudou moci nikdy překlenout.⁵⁴

V memoárové literatuře jsem našla dvě spisovatelky, které uvádí, že byly kojeny svou matkou. Jedná se o Růženu Jesenskou,⁵⁵ narozenou roku 1896, a Pavlu Kytlicovou, narozenou roku 1874, jež obě pocházely z úřednické rodiny. V rodině Pavly Kytlicové mohla být pro kojení vlastní matkou rozhodující finanční situace, kdy si mladá rodina nemohla kojnou dovolit. Maminka spisovatelky Pavly Kytlicové se však úkolu kojení zhostila tak, že byla schopná pomáhat v kojení i své sousedce, která bohužel pro své dítě neměla mateřské mléko.

Při Karlíkovi byla maminka ještě tak silná, že 3 měsíce přikojovala chlapečka jisté slaboučké paní z našeho domu, které už dvě děti zemřely, poněvadž sama neměla pro ně potravu. Toto třetí dítě byl hezounký chlapeček a měl ho stihnout stejný osud, poněvadž paní Ivčičová (tak se jmenovala, byla Srbka) kojné si platit nemohla. Maminka se jí sama nabídla a klouček zakrátko jenom kvetl. Po letech matka naše vypravovala, jak se vždycky v duchu ženám smála, když musely jíst praženou polévku, aby měly dosti mléka. Ona toho neměla

⁵³ CZERNY, Adalbert. *Dítě a jeho výchova*: Rady lékaře rodičům a vychovatelům. s. 22.

⁵⁴ Tamtéž. s. 7.

⁵⁵ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 5.

zapotřebí, ale, pravila: „Také na mne došlo!“ To jsem se napolykala pražené polívečky“ (a ona ji nerada), „abych oběma těm trhanům stačila!““⁵⁶

K ranému dětství patří také křest, kdy je dítě přijímáno do křesťanského společenství. Je to jeden z důležitých rituálů, kdy dítě získává jméno a stává se členem křesťanské obce. Po křtu je dítě zapsáno do matriky, kde je uvedeno jméno dítěte, jméno rodičů, porodní babičky, duchovního a jména kmotrů. Doba mezi narozením a křtem se měnila dle zdravotního stavu novorozence a také dle sociálního postavení rodiny. Dělnické rodiny nechávaly své děti pokřtít nejpozději do týdne. Ve šlechtických a měšťanských rodinách se dítě křtilo jeden až tři dny po narození. Karolina Světlá popisuje, že jí rodiče nechali pokřtít do tří dnů od narození, ač se narodila během záplav, které Prahu nejednou postihovaly.

„V jednom takovém dosti značném poplachu s vodou narodila jsem se ve větším z oněch domků. Bylo to na popeleční středu roku 1830. Voda dosahovala až na čtvrtý u nás schod, kněz i kmotři připluli ke křtu v kocábkách. Odložiti křest i v takovém případě déle než tři dny, by se bylo za velikou neslušnost považovalo.“⁵⁷

Ke křtu patřila osoba kmotra či kmotry, kteří se přijetím kmotrovství stávali po rodičích nejbližším příbuzným dítěte. Kmotr byl vybírán mezi ctihodnými občany města, vsi nebo také mezi přáteli. Adolf Heyduk vybral jako kmotra pro svou dceru svého přítele, také spisovatele skupiny almanachu Máj, Jana Nerudu.⁵⁸

Kmotrovství bylo svým způsobem závazkem, kdy bylo slíbeno, že v případě úmrtí rodičů kmotr dohlédne na správnou výchovu a další život kmotřence.⁵⁹

Věnceslava Lužická ve svých pamětech zaznamenává řeč porodní babičky, která oslovovala osobu vybranou za kmotra.

„Pan N.N. a jeho manželka vzkazují uctivé pozdravení, nechají ruce i nohy líbat a prosí, aby se na ně nehněvali a ji to odpustili, že jich obtěžují. Pán Bůh nadělil nám v noci holčičku (nebo chlapečka), kteréžto děťátko nesmíme nechat pohanem. Dnes odpoledne ve 3 hodiny pokřtíme děcko a prosíme, aby nám svatým kmotrovstvím se postavili pro Boha a pro jeho svatou víru.“ Matka arci vyslechla v stoje řeč, ochotně slíbila, paní bábu odměnila malým dárkem, vzkázala pozdravení šestinedělce a obřad zvaní byl ukončen.“⁶⁰

⁵⁶ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 25-26.

⁵⁷ SVĚTLÁ, Karolina. *Upomínky*. Praha, 1940. s. 45.

⁵⁸ HEYDUK Adolf, *Vzpomínky literární*. Praha, 1911. s. 113.

⁵⁹ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*. Praha, 2009. ISBN 978-80-246-1683-4.

⁶⁰ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav, 1928. s. 118.

Věnceslava Lužická dále uvádí, že odmítnout kmotrovství bylo něco nemožného. Bylo to prohrěškem proti městskému mravu a proti křesťanské solidaritě. V povědomí lidí každé se stalo kmotrovství jakýmsi dobrým skutkem a každý takový čin byl jakýmsi „stupínkem do nebe“.⁶¹

Kmotrovství neznamenal být pouze odpovědným za svého kmotřence, ale také svého kmotřence a rodinu při jeho příchodu na svět obdarovat.

Pak posílaly šestinedělce, jak se říkalo, „do kouta“⁶², dle poměru té rodiny, bohatší a vydatnější dary k uctění. Dvakrát i třikrát vařila se polévka, zadělávané kuřátko, nákyp, nebo se posílaly dva dorty a víno. Rodinám chudším, kde bylo více dětí, zase preclíky u pekaře objednané a džbán kávy, cukr v kuse a káva zelená, někdy i pecen chleba, jak kde bylo toho třeba. Bylo to dosti drahé takové kmotrovství, jaký tedy div, že se tak mnozí lidé snažili vymknouti se z této povinnosti a že jich ani nelákaly slibované stupínky do nebe.⁶³

Dítě dostávalo „do peřinky“ od svého kmotra křestní dárek, nejčastěji křestní medaili, peněžité dárky, či praktické dárky.

Při křtu obdrželo dítě jméno, které rodiče vybírali dle různých kritérií. Děti dědily jména po svých rodičích, jako tomu bylo u Věnceslavy Lužické, která byla jmenovkyně své matky.⁶⁴ Nebo děti dostávaly jména dle světců, jako to bylo u Karoliny Světlá, jež byla pojmenována podle svatého Jana Nepomuckého.

„Rodiče moji slavili rok před tím svůj sňatek dne 16. května o slavnosti stoleté sekularisace svatého Jana u jeho oltáře v kostele dominikánském. I slíbili mu, že první jejich dítě po něm zvátí se bude. Dostáli, jak samo sebou se rozumí, svému slovu, a já byla pokřtěna: Johanna Nepomucena.“⁶⁵

Také svou druhou dceru Sofii Podliskou pojmenovali Rottovi podle světce. Tentokrát se však řídili jménem světce, na jehož svátek připadlo narození dítěte, tedy svaté Žofie.⁶⁶

Jména také určovala dobová móda. Děti tak získávaly jména staroslovanská, objevující se v rukopisných padělcích. Adolf Heyduk, spisovatel a člen skupiny almanachu

⁶¹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 116.

⁶² Šestinedělka byla zakryta plachtou, tzv. Koutnicí. Nedělka musela zůstat v tomto prostoru a neopouštět je v denní době během šesti týdnů. Izolace matky měla mnoho důvodů. Jedním z nich bylo zajištění potřebného klidu pro čerstvou maminku. Druhým byl strach z ohrožení dítěte a jeho matky zlými silami.
In: LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*. s. 45-46.

⁶³ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 118.

⁶⁴ Tamtéž. s. 97.

⁶⁵ SVĚTLÁ, Karolina. *Upomínky*. Praha, 1940. s. 45.

⁶⁶ Tamtéž. s. 45-46.

Máj, vybral jméno pro svou dceru jako opravdový ctitel díla Karla Hynka Máchy, dcera se jmenovala Jarmila.⁶⁷

Jméno Jarmila také dostala sestra Marie Strettiové. Jak ale Strettiová píše ve svých memoárech, jméno pro svou očekávanou sestru vybrala ona a její sourozenci v dětském věku. Rodiče tedy v tomto případě nechali výběr jména na svých dětech.⁶⁸

Jako každá důležitá změna v životě, je i narození dítěte spojeno s mnoha rituály. Rituály uvedení do života, kdy se dle znamení hádalo, co malé dítě v životě čeká. Rodina pociťovala narození dítěte jako svou budoucnost. Dítě bylo pokračovatelem rodu a jako takové na sebe vzalo všechny otcovy a matčiny naděje. Co přinese osud dítěti, se ptali i rodiče Antala Staška.

„Matka mně v mém pokročilejším věku vyprávěla, že mne podle starého zvyku našeho venkova, když jsem byl jako dítě odkojen, posadila rodina na stůl a položila přede mne bič jako symbol sedlačiny, kladívko jako symbol řemesla a knihu jako symbol studií. Věrně katolická babička se strany otcovy chtěla přiložit ještě růženec jako symbol zbožnosti a snad i kněžství. Dědeček Zeman, jako přítel evangelíků a nepřítel všeho katolického, růženec odmítl. Byl jsem jeho čtené rodiny první vnuk a nechtěl, abych přišel do pokušení, sáhnout po věci, kterou nenáviděl. Všichni čekali, po čem vytáhnou ruce. Stáhl jsem prý oběma po knize. Tím prý byl můj životní osud rozhodnut, má životní dráha napřed určena. V tom duchu byl jsem vychováván.“⁶⁹

Osud dítěte byl hádán z jeho posunků, mimiky či vzhledu. Josef Václav Frič ve svých pamětech připojuje rodinnou příhodu o takové sudbě.

Proto se také matka má nemálo zalekla, když jí zkušený strýc Václav, podřeknův se, předpovídal, že budu míti velké štěstí u děvčat! Opravil se sice a dodal ihned k tomu, že soudí tak jen proto, že má Pepiček „řídke zuby“ , - ale já si to přece zapamatoval!“⁷⁰

Memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století nevěnuje příliš prostoru tématu narození a raného dětství. Důvodem je snad, že toto období je zakryto nejen svou intimitou, ale také tím, že se jedná o nejranější dobu lidského života. Spisovatelé tedy o svém dětství mohou psát pouze ty informace, které jim sdělila jejich rodina. Mnozí z autorů memoárové literatury ale beze zmínky přecházejí obraz raného dětství svých sourozenců, které mohou reflektovat na základě vlastní paměti. V rámci svých memoárů se soustředí především na své

⁶⁷ HEYDUK Adolf, *Vzpomínky literární*. s. 113.

⁶⁸ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 262.

⁶⁹ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. Praha, 1925.

⁷⁰ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. Praha, 1957. s. 37.

osudy a svůj životní příběh, který začínají vyprávět od doby, kdy již sami vnímali své okolí a svou rodinu.

II. 2. Rodina

Rodina tvořila a tvoří základní článek společnosti. Kdo ale přesně tvoří rodinu? Pod pojmem rodina, si představíme skupinu jedinců spjatých manželstvím, pokrevním příbuzenstvím či adopcí.⁷¹ Typická rodina devatenáctého století byl *svazek dvojice rodičů a jejich svobodných (neženatých a nevdaných) dětí*⁷² Jedná se již o typ nukleární rodiny⁷³, která se postupně utvořila díky demografickému režimu.

Pro společnost má rodina cenu svými funkcemi, které zastává. Hlavním posláním rodiny je reprodukce, výchova dětí, jejich příprava na život, disciplína, ale i výroba a konzumace, správa majetku a jiného vlastnictví, obrana svých členů.⁷⁴ Je zcela typickým místem socializace dítěte a jeho začlenění do kultury společnosti, které získává sledováním svých rodičů či starších sourozenců. Svým zásadním vlivem na vývoj člověka, je ve své podstatě nezastupitelným subjektem.

V této kapitole se chci věnovat tématu rodiny a výchovy dětí v devatenáctém století. Nejdříve bych ale měla představit obraz členů rodiny prostřednictvím vzpomínek spisovatelů. Rekonstruovat, jaký byl ideál dítěte pro celou společnost, jakou funkci ve výchově hrál otec a matka a jak je vnímaly jejich děti.

Dítě devatenáctého století bylo, dle Občanského zákoníku z roku 1811 platícího až do své novelizace v roce 1914, jedincem do sedmi let. Období nedospělosti bylo pak stanoveno mezi osmým až čtrnáctým rokem.⁷⁵

Pohled dospělých příbuzných na dítě se v průběhu devatenáctého století měnil. Právě toto století se může pochlubit rostoucím zájmem o dítě a jeho potřeby. Začínají se hromadit myšlenky o uvědomělém rodičovství a výchově, které propaguje církev, denní a zájmový tisk, odborná literatura nebo se v podobě přednášek dostává k široké veřejnosti.⁷⁶

⁷¹ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

⁷² *Ottův slovník naučný*, dvacátý prvý díl R (Ř) – Rozkoš, Praha 1904, s 877-878.

⁷³ Nukleární rodina – jedná se o typ rodiny, založené na soužití rodičů a dětí.

LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

⁷⁴ HORSKÁ, KUČERA, MAUR, STLOUKAL. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha, 1990. ISBN 11-099-90. s.219.

⁷⁵ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*. s. 133.

⁷⁶ Tamtéž.

Přístup rodiny k dítěti byl jistě ovlivněn dobovou představou o vzhledu a chování dítěte. Ač se přístup především odborné veřejnosti k dětství měnil, představa o ideálním dítěti v myšlenkách většiny lidí byla jasná. Dle dobových ilustrací bylo velmi oblíbené boubelaté děťátko.⁷⁷ Ideál dětské krásy nám napoví mnohé ikonografie a plastiky dětí, které jsou mnohdy zobrazeny jako malí andělíčky či jezulátka. Jako by se ideál krásy zpodobněný v plastikách měl zobrazit i v chování dítěte samotného. Dítě devatenáctého století bylo svázáno pravidly výchovy a slušného chování.

Chlapcům bylo vybočení z takové představy tolerováno temperamentem, který jim dovoľoval hry, při nichž bylo nemožné se rozpustit nebavit a neumazat se.⁷⁸

V povědomí společnosti měly však být umírněnější dívky. Ty měly být upravené, rozumné, skromné a zbožné. Rozpustit si hrát, umazat se nebo mít vlasy rozčuchané a volné, to byl velký přestupek proti slušnosti.⁷⁹ Dívky byly takto omezovány s vírou, že k jejich pohlaví rozpustilost nepatří. Ony se měly stát ctnými manželkami. Přípravou k tomu jim bylo i dětství strávené v rodině.

Přání své babičky o tom, jaká by měla být její vnučka, vylíčila ve svých pamětech Růžena Jesenská.

„Měla utažené vlasy, byla hubená, obličej kost a kůže, jako mladá stařenka, sukni širokou, jako babička, dlouhou na paty. Na krku zlatý kříž. A chodí prý každý den časně ráno do kostela na mši svatou a večer na požehnání a každý týden k zpovědi a svatému přijímání ke Kajetánům. Já babičce neodporuji, ale když jsem Andělu spatřila, zasmála jsem se do modrého nebe... bylo mi hrozně veselo z té dokonalosti. Tedy takovou by mě babička chtěla mít! Takhle se dívat a oči klopit, jako hříšnice, takhle mluvit jako svatoušek! Babičko, babičko!“⁸⁰

Dětství děvčátka bylo spojeno s mladistvou krásou, která se u živých holčiček těžko udržovala. Růžena Jesenská popisuje ve svých pamětech, jak si přála být stále upravená a hezká, přesto se jí to nedařilo.⁸¹ K tomu jí tatínek stříhal její vlásky tak, že si ji děti pletly s klukem a mnohdy se jí i smály.⁸² Rodina Růženy Jesenské byla pokroková a neomezovala

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 18.

⁷⁹ SVĚTLÁ, Karolina. In KOLÁŘ, Vladimír (Ed.). *Když velcí byli malí, Mládí ve vzpomínkách našich spisovatelů*. Praha, 1965. s. 72-73.

⁸⁰ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 121.

⁸¹ Tamtéž. s. 21.

⁸² Tamtéž. s. 36.

se na tradiční představu ideálu malé holčičky. Snažila se o racionální přístup, který však narážel na ustálené ideje společnosti. Pro malou Růženu Jesenskou mohlo být takové vybočení z představy o dětské estetice poněkud traumatizující.

Na své zahanbení si vzpomněla také ve svých memoárech Anna Lauermannová-Mikschová, když na ní vyzradil tatínek před Františkem Ladislavem Riegreem její zálibu v hrách a že jí je každý strom malý.⁸³ Tato vzpomínka byla pro Annu Lauermannovou-Mikschovou první, jež se jí díky studu, který cítila, vryla do paměti.

Přístup rodičů zejména ke svým dětem, byl takový, jako by si představovali, že jejich děti by měly být ve svém dětském věku zodpovědnými bytostmi. Zodpovědnost se projevovala i ve vztahu k sourozencům. Děti z jedné rodiny si většinou hrály mezi sebou. Sourozenec byl prvním dítětem, se kterým se setkaly. Starší děti chránily ty mladší a mnohdy se o ně i samy staraly. Starší sourozenci dohlíželi na jejich hru, doprovázeli je do školy, poučovali je a mnohdy také učili.⁸⁴ Zastupovali tak své rodiče, kterým nezbyvalo mnoho času, a uvítali pomoc svých starších dětí. Pro starší dívky byla pojmána starost o své mladší sourozence také jako forma výchovy a přípravy na její pozdější úlohu matky ve své vlastní rodině.⁸⁵

Představa o dítěti ovlivňovala vztah rodičů ke svému potomku. Dnešní rodiče prožívají dětství se svým synem či dcerou, jejich vztah k dítěti je především citový, zajímají se o jeho touhy a vycházejí mu vstříc. Rodiče devatenáctého století byli však většinou autoritativní vůdci, kteří dítěti na cestě životem dávali nezbytnou výchovu a poučovali ho. Dítě tak vychovávali ke své individualizaci v rámci systému rodiny. Rodiče plnili funkci instituce, která je opravňovala k dominantnímu postavení v rodině. Jinou společenskou roli a s ní spojenou pozici v každodenním životě rodiny zastával otec, matka a jejich děti. Děti byly svým rodičům podřízeny vzhledem ke své pozici v hierarchii rodiny a své nesvéprávnosti.⁸⁶ Domov a rodiče byli pro dítě autoritou založenou na hluboké úctě.⁸⁷

Odstup rodičů od dětí vytvořený na základě těchto společenských rolí se utvrzoval v oslovení rodičů. Bylo zvykem, že děti svým rodičům onikaly. Od sedmdesátých let

⁸³ LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVA, Anna. *Lidé minulých dob*. Praha, 1941. s. 10.

⁸⁴ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 57.

⁸⁵ Tamtéž. s. 128.

KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*. s. 67.

STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 240.

⁸⁶ HERDACH-PINKE, Irene. HERDACH, Gerd. *Deutsche Kindheiten: Autobiographische Zeugnisse 1700-1900*.

⁸⁷ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 25.

devatenáctého století pak onikání nahradilo vykání. Rodičové svým dětem tykali. Tykání ze strany dětí je však běžné až po první světové válce.⁸⁸ Maria von Ebner Eschenbach se však zmiňuje o zvláštnosti ve své rodině, kde svému tatínkovi mohly děti tykat.

„My jsme otci tykali, ale bylo to něco jako tykání ruského mužíka báťuškoví v Petrohradě. Na jedné straně pocit neomezené moci, na druhé straně podřízenost.“⁸⁹

Spisovatelé ve svých memoárech láskyplně vzpomínají na laskavost svých rodičů, kteří jim ukázali nástrahy světa. Jen někteří autoři také popisují láskyplný vztah rodičů k nim. Odstup od svých dětí i na základě tělesnosti se však neuplatňoval ve všech domácnostech. Od poloviny devatenáctého století se zájem o děti zvýšil natolik, že začal bourat citovou bariéru mezi rodiči a dětmi. Výpovědi spisovatelů devatenáctého století však mluví o tom, že nebylo zvykem, aby se děti se svými rodiči mazlily.⁹⁰

Josef Šusta vzpomíná na svého tatínka, který se jen zřídka pomazlil se svými dětmi.⁹¹ Růžena Jesenská ale ve svých memoárech zachytila vztah ke své mamince, kdy popsala tu nejkrásnější odměnu, kterou mohla od svých rodičů dostat. Blízkost matky a malé dcery je v tomto úryvku velmi krásně nastíněna.

„Za odměnu,... směla jsem spát s maminkou. To bylo pro mne zvláštní blaho. Když jsem se schoulila u zdi k mamince, bylo mi, že již nikdy se nebudu ničeho báti, že nic zlého se nikomu nestane...“⁹²

Matka je první a nejbližší osobou dítěte. Ona bývá první jeho opatrovnící, stará se o jeho základní potřeby, zábavu, těší ho. Říká mu pohádky a zpívá písničky, které i ona poprvé slýchala od svých rodičů. Taková představa o matce „pečovatelce a strážkyni dítěte“ se utvářela po celé devatenácté století. Myšlenka matky, obětující se v zájmu dítěte, nebyla tak samozřejmá, jak ji dnes vnímáme my. Ženám devatenáctého století byla přisouzena role strážkyně domova. V souboru ženských činností nebyla však starost o děti tou nejdůležitější. V dobové představě byla žena mužovou partnerkou, která mu zajistila pohodlí. Typem ideální ženy byla dobrá manželka a hospodyně, kterou ve svých dílech načrtla Magdalena Dobromila Rettigová.⁹³ Tento typ ženy byl prosazován do počátku devatenáctého století. Úkolem takto „dokonalé“ ženy bylo směřovat svou pozornost k mužovým potřebám a úspěšně ho

⁸⁸ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

⁸⁹ von EBNER ESCHENBACH, Maria. *Má dětská léta: životopisné črty*.s. 27.

⁹⁰ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. Praha, 1924. s. 32.

⁹¹ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. Praha, 1947. s. 73.

⁹² JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 99.

⁹³ RETTIGOVÁ, Magdalena Dobromila. *Mladá hospodyňka w domácnosti, gak sobě počjnati má, aby swé i manželowy spokojenosti dossla*. Praha, 1840.

reprezentovat ve společnosti. Úloha matky byla kvůli tomu potlačena. Jak se odborníci domnívají, jistý odstup od dětí a dětství způsobila častá úmrtnost novorozenců.⁹⁴ Model milující matky, jež by se byla schopna zcela obětovat pro své dítě, se vytvářel od druhé poloviny devatenáctého až do století následujícího a objevil se zejména v beletrii a výtvarném umění.⁹⁵

Mnohé matky popisované ve vzpomínkách tuto představu naplňují.⁹⁶ Jiné našly podle staršího vzoru své poslání v roli manželky, pomocnice v práci manžela, ochránitelky rodinného krbu. Jiné dávaly přednost vlastní práci a své děti svěřily do péče kojných a chův.

Od své první opatrovatelky se dítě učí jazyk. Tato úloha je přisouzena především matce. Mateřský se mu říká právě proto, že je prvním jazykem, který slyší od své matky. Alfred Meissner ve svých pamětech zmiňuje, že jeho prvním jazykem nebyla němčina, kterou mluvil otec a občané jeho rodného města Teplice, nebyla jím však ani čeština. Jeho prvním jazykem, který se naučil, byla angličtina. A to díky své matce, která pocházela ze Skotska a která mu zpívala staré skotské písně.⁹⁷

Tím, že mnohé matky daly přednost své práci a daly své děti do opatrování, byly děti ve svém prvním vnímání ovlivněny jazykem a kulturou opatrovnice. Svědčí o tom vychování Marie von Ebner Eschenbach, která měla českou kojnou a chůvu. Díky jejich vyprávění a příběhům o bludičkách a skřítcích se ona a její sestra naučily český jazyk, ač se v rodině mluvilo výhradně německy.⁹⁸

Ve vyprávění spisovatelů devatenáctého století byla ale právě matka tou nejmilejší a nejbližší osobou. Snad šlo o dobové klišé v literatuře nebo vylíčení vztahu dítěte ke své matce, která si i přes své povinnosti uchovávala velmi vřelý a láskyplný vztah ke svému dítěti. K ní měly nejbliže, s ní prožívaly své trápení i veselost.

Eliška Krásnohorská ve svých pamětech popisuje svou matku jako vynikající vychovatelku, která s dětmi zůstala sama po smrti svého manžela. Přesto si s pěti dětmi věděla rady. Podle slov napsaných její dcerou bylo tajemství ve „*vytrvalé a důsledné péči*“.⁹⁹ Její zacházení s dětmi bylo tak soucitné, že, jak Eliška Krásnohorská přiznává, nemohla uvěřit, když jí spolužačky pověděly, že její tři sourozenci Josef, Karel a Mária jsou dětmi jiné

⁹⁴ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

⁹⁵ Tamtéž.

⁹⁶ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*.

KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*.

⁹⁷ MEISSNER, Alfred. *Geschichte meines Lebens*. Wien 1884. s. 3.

⁹⁸ von EBNER ESCHENBACH, Maria. *Má dětská léta: Životopisné črty*. s. 15.

⁹⁹ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*. s. 72.

matky, než je ta její. Doma se pak dozvěděla, že jim matka umřela, když byli malí, a otec se pak znovu oženil s její matkou.¹⁰⁰

Také matka Františka Cajthamla se starala o manželovy děti z prvního manželství. Dle paměti Františka Cajthamla i ona jim nedala nikdy pocítit bezpráví. Právě za tuto vlastnost jí měl její syn ještě více raději.¹⁰¹

Matky zůstávaly u dítěte, když otec musel jít pracovat.¹⁰² Přesto i ony měly svou domácí práci. Domácí práce, kterou vykonávaly, byla rozdílná podle sociální vrstvy, do níž žena patřila. Jiné práce vykonávala na vesnici žena chalupáře a žena sedláka, jiné práce vykonávala žena žijící ve městě.

Ženy si často v domácnosti přivydělávaly a přispívaly tím do rodinného rozpočtu. Maminka Pavly Kytlicové například vyšivala a šila šaty.¹⁰³ František Cajthaml se zas ve svém vyprávění zmínil, jak jeho maminka v zimě drala tak zvané „židovské peří“ pro židovského obchodníka z Makova. Za týdenní práci dostala pak od obchodníka trochu cukru, kávy a cikorku.¹⁰⁴ Josef Šusta ale také uvádí, že práce o domácnost odváděla jeho matku od něho a jeho sourozenců. Maminka se musela starat: „*o velikou domácnost... dvě rozsáhlé zahrady, nezbytné při tehdejší chudobě místního trhu na zeleninu a ovoce, starání se o kurník a prasečí chlívek.*“¹⁰⁵

Za zaneprázdňenou matku se o děti starala matčina stará chůva Mána. Šusta k tomu uvádí:

„*Maminka bývala vedle ní namnoze jen jaksi podružnou a druhou instancí a chůva tvořila skoro zed' mezi ní a námi.*“¹⁰⁶

Nejen maminka Josefa Šusty se spoléhala na pomoc chůvy. Dohled nad Marií von Ebner Eschenbach a jejími sourozenci měla temperamentní chůva Josefa Navrátilová, které v rodině říkali Pepinko.¹⁰⁷ Po přestěhování na venkov si najala chůvu i rodina Růženy Jesenské.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Tamtéž. s.79.

¹⁰¹ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. Praha, 1996. ISBN 80-900180-4-1. s. 23.

¹⁰² SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 32.

¹⁰³ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 55.

¹⁰⁴ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. s. 28.

¹⁰⁵ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 35.

¹⁰⁶ Tamtéž s. 35.

¹⁰⁷ von EBNER ESCHENBACH, Maria. *Má dětská léta: Životopisné črty*. s. 12.

¹⁰⁸ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 53.

K rodičům devatenáctého století mělo dítě vždy nesmírnou úctu. Platilo zde biblické přikázání cti otce a matku svou. Přesto však byl vztah k otci jiný, než blízký a mnohdy něžný vztah k matce. Otec byl vzor, který si udržoval od svých dětí odstup. Jeho hlavní úlohou bylo vydělávání peněz a zastupovat rodinu na veřejnosti. On byl hlavou rodiny. Jako by mu ani nepřislušely obyčejné starosti jeho rodiny. Takový byl i otec Josefa Šusty, od něhož se jeho manželka snažila odvrátit vše, co by ho mohlo vyrušit.

„A to tím spíše, že ji jako svatý příkaz naplňovala snaha, aby se domácí starosti otce ani stínem nedotkly. Tak slyším ještě její obvyklá slova po večerní exekuci: „A nyní pěkně otřít oči, aby tatínek neviděl, žes brečel!“¹⁰⁹

Otec trávil čas se svou rodinou po návratu z práce. Dle vzpomínek spisovatelů se do této doby snažila matka vše obstarat, aby když přijde její muž, bylo vše v pořádku. Muž měl v tu chvíli oddech a starosti se ho tedy neměly dotýkat. Když tatínek přišel, dětičky ho pozdravily rukou líbáním.¹¹⁰

V představách dětí je tatínek mnohdy stylizovaný jako polobůh, silný a rozumný.¹¹¹ U mnohých dětí se tak vytvořila nesmírná úcta, ale i strach.

Spisovatelka Maria von Ebner Eschenbach ve svých vzpomínkách popisuje, že ona a její sestra vyrostly ve strachu ze svého otce. Stačila jen hrozba, že se něco dozví tatínek, a už se jich zmocňovala panika. Takový strach z otce nebyl dle vyprávění neopodstatněný. Maria von Ebner Eschenbach popisuje svého otce jako člověka velmi prchlivého, který se ve vzteku nechával unést k výroku:

„Nechci, abyste mě měli rádi, chci, abyste se mě báli.“¹¹²

Strach z otce byl dokonce tak veliký, že když Mariina sestra Fritzi rozbila okno, dostala takový záchvat úzkosti z trestu svého tatínka, že se při hysterickém pláči začala dusit.¹¹³

Starost o malé děti muži nepřislušela. Stížnosti na to, že se tatínek vůbec nevěnoval rodině, můžeme číst ve vzpomínkách Pavly Kytlicové. Ta ve svých memoárech napsala, že na ni a sourozence tatínek neměl nikdy čas.¹¹⁴ Snad z toho důvodu si k němu spisovatelka

¹⁰⁹ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I.* s. 35.

¹¹⁰ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti.* s. 30.

¹¹¹ ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek Svatopluka Čecha.* s. 64-65.

FRIČ, Josef Václav. *Paměti.* s. 54.

LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. *Paměti.* fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 58.

¹¹² von EBNER ESCHENBACH, Maria. *Má dětská léta: Životopisné črty.* s. 17.

¹¹³ Tamtéž. s. 18 – 19.

¹¹⁴ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti.* s. 138.

nemohla najít vřelý vztah. V jedné ze vzpomínek dokonce přiznala, že pocítila ke svému otci i nenávisť, když byl otec neoblomný k prosbám svých dětí.¹¹⁵

Že mužovu starost o děti nezměnil ani smutný fakt úmrtí manželky, můžeme pozorovat z vyprávění Josefa Václava Friče, jež vzpomíná na příběh, který se udál Janu Evangelistovi Purkyněmu.

„V domácnosti výtečného jinak Purkyně ovšem to v srpnu r. 1845 též přepodivně vypadalo! Bylť a zůstal po ztrátě své neobyčejně šlechetné a bystroduché manželky vdovcem a přenechával vychování dvou po ní pozůstalých synů prosté hospodyni, nestaraje se, v badání svá pohroužen, hrubě ani o tyto, ani o dům. Do jakého stupně obě zanedbával, dosvědčí nejlépe následující: jednou po obědě za pěkného odpůldne umínil si, že si vyjde sám za město na procházku; zavřel tedy své syny do zadního pokoje, strčil si klíč do kapsy, aby snad hospodyni neuprosili, by jim dovolila vyběhnout na ulici, a nařídil této, by dětem včas připravila večeři. Odešel a nepřicházel ani o sedmé, kdy již hoši křičeli, že mají hlad, ani o osmé, kdy již tloukli na dvěře jako zběsilí, ani o deváté, kde již měli dávno zase ležet v postelích. K desáté přiběhla konečně hospodyně všeckna ustaraná k Čelakovským, není-li pan profesor u nich a co si má počít, hoši že v uzavřeném pokoji křičí a tropí hluk, že sbíhá se celý dům - načež strýc se tam odebral a dal uzamčené dvěře paklíčem otevřít.“¹¹⁶

Ve vzpomínkách spisovatelů devatenáctého století jsou tatínkové uzavření, zahledění do své vlastní práce, mající své zásady a vštěpující morálku.

Objevují se však i tatínkové, kteří se o své děti zajímali a dokonce si s nimi do určité míry i hráli. Tatínek Elišky Krásnohorské si se svou dcerou velmi rád hrál, protože byla nejmladší z dětí, tedy tatínkovým „mazlíkem“.¹¹⁷ Otec jí houpal na svých kolenou a zpíval „Já Husarka malá“.¹¹⁸ Hrou se těšil i tatínek Svatopluka Čecha, který se večer po práci bavil tak, že dovolil synovi vlézt na svá kolena.

„... nechtivali jsme na jeho „bělouších“ nebo „hnědouších“ podle barvy kalhot – jezdit jinam nežli do Prahy. Koně se rozhoupali, popoháněli jsme je dost...“¹¹⁹

Tím, že otcova úloha v rodině byla především směřována do veřejného sektoru, neměl potřebu věnovat se malým dětem, které patřily do ženského světa jeho privátní domácnosti. Jeho starost o děti se plně uplatnila až v pozdějším věku dětí, kdy se začalo jednat o jejich

¹¹⁵ Tamtéž. s. 128.

¹¹⁶ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 170.

¹¹⁷ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*. s. 63.

¹¹⁸ Tamtéž. s. 63.

¹¹⁹ ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 25.

budoucnosti. Otec patřící ke sféře veřejné, staral se především o syny a jejich začlenění do veřejného života. K otcově starosti tedy patřilo zajištění dobré školy nebo jiného vzdělání.¹²⁰ On také kontroloval vysvědčení, zda jsou uspokojivá.¹²¹ K populárnosti otce tato kontrola a mnohdy s tím i spojená výplata dětí nepřispívala. Pavla Kytlicová ve svých pamětech zaznamenala hádku otce a matky nad tímto zvykem.

„„Při jiné příležitosti nazvala ho otcem kvartálním: „Celého čtvrt roku si děti nevšimneš, ale když přinesou špatné vysvědčení napolo je zabiješ!“¹²²

Zvláštní vztah otce ke svým dětem vylíčil ve svých pamětech František Václav Krejčí. Dle vlastní zkušenosti z otcovství míní, že mladý muž se nedovede s tolika pocity po narození svého dítěte vyrovnat a najít si tak citový vztah k malému dítěti. Teprve pozdější léta hraničící se stářím mu dávají poznat, že dítě je pro něj cenné a vzpomíná na jeho narození jako, na:

„...zrno hořčičné, z něhož mi měl vykvést celý strom štěstí.“^{123 124}

Memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století zaznamenává otce a matku prostřednictvím dobového úzu. Líčí je jako spravedlivé ochránce, kteří se snaží svému dítěti zajistit to nejlepší. Můžeme však dle líčení mnohých události z rodinného života předpokládat, že se jednalo o dobové klišé, které označovalo rodiče jako ochránce a spravedlivé rádce svých dětí. Jen u několika spisovatelů se dočteme o silném citovém poutu. Rodičové devatenáctého století, pokud se svému dítěti věnovali, se zaměřovali především na jeho výchovu. Matka s otcem se více než o své ratolesti starali o jejich dobré zabezpečení, které je stálo velkou námahu a neumožňovalo jim věnovat se dětem samotným. Drobné radosti spojené s jejich dětstvím, jako by skoro nepatřily do života rodiny. Když se o nich spisovatel zmíní, neopomene připomenout jejich výjimečnost a krásu.

¹²⁰ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. s. 42.

¹²¹ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 193.

¹²² KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 138.

¹²³ KREJČÍ, František Václav. *Konec století 1867 1899 Výbor z paměti*. s. 264.

¹²⁴ Zrno hořčičné se vyskytuje v bibli, kdy Ježíš přirovnává boží království k zrnu hořčičnému, jež je nepatrné, ale vyroste ve strom obrovské výšky. FOUILLOUX, LANGLOIS, Le MOIGNE, SPIESS, THIBAUT, TREBUCHON. *Slovník biblické kultury*. Praha, 1985. s. 257.

II.2.I. Rodina a rodinná výchova

Rodina působí na dítě díky svým funkcím a ovlivňuje ho. Jedna z těchto funkcí si vliv bere jako svůj úkol. Touto funkcí je výchovné poslání rodiny. Výchova je činnost, jež se snaží o získání vědomostí a zdokonalení člověka, který si tak osvojí dobré „mravy“, zvyky a etiku. Výchova je socializací dětí, která se odvíjí dle očekávání rodičů a dobových společenských norem.

Výchova se v rodinách devatenáctého století uplatňovala mnohými způsoby. Jaká však byla kritéria výchovy? Měla výchova v devatenáctém století svá specifika daná dobovou kulturou či vztahem rodičů a dětí?

Jistě velkou roli hrála již zmíněná rodičovská autorita. Spisovatelé memoárové literatury se ve vzpomínkách na svou výchovu zmiňují o postupu svých rodičů, jež se snažili děti seznámit s tím, jak se mají chovat dle svého sociálního postavení, národní příslušnosti a pohlaví. Co však bylo základní schopností, kterou rodiče chtěli, aby si dítě osvojilo?

Autoři ve svých vzpomínkách často zmiňují, že základem výchovy rodiny bylo vedení dětí k praktičnosti a k pracovitosti. Augustin Sedláček se v memoárech souhlasně vyjadřuje o výchově svých rodičů, jež spočívala ve vedení k pilnosti a poslušnosti. Otec s matkou byli pro něho symbolem správnosti, a tak se učil dle jejich příkladu.¹²⁵ Eliška Krásnohorská mezi dobrou výchovu své matky jmenuje, že je vedla racionálně a důsledně k povinnosti a k sebezapření.¹²⁶

Rodič se snažil v dětství co nejvíce zasáhnout do života malého dítěte. Otec Emila Vachka zemřel během spisovatelova raného dětství. Emil Vachek ve svých memoárech uvádí myšlenku, že tato otcova předčasná smrt ho jistě ušetřila tvrdého zacházení. Syn, který se oddával častému snění, byl pro otce dle jeho vzpomínek znamením nepraktičnosti. Říkával o něm, že „*si jednou nevydělá ani na sůl.*“¹²⁷ Spisovatel se tedy domníval, že by otec chtěl změnit jeho dětskou povahu všemi možnými způsoby, aby syn byl mužem praktickým a cílevědomým. Rodiče mnohdy svým vedením potlačovali osobnost dítěte. Takového chování mělo za cíl dítě vychovávat a připravit ho pro život.¹²⁸

Rodičovské vedení k povinnosti se vyznačovalo také zamezováním činností, které dětem dělaly radost. Josef Václav Frič vzpomíná na své utrpení.

¹²⁵ SEDLÁČEK, Augusti. Paměti z mého života. s. 33 – 35.

¹²⁶ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. Z mého mládí: vzpomínky životopisné. s. 80.

¹²⁷ VACHEK, Emil. Vzpomínky na starý Hradec. s. 43.

¹²⁸ Tamtéž. s. 43-44.

„otec ve svátek anebo v neděli po obědě otázal se učitele: „Kdožpak z hochů byl minulý týden poslušný a pilný?“¹²⁹

Vyslovení jména Josefa (Václava Friče) by tak znamenalo návštěvu divadla, které miloval. V opačném případě musel zůstat doma a dál se učit, což jak se zmiňuje, bylo zcela běžné.

Výchova dětí devatenáctého století se tedy řídila především vedením k budoucnosti. Dítě se mělo již od začátku připravovat na své životní poslání. Rodiče se ke svému dítěti chovali dle představy a přání o dosažení jistého postavení ve společnosti. Emil Vachek popsal tuto skutečnost slovy:

„Vychování staletími posvěceným společenským žebříkem, po němž se mohli jednotlivci, určení k tomu rodem, anebo snad dokonce i nadáním, vyšplhat výše, o stupeň, o dva, o tři, ale nikdy ne přes nepřekročitelnou vysokou mez, kterou bylo školské vzdělání, úřední titul, výše majetku. A smysl života byl v tom, šplhat úsilovně tak vysoko, jak dovolí společenský řád. Potom založit rodinu, udržovat dobyté postavení a starat se, aby děti, až dorostou, mohly také začít šplhat, a to za podmínek výhodnějších než otcové.“¹³⁰

Z tohoto snad trochu nadsazeného popisu výchovy dostáváme dobovou myšlenku, kdy se rodič snaží, aby jeho dítě bylo úspěšnější v životě. Z popisu získáváme také, již v předchozím textu zaznamenanou, postavu dítěte, která je pasivní a podléhá zcela vůli svých rodičů. Slovo odporu vůči rodičům bylo znakem nevychovanosti a v domácnosti nesmělo padnout.¹³¹ Sebezapření vlastní vůle proti vůli rodičovské bylo samozřejmostí.¹³²

Vybočení z takového pravidla zaznamenala Pavla Kytlicová ve vyprávění o „špatné“ výchově své babičky, která dovolovala její sestře Lidunce vše se slovy, že ona z toho vyroste. Babička pak byla rodinou kritizována za takový přístup, který dokonce dovoloval vzepření se dítěte vůči vůli vlastních rodičů. Tím došlo k narušení rodičovské autority v domácnosti, které matka Pavly Kytlicové tvrdě potrestala.¹³³

I lékařská a pedagogická literatura té doby radí vychovávat už od raných let dítě k poslušnosti. Nedělat vše, co chce dítě, nabádá také česká lékařka Anna Bayerová.¹³⁴ Stejný

¹²⁹ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 54.

¹³⁰ VACHEK, Emil. *Vzpomínky na starý Hradec*. s. 50.

¹³¹ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*. s. 80.

¹³² LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 33.

¹³³ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 29.

¹³⁴ BAYEROVÁ, Anna. *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí*. Dle MUDr. A. Ficherové-Dückelmannové zpracovala MUDr. Anna Bayerová. Praha, 1907.

názor zastává i Adalbert Czerny, který podotýká, že polevování rodičů vůči dítěti vede k tomu, že:

„Již v prvním roce jejich života ztrácejí nad dětmi moc a to má za následek, že děti ve druhém a ve třetím roce terorizují dům.“¹³⁵

Jak dobové pedagogické knihy podotýkají, rodiče se při vychovávání dětí snažili napodobit vzor, který měli ve svých rodičích a jejich výchově. Dalším vedením ve výchově dítěte jim byla mravouka, kterou jim dalo náboženství. Jak důležitou úlohu hrálo náboženství ve výchově, napsal Emil Vachek v popisu matčiny výchovy.

„Pokoušela se pěstovat ve mně mou mravní stránku a tehdy nebylo mravnosti mimo náboženství. Patrně mi vypravovala, má drahá maminka, celé hodiny o Ježíši a panence Marii.“¹³⁶

Mravní kodex dobrého chování nacházeli rodiče dítěte v náboženství. Pomocí jeho pevně stanovených pravidel lidského bytí bylo dítě poučováno. Chápání dobrého vychování na základě křesťanského myšlení bylo pro člověka devatenáctého století nezpochybnitelné. Problematizovaný byl však, jak se můžeme v memoárové literatuře spisovatelů devatenáctého století dočíst, vztah k církvi, mnohým kněžím či Bohu samotnému.

První institucí seznamující se základy náboženství nebyla církev, nýbrž rodina. Ona ovlivňovala dětský vztah k církvi. Od určitého věku začala svého malého člena domácnosti seznamovat s dětskými modlitbami a jejich výkladem.¹³⁷

Do kostela vcházely děti s myšlenkami na víru svých otců a matek, popřípadě jiných členů rodiny. Tyto názory se mnohdy neslučovaly zcela s výkladem, který byl dětem předkládán. Takový rozpor zaznamenal Svatopluk Čech ve svých pamětech, kdy vyličil svůj příchod do semináře. V ukázce je snadné rozdělit náboženskou výchovu, kterou dala spisovateli rodina a kterou byl vyučován v semináři.

„Přicházel jsem do něho s vírou v Boha, tajemného dobrotivého otce všehomíra, a v nesmrtelnost duše, kterouž můj otec vždy rozumovými a citovými důvody horlivě obhajoval. K tomu družily se mravoučné zásady od něho mi vštěpované a pak úcta k některým náboženským formám, zasvěceným pro mne pietou mé matky. Vše ostatní mi bylo cizí.“¹³⁸

¹³⁵ CZERNY, Adalbert. Dítě (jeho výchova). Praha, 1923. s. 19.

¹³⁶ VACHEK, Emil. *Vzpomínky na starý Hradec*. s. 53.

¹³⁷ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*. s. 82.

von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta: životopisné črty*. s. 71.

LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s.44.

¹³⁸ ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 200.

I Eliška Krásnohorská se ve svém vzpomínání na maminku zmiňuje, že vedla děti k víře a učila je první modlitby. Snažila se je však odvrátit od jakékoliv formy náboženského pohloupení. Dávala jim také příklad svou liberálností tím, že tolerovala jiné víry.¹³⁹

Věnceslavu Lužickou seznamovala s náboženstvím babička, která dbala, aby vnučka vykonávala všechny náboženské povinnosti.

„Kolikrát mne vysadila sama tam k těm sochám světic a svatých, abych vřelým políbením dětským dotkla se chladného kamene!“¹⁴⁰

Spisovatelé píší shodně o svých prvních dětských seznámeních s náboženstvím. Tvrdí, že více než co jiného je uchvacovala tajuplnost a krása kostela. Jako děti se obdivovaly bohaté výzdobě oltářů s množstvím soch s úchvatnými tvářemi světců v mystickém vytržení a očarovávala je chrámová hudba.¹⁴¹

Po povrchním opojení se ale objevily i pochybnosti, které spisovatelé ve vztahu k církvi a Bohu neskrývavě popsali. Tyto pochybnosti měly jistě svůj základ v rozdílném výkladu křesťanské víry v domácnosti a výkladu kněze. Spisovatelé se také přiznávají k tomu, že jako děti si samy kladly otázky o existenci Boha. Že se však více spisovatelů zmiňuje otevřeně o svém rozporuplném vztahu k církvi a náboženství, o své tolerantnosti k jiným náboženstvím a odporem k církevnímu dogmatismu, je znakem klesající autority církve reflektující se ve společnosti. Neklesala však autorita idejí a mravního základu křesťanské víry.

Obavu o existenci Boha zmínila i Maria von Ebner Eschenbach, která si nedokázala vysvětlit, jak může Bůh vše vidět, když je tolik míst, tolik kostelů a tolik modlících se lidí.¹⁴²

Antal Stašek se ve svých modlitbách snažil o to, aby Bůh jeho pochybnosti vyvrátil.

„Modlil jsem se, aby mne vrácena byla víra, ba modlil jsem se, aby se mně bůh zjevil nebo dal znamení, že je. Ale při modlitbách těch šeptal ve mně jakýsi posměvačný hlas. „Vždyť víš, že nic není a že se ti nic nezjeví.““¹⁴³

Ve vztahu dítěte k Bohu a víře měli nemalou úlohu faráři, do jejichž místní církevní obce rodina dítěte spadala. Kněz učil děti katechezi, tedy uváděl je do křesťanského života pomocí pedagogických přednášek o křesťanském náboženství, které bylo součástí vyučování. Duchovní však neměl děti ztrácet ze svého dohledu a kontroly. Zda děti žijí dobrý křesťanský

¹³⁹ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: vzpomínky životopisné*. s. 82.

¹⁴⁰ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 44.

¹⁴¹ ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 195.

¹⁴² von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta: životopisné črty*. s. 135.

¹⁴³ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. s. 88.

život, se měl dozvědět během zpovědi dítěte, při které se měl cílenými otázkami ptát na dětská provinění a výchovu dítěte v rodinném prostředí. Zpověď neboli vyznání se z hříchů umožnila nejen sledování dítěte a jeho výchovu, dávala dítěti také najevo, co je špatné. Na základě projevené lítosti nad hříchem získalo dítě rozhřešení. Díky tomuto procesu si mohlo plně uvědomit sílu svých skutků.¹⁴⁴ Důležité však bylo ohleduplné vedení ze strany duchovních. Že tomu také nebylo vždy, můžeme číst ve vzpomínkách Antala Staška. Ve svých pamětech vzpomíná na pana pátera, kterého neměl v oblibě a který byl ve sporu s jeho dědečkem, což se také odrazilo v jednání s malým vnukem.

„Jsa malý, sotva sedmiletý chlapec, byl jsem nucen jít k němu k první zpovědi. Bud' že poznal ve mně vnuka jednoho z hlavních svých nepřátel, nebo že se vůbec povaha jeho nesla k bezohlednosti, zacházel se mnou při té zpovědi tak surově, že jsem hořce zaplakal. Dojem ten byl pro celé mé mládí nesmazatelný.“¹⁴⁵

Zatímco kněz rozdával pokyny, jak napravit své jednání a kolik modlitbiček má dítě zopakovat, aby tak odčinilo své hříchy, rodina se při trestání řídila jiným výchovným rámcem.

Trest byl pojímán jako součást výchovy a práva rodiče na své dítě. Mnohdy nerozumnost a naivita dítěte vedla k jeho trestání. Dítě mělo žít ve strachu z trestu, tento strach a respekt před rodiči mu v mysli společnosti pomáhal, aby jeho vina s ním nerostla.¹⁴⁶ V zápiscích spisovatelů devatenáctého století se proto i trest popisuje jako výraz spojený s dětskou výchovou, jako by cesta k dobrému vychování vedla právě přes potrestání, které dítěti mělo připomenout následek jeho jednání.

Trest mohl mít několik podob. Mnohdy zůstalo u zastrašování rodičovskou autoritou, jak jsem se již zmínila v předcházející kapitole. Dítě bylo dospělými nabádáno k tomu, co „se sluší“ a co ne. Spisovatelé ve svých memoárech vzpomínají, jak jim dospělí říkali různá varování, která měla v dětech vyvolat hrůzu před jejich vyplněním. V takovém případě hrál velkou roli v chování dítěte strach z neznámého a nadpřirozeného.¹⁴⁷ Brzy však děti smysl takových varování pochopily.

¹⁴⁴ DVOŘÁK, Xaver. *Dvě katechese o přijímání svátosti pokání a nejsv. Svátosti oltářní k těm žákům i dospělým, kteří pravidelně v roce k nim přistupují*. Praha, 1897.

¹⁴⁵ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. s. 19.

¹⁴⁶ RÝDL, Karel. *Fenomén strachu ve výchově dětí*. In: JIRÁNEK, Tomáš. KUBEŠ, Jiří. *Dítě a dětství napříč staletími: 2. Pardubické bienále*. Pardubice, Pardubice, 2003. ISBN 80-7194-515-3.

¹⁴⁷ Tamtéž.

Marie Gebauerová vzpomíná, když jí babička po klekání říkala, že nesmí ven, aby jí nevzala klekánice. Již jako malá dívka věděla, že tím chce babička říci, že se nesluší, aby malé dívky skotačily tak pozdě po náměstí.¹⁴⁸

Růžena Jesenská ve svých pamětech vzpomíná na slova pana učitele, když děti kopaly nohama.

„Ale ostatní kopaly taky nohama, a pan učitel nám vysvětlil, že dítě, které hází a klátí nohama, kope tatínkovi a mamince hrob. Zadívala jsem se na něho s velikým nepochopením a dlouho mi to nešlo z hlavy, až jsem se konečně dopátrala příčiny a řekla jsem si: „Aha! to se jen tak říká.““¹⁴⁹

Jan Herben uvádí, že často při svých hrách slýchal od své babičky. *„Chlapče, ty mě přivedeš do hrobu! Ty jednou skončíš na šibenici.““¹⁵⁰*

Jindy se rodiče přiklonili k jinému řešení, jež považovali za nejúčinnější. Fyzický trest provázel dětství devatenáctého století. Děti byly často bity. Platila zde do dnes užívaná myšlenka, že si dítě přes utrpení více vštípí, co nemá dělat. Tělesné tresty byly v povědomí lidí a i mnohých spisovatelů nezbytné k výchově.¹⁵¹

„Netrestané děti ztrestávají později samy rodičů svých.“¹⁵²

Nejčastěji se užívalo metly nebo rákosky.¹⁵³ Pokud nebyla rákoska poblíž, vyplácelo se hned rukou. Růžena Jesenská se ve svých vzpomínkách zmiňuje, že dostala od tatínka pohlavek, když ztratil trpělivost s dcerou, která se nemohla naučit kreslit. Růžena Jesenská však dodává, že ji rodiče jinak nebili.¹⁵⁴ Ručně také trestala maminka Pavly Kytlicové, která tak bojovala se svou odbojnou dcerou Lidunkou.¹⁵⁵ Josef Šusta byl jako malý přivázan za trest za nožičku k posteli.¹⁵⁶ Když byl dospělejší, vytahal ho jednou otec za ucho.¹⁵⁷ Augustin Sedláček byl za své provinění postaven do kouta.¹⁵⁸

Doba, kdy se výprask konal, byla rozdílná dle provinění a zvyku rodičů. Svatopluk Čech popsal ve svém vyprávění četnost trestání dětí v rodinách svých přátel a známých.

¹⁴⁸ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 25.

¹⁴⁹ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. Praha, 1929. s. 19.

¹⁵⁰ HERBEN, Jan. In. KOLÁŘ, Vladimír. *Když velcí byli malí: Mládí ve vzpomínkách našich spisovatelů*. Praha, 1965. s. 216.

¹⁵¹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*.

¹⁵² Tamtéž. s. 33.

¹⁵³ ČECH, Svatopluk. *Knih vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 59.

¹⁵⁴ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 21.

¹⁵⁵ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 28.

¹⁵⁶ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 17.

¹⁵⁷ Tamtéž. s. 73.

¹⁵⁸ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 32.

V jedné z rodin se výprask konal pouze v sobotu, kdy byly sečteny všechny hříchy z celého týdne.¹⁵⁹ V rodině malého Josefa Šusty vyplácela maminka a děti si navzájem dopředu oznamovaly, zda má maminka „elektrickou ruku“. Trestala děti rákoskou večer před příchodem svého manžela, děti tak rozsoudila dle jejich denních „zločinů“.¹⁶⁰

Přesto se objevovaly i rodiny, kde se děti fyzicky netrestaly vůbec. Eliška Krásnohorská takto líčí výchovu svých rodičů, kteří s tělesnými tresty vykonávanými na dětech nesouhlasili.

„U nás,... nebylo nikdy trestů, a nebylo jich ani třeba. Metla byla u nás jen pro výstrahu, rákoska jen pro pohrůžku. Tatínkovi, tak jako mně se ošklivilo hrubé a zahanbující trestání dětí: říkával, že takové otloukání v dítěti otupuje všechny cit pro čest a budí nenávisť proti rodičům místo úcty k nim.“¹⁶¹

Také Svatopluk Čech nesouhlasil s fyzickými tresty. Odsuzoval tak všechny rodiče, kteří se k tomuto prostředku často přikláněli. On sám však vyrůstal v rodině, kde byl fyzický trest normální.¹⁶²

Výchova dítěte se odvíjela dle dobrých příkladů, které získávalo především v rodině. Ona určovala a také zaručovala dobré chování svého dítěte. Pokud dětské chování nezapadalo do normy běžné pro devatenácté století, byla obviněna rodina dítěte. Z toho důvodu se snažila, aby chování dítěte na veřejnosti bylo v souladu s dobrým jménem rodiny, které si u veřejnosti vybudovala.

II.2.II. Život dítěte na venkově a ve městě

Rodina se starala nejen o dobrou výchovu, ale také o fyzický vývoj dítěte. V průběhu devatenáctého století se díky rozvoji pediatrie zdokonalovala a racionalizovala péče o dítě. Stále větší důraz byl kladen na kvalitní stravu, čistotu a zdravý tělesný vývoj. Na takové tendence upozorňují i spisovatelé devatenáctého století. Shodně s lékaři, zájímavými se o výchovu a vývoj dítěte, se věnují životu dítěte ve městě a na venkově. Představa městského a venkovského dítěte získává jak ve vzpomínkách spisovatelů, tak i v lékařské literatuře určené

¹⁵⁹ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 61.

¹⁶⁰ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I.* s. 33.

¹⁶¹ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 73.

¹⁶² ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 61.

rodičům, charakter topoi.¹⁶³ Topos venkovského a městského dítěte jistě také souvisí s dobovým toposem města a venkova.

Devatenácté století pojímá venkov v českých zemích jako všechna místa mimo Prahy. Zpodobnění zdravého venkovského dítěte má jistě také svůj základ v umělecké idealizaci nezkaženého a zdravého venkova, který se od druhé poloviny osmnáctého století stával protikladem proti nezdravému a morálně pochybnému městu. Venkov je v rámci této myšlenky charakterizován jako ideální místo nezkažených lidí žijících v souladu s přírodou a je svou mentalitou zcela odlišný od průmyslového a modernizací zasaženého města.¹⁶⁴

Charakteristika dítěte žijícího na venkově a ve městě plně odpovídá této dobové představě o městě a venkově. Eliška Krásnohorská ve svých vzpomínkách zachytila městské dítě jako krásně oblečené a nakadešené, které je jako ptáček v kleci. Zatímco venkovské děti si mohou plně užívat volnosti.¹⁶⁵

Také Svatopluk Čech zobrazil ve svých vzpomínkách svůj dětský vztah k dítěti městskému. Vylíčil tak dobovou charakteristiku městského a venkovského dítěte.

„zvláště bledé, choulostivé děti pražské s běloučkými, měkkými ručkami, mazlivou řečí a škrobenými způsoby budily pohrdlivou nechuť mezi námi jadrnými, opálenými, otužilými a prostoduchými venkovskými kluky.“¹⁶⁶

Zdravý způsob života spojený s otužováním a pobytem venku byl pro venkovské děti samozřejmostí. Jejich městští současníci byli omezeni pouze na prostor města, který nebyl příliš vhodným útočištěm pro dětské hry a dítě tak bylo odkázáno pouze na okolí domu. Marie Gebauerová ve svých vzpomínkách zachytila dopis svého tatínka, který ji psal k babičce do Pardubic, kde právě pobývala.

„začíná se jaro, sluníčko bude svítit čím dál tím tepleji, venku budou pěkné pěšinky – to se ti to bude pěkně dováděti! Važ si toho zpomínej si při tom na nás, kteří v kleci a v pražském kouři jaro ztráviti musíme. Jak rády by si vyběhly Julinka s Liduškou, ale v Praze nesmějí děti běhat po ulici! Musejí si tedy hledati práci jinou, Julinka i Liduška.“¹⁶⁷

Volnost městským dětem jistě chyběla. Co udělá venkov z městských dětí, mohla porovnat Růžena Jesenská, jejíž rodina se přestěhovala z Prahy do Radotína. Ona a i její

¹⁶³ Topoi: literární tradice určitých ustálených obrazů, motivů a myšlenkových formulí viz. VLAŠÍN, Štěpán. Slovník literární teorie. Praha, 1977. s. 392.

¹⁶⁴ WOITSCH, Jiří. *Ta naše chaloupka česká?: Proměny mýtu lidové architektury*. In. Dějiny a současnost: Kulturně historická revue. 6/2008. ISSN 04118-5129.

¹⁶⁵ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 70.

¹⁶⁶ ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 29.

¹⁶⁷ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 26.

sourozenci si plně užívali pravé volnosti na procházkách přírodou. Jak sama poznamenala, cítila, že se z ní stává opravdu divoška. Hned ale dodává, že by se nad jejím konáním její učitel teprve podivil, který ji již za její divokost káral.¹⁶⁸

Město však stále lákalo svou vyspělostí a kulturou, která lidem na venkově chyběla. Pro venkovské děti byla Praha městem, které je uchvacovalo.

Svou první návštěvu Prahy popsal Svatopluk Čech, jež se jako malý chlapec z venkova dostal do Prahy za doprovodu otce, který se zde poohlížel po dobré škole pro svého syna. Otec malého hochy nabádal, jak má správně jít, dávat pozor na povozy a zavřít ústa při neustálém divení, aby se mu Pražané nesmáli. Navštívili také matčinu přítelkyni z mládí, která měla u sebe několik dam. Jako malý chlapec poslouchal svého otce, který ho upozorňoval, aby se choval uctivě a neopomenul políbit ruku paní a slečně. Malý chlapec se však v davu žen nedokázal zorientovat, a tak před strachem z neuposlechnutí otcova příkazu začal líbat ruce všem přítomným dámám. Jak říká, v humorném vzpomíná na své rozpaky venkovského chlapce, který nebyl na takové uctivosti zvyklý: „*dost možná, že se mi připletla i ruka některé přísluhující kuchařky.*“¹⁶⁹

Vzpomínky spisovatelů memoárové literatury devatenáctého století nás též upozorňují na zajímavý fenomén zasílání dětí na nějaký čas do příbuzných či cizích rodin. U městských dětí se stávalo, že je rodiče zasílali na výchovu k prarodičům na venkov. Rodině se tak ulehčilo finančně a i místem v městských bytech. Dvouletá sestra Pavly Kytlicové Lidunka byla takto svěřena na výchovu k babičce do Benešova na celé tři roky.¹⁷⁰ Věnceslava Lužická byla poslána ke svým prarodičům na vesnici do Sloupna, kde provozovali mlýn.¹⁷¹

Také Marie Gebauerová píše, že:

„*Maminka ráda vždycy některou z nás děvčat „půjčila“ babičce na celý rok. Babička starala se o nás, jak nejlépe dovedla...*“¹⁷²

Důvodem proč rodiče Marie Gebauerové svěřovali své děti do péče babičky, nebylo jen odlehčení rodině, ale také vzdělání. Děti se během roku stráveného v Pardubicích u babičky měly naučit německy.

Naučit se německy bylo pro děti velmi důležité. Stávalo se tedy, že děti byly posílány na tak zvaný handl. Handl byla výměna dětí z česky mluvící oblasti českých zemí do oblasti

¹⁶⁸ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 53.

¹⁶⁹ ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 32-34.

¹⁷⁰ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 26.

¹⁷¹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 124.

¹⁷² LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 1.

německy hovořící a opačně. Tento systém zaručoval dobré chování obou rodin k vyměněnému dítěti. Chovali se k dítěti hezky právě tak, jak očekávali, že se bude druhá rodina chovat k jejich dítěti. Zasílání dětí do cizích rodin bylo také zvykem v případě, kdy děti začínaly studovat v jiném místě, než bylo jejich bydliště. Tomuto tématu se však budu také věnovat v kapitole vzdělání.

II.2.III. Práce v rodině

Problematika dětské práce v minulosti je velmi zajímavá, jelikož nám odhaluje přístup našich předků k dětství, dítěti a k jeho právům. Ukazuje nám, jaké místo zastávalo dítě v sociálním systému rodiny a celkové společnosti.¹⁷³

Dítě bylo do prostředí práce námezdní a práce v domácnosti zařazeno již od svých raných let. Legislativa se proto snažila věk pracujících dětí v průběhu osmnáctého a devatenáctého století ohraničit. Příčinou byl v tomto období nárůst dětské práce v industriálním prostředí. Jako reakce na fenomén dětské práce v továrnách se měnil i sociální přístup k dětem a dětství. Dítě bylo uznáváno jako schopné práce od svých sedmi let, kdy dítě věkově ukončilo svůj raný dětský věk „infantia“ a přesunulo se do druhého dětského věku „pueritia“ dnes označovaného jako školní věk.¹⁷⁴ Dosvědčuje to patent z roku 1765, zřizující v českých městech přádelní školy pro nezaopatřené děti od sedmi do patnácti let. Věk pracujících dětí se dále zvyšoval. Nařízení z roku 1787 stanovilo hranici pracujících dětí v továrnách na devět let. Že však bylo zcela běžné zaměstnávat mladší děti, potvrzuje rakouské nařízení z roku 1841, jež zakázalo zaměstnávat děti mladší osmi let.

Dle těchto údajů můžeme stanovit, že společnost uznávala dítě schopné vykonávat práci na začátku jeho školního věku.¹⁷⁵ Stanovení takového dětského věku mělo několik faktorů, mezi nimiž svou nejhlavnější roli hrál materiální. Rodina se co nejvíce snažila o to, aby i dítě přispělo k lepšímu finančnímu stavu rodiny. Dalším faktorem byla výchova a snaha

¹⁷³ QUANDT, Sigfried. *Kinderarbeit und Kinderschutz in Deutschland 1783-1976: Quellen und Anmerkungen*. Paderborn, 1978. ISBN 3-506-15500-8.

¹⁷⁴ Středověcí spisovatelé rozdělili věk člověka do sedmi cyklů, kdy dětství a mládí probíhá ve třech etapách: „Infantia“ 0-7 let, „pueritia“ 7-14 let, od 14 až přibližně do 24 let se člověk nacházel v období nedospělosti. viz. LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: Žena v minulém století*. Praha, 1999. ISBN 80-204-0737-5. s. 14.

¹⁷⁵ QUANDT, Sigfried. *Kinderarbeit und Kinderschutz in Deutschland 1783-1976: Quellen und Anmerkungen*. s. 10.

rodiny o socializaci dítěte prostřednictvím práce mimo i v rámci rodiny. Různé druhy práce vykonávaly děti v různých sociálních prostředích.¹⁷⁶

Dítě mělo v prostředí rodiny pomáhat a zajišťovat drobné práce. Rodiče mu byli při tom předobrazem, jak připomíná Eliška Krásnohorská ve vzpomínkách na své dětství a svou maminku.

„My věru okolo maminky své jsme měly příklad práce stále před očima, a jako pravé opičky jsme napodobovaly svými hrami to, co jsme každodenně viděli.“¹⁷⁷

Augustin Sedláček se zmiňuje, že jako dítě ve své rodině musel mít mnoho koníčků a zábav. Jeho rodina lpěla na tom, že dítě se svou zahálkou zkazí.¹⁷⁸

Dětská práce v rodině se dělila dle toho, zda rodina bydlela ve městě či na venkově a jakou profesi rodiče vykonávali.

František Cajthaml vzpomíná, že se děti na venkově tradičně staraly o chov husí. Také on zastával tuto práci, a jak přiznává, byla to práce příjemná. Přesto mu snášení kopřiv a trávy pro husy nebo jejich pasení zabralo všechnen mimoškolní čas.¹⁷⁹

Maminka Josefa Šusty se snažila své děti přimět k zahradničení tím, že jim vykázala zvláštní záhony. Chtěla je také připoutat ke starosti o jejich domácí „šnekárnu“, kde chovala kolem sto šneků pro vánoční tabuli. Josef Šusta se bohužel nezmiňuje, zda šneci byli určeni pro domácí či panský stůl.¹⁸⁰

Dvanáctiletý Jan Herben se těšil, až se co nejdříve dostane z domova a nastoupí do školy. I když, jak sám poznamenává, doma absolvoval také školu, tedy školu života v podobě rozličné práce.

„...prošel jsem panským tovaryšem, pásával jsem krávy v lese dosti vzdáleném a býval jsem s nimi o samotě celý boží den a za každého počasí. I všelijak jinak bývalo mi doma, neboť jsem poznal, jak těžko je vydělat krejcar.“¹⁸¹

Práce dětí v městském prostředí se mohla uplatnit v domácích pracích a také během pracovní pomoci matce, pokud si nějakou profesí přivydělávala.

S šitím pomáhali mamince sourozenci Pavly Kytlicové, jak se můžeme dočíst v jejich vzpomínkách, kde píše, že se u nich vyšívalo jako v nějakém velkoobchodě.¹⁸²

¹⁷⁶ FLECKEN, Margarete. *Arbeiterkinder im 19. Jahrhundert: Eine sozialgeschichtliche Untersuchung ihrer Lebenswelt*. ISBN 3-407-54116-3.

¹⁷⁷ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: Životopisné vzpomínky*. s. 81.

¹⁷⁸ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 34.

¹⁷⁹ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936). s. 37- 39.

¹⁸⁰ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s 93-94.

¹⁸¹ HERBEN, Jan. In. KOLÁŘ, Vladimír. *Když velcí byli malí: Mládí ve vzpomínkách našich spisovatelů*. s. 216.

Do práce se museli zapojit všichni dospělí členové rodiny patřící do její privátní sféry a děti především ženského pohlaví. Malé dívky měly své mamince či jiné příbuzné v práci pomáhat. Díky této pomoci se učily na svou pozdější roli manželky, které byly domácí práce určeny. Práce pro dívky střední třídy se omezovala pouze na domácí práce.

Pokud bylo žen v domácnosti více, nezbývalo pro ně mnoho práce. Takovou situaci popsala Eliška Krásnohorská, jejíž líčení zní až neuvěřitelně.

„domácí práce bylo u nás pro matku, služebnou a dvě škole odrostlá děvčata příliš málo: vždyť i školačka Dorinka již také žadonívala, aby směla to či ono v domácnosti kutit. Číhávaly jsme žárlivě na příležitost ke kousku práce: utěráky a smetáky jsme si navzájem tahaly z rukou, a které z nás se dostalo toho vyznamenání, že směla něco vycídit, vymýt, vyžehli, ta byla šťastnou na celý den. Z nás tří jsem snad nejživější touhu měla po hybné činnosti tělesné, a nejednou jsem plakala, že jsem nesměla se pustiti do některé vydatnější práce.“¹⁸³

Ženy a mladé dívky střední třídy žijící ve městě se však mnohdy za některé ženské práce styděly. Degradující pozice ženské práce snižovala v očích společnosti ženu samotnou. Byly proto najímány posluhovačky, které měly vykonávat těžší práci a také práci mimo domov. Žena a dívka střední třídy měla být pro své okolí ženou reprezentující. Spisovatelka Eliška Krásnohorská ve svých memoárech vzpomíná na Vojtu Náprstka, který se snad jako první osobnost v českých zemích začal věnovat otázce feminismu a s ní související ženské dělby práce. Krásnohorská připomíná, že to byla doba:

„kdy nejedna slečna „pomocnice pro domácnost“ se zdráhá vyjít na ulici s košíkem na ruce, nad tož s nůši na zádech. Vzpomínám si maně při tom na bodrého Vojtu Náprstka, jenž kdysi, když jsem byla starostkou Výrobního Spolku, mě potkal ve Ferdinandově třídě, ana jsem nesla v každé ruce velikou krabici plnou nakoupeného materiálu ku pracím pro spolkový bazar. „takhle vás vidím rád, slečno!“ zvolal, zastaviv se se mnou: „nehanbíte se tedy, že si to bez lokaje nesete sama“ Tak je to dobře po demokraticku a po Amerikánku!“ A ve mžiku nacpal kapsy mého kabátku cukrátky ze svých vlastních kapes i spěchal dále.“¹⁸⁴

Dětská práce v domácnosti byla velmi vítanou pomocí, která pomáhala matce zvládnout domácnost s více dětmi. Brzké zvyknutí si na práci a smysl k zodpovědnosti byl

¹⁸² KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 55.

¹⁸³ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí: Životopisné vzpomínky*. s. 109-110.

¹⁸⁴ Tamtéž. s. 80.

v charakteru dítěte ceněn. Takováto povaha dítěte ubezpečovala rodiče, že v nejisté budoucnosti nebude mít dítě starosti samo sebe zaopatřit.

II.2.IV. Jídlo

Rodina se zajímá v rámci výchovy také o zdravý životní vývoj svých dětí. Vývin je často spojován s výživou, tedy s tím, jaké jídlo dítě dostává od svých rodičů. Rodiče devatenáctého století se pro vybírání pokrmů pro dítě řídili především vlastním rozumem. Velkou roli zde hrála také tradice. Lidé upravovali svůj jídelníček dle toho, jaká jídla připravovala jejich matka a jaká jídla se vázala k regionu či k sociálnímu postavení rodiny.¹⁸⁵

Od poloviny století, díky zájmu odborné veřejnosti o pediatrii, přicházejí i do okruhu laiků informace o správné dětské výživě, které jsou uváděny časopisecky, knižně či pomocí přednášek. Musíme však připomenout, že se řešila především kojenecká strava, nikoliv výživa dětí starších. O tom jak správně má dítě jíst, kolovalo v rodinách mnoho návodů. Spisovatelé devatenáctého století se ve svých vzpomínkách na dětství věnují také připravovanému jídlu. Jak tedy popisují stravu dětí devatenáctého století?

Augustin Sedláček se zmiňuje o tom, jak jeho maminka vypravovala, že dítěti nejlépe svědčí jednoduché jídlo z mléka, brambor a mouky. Mimo to se mohlo jídlo čas od času zpestřit trochou masa. Ve svých pamětech vzpomíná, že díky této stravě nebyl nikdy nemocný. Pouze jednou se mu udělalo špatně, když u některé rodiny snědl pučálku¹⁸⁶.¹⁸⁷ Eliška Krásnohorská ve svých vzpomínkách také popisuje mínění své matky, která se snažila, aby jejím dětem byla připravována pouze prostá strava.¹⁸⁸

V chudé rodině dělníka, otce Františka Cajthamla, se mnoho jídla dětem dávat nemohlo. František Cajthaml píše, že pokud otec málo vydělával, jedla rodina pouze dvakrát denně: k snídani oukrop¹⁸⁹ a k večeři krupkovou nebo zapraženou bramborovou polévku. V období, kdy dostával otec stálý příjem, jedla rodina Cajthamlů stejně jako rodina Augustina Sedláčka prostou stravu z mléka, brambor a mouky. Mezi tato jídla patřily bramborové knedlíky se zelím, nastavovaná (z krupky a brambor) kaše, šhubánky v mléce. Jednou nebo dvakrát za týden udělala matka Františka Cajthamla vdolky nebo tzv. „frůzný“ „(silnější

¹⁸⁵ PRAŽÁK, František. *České dítě*. Praha, 1948.

¹⁸⁶ Naklíčený hrách opražený na sádle.

¹⁸⁷ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 32.

¹⁸⁸ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 70.

¹⁸⁹ Polévka z vařených brambor a kmínu se zapraženým chlebem.

vdolky, které se jedly bez povidel, nebo omaštění).“ V neděli se dělaly buchty nebo vdolky opékané na sádle a někdy i polévka z hovězího masa se zavařenou rýží. Mléko se konzumovalo pouze jako součást pokrmů a kávy. Pití samotného mléka, jak se zmiňuje František Cajthaml, bylo pro chudou rodinu velkým luxusem, který si nemohla dovolit.¹⁹⁰

František Cajthaml popisuje, že jako syn továrního dělníka poznal ve své rodině velkou chudobu. Rodina i přes svou velkou péči nedokázala nasytit malého chlapce, který měl stále hlad. Rodiče se mnohdy sami nenajedli, aby mohli přenechat jídlo svým dětem. František Cajthaml k tomu dodává:

„Přesto se pamatuji, jak jsem kradmo ze žrádla pro kozu uvařeného, vybíral drobné brambory a kusy řepy a znamenitě si na tom pochutnával.“¹⁹¹

Situace rodiny se zlepšila, když jedno z dětí šlo do služby. Cajthaml se zmiňuje, že bylo pro sedláky zvláštní ctí, když se o nich povídalo, že se u nich čeledíni a děvečky mají dobře. Dokonce tak dobře, že mohou schovávat zbytky svého jídla pro svou rodinu. To také dělala sestra Františka Cajthamla, která domů přinášela jídlo, jako byl krajíc chleba, staré buchty nebo vdolky.¹⁹²

Také Josef Václav Frič popsal ve svých pamětech stravu, kterou jedla jeho rodina. Ve svých vzpomínkách na dětství uvádí myšlenku, že se v českých domácnostech vařilo především dle jednoho „klíče“, a to dle vykonávané práce.

„Jak známo, připadají v české domácnosti na pondělek při prádle knedlíky, na úterek hrách s okurkou, na středu dušené telecí s marjánkovou omáčkou, na čtvrtek nějaká kaše se skořicí, v pátek pravidelně buchty, vdolky nebo lívance a na sobotu nevyhnutelná čočka, pouze pak na neděli pečínka.“¹⁹³

Tento jídelníček byl určen především pro rodinu střední třídy. Chudá rodina, jako byla rodina Františka Cajthamla si nemohla pochutnávat na dušeném telecím a nedělní pečínku vyměnila za polévku z hovězího masa, která menší porcí masa dokázala více zasytit rodinu než pečínka.

Dle vzpomínek byly v rodinách ve velké oblibě moučníky a sladká jídla. Jako jsou: buchty, makové housky, závin nebo plněné košíčky. Ty se podávaly k snídani, obědu, ale také

¹⁹⁰ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. (Ed.) Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936). s. 22.

¹⁹¹ Tamtéž. s. 22.

¹⁹² Tamtéž. s. 23.

¹⁹³ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s.34.

byly velmi oblíbené ke svačině, jež se již zcela zapojila do denního cyklu rodiny střední vrstvy.¹⁹⁴

Josef Václav Frič ve svých pamětech také zmiňuje denní jídelníček své rodiny, když zaznamenal výčitky svého učitele, který připomínal dobrotu rodičů a jeho neposlušnost.

„A k snídani mají kafe se smetanou v bílém, porcelánovém hrníčku - - a přece nic neumějí! - A k tomu rohlíček s makem a přece se nechtějí nic učit! O vobědě ani nemluví! To mají škrubánky, buchtičky i štrudle, nebo auflaufy¹⁹⁵ a přece nedávají pozor! A pak je svačina - a večere. V neděli chodějí do tyátru nebo na rejteraj a přec jen vokrádají tatínka, pana doktora, a zlobějí svou nejdobřejší paní maminku!”¹⁹⁶

Dle tohoto popisu denní stravy dětí, vidíme, jakou důležitou pozici měla ve stravování káva. Nebylo jiného tak oblíbeného nápoje, který by se podával ke snídaním a svačinám. Káva se objevovala na jídelníčku všech vrstev. Spisovatelé devatenáctého století však neuvádí, zda se jednalo o pravou kávu či její náhražky.

Že byla káva oblíbeným nápojem podávaným malým dětem, dokládá i vzpomínka Josefa Šestáka, v níž si vybavuje, že jako malý hoch navštívil první dětský ples na jednom liblickém statku. Každý účastník zábavy dostal hrnec kávy, která nebyla slazena cukrem, jelikož byl drahý a vzácný, ale sirupem. Ke kávě se servíroval také kus buchty.¹⁹⁷

Josef Václav Frič jako velmi malý chlapec. Ve své vzpomínce neudává rok, přesto dle zapamatovaných reakcí, můžeme usuzovat, že byl velmi malým asi tříletým chlapcem, když dostal od své chůvy hrneček s kávou a housku, kterou mu chůva rozlámala na samé malé kousky. Malý Josef Václav Frič naházel všechny drobty do hrnku. Jako opravdu malý kluk se dal poté do velikého pláče, že mu káva najednou zmizela. Jak dodává ve svých memoárech, nemohli ho dříve upokojit, než dostal kávu novou.¹⁹⁸

Během studia snídal Václav Dlouhý hrneček kávy s dvoukrejcarovou makovou houskou, která tvořila jeho chudou snídani v době, kdy měl jako student hluboko do kapsy.¹⁹⁹ Hrneček s kávou a žemličku nacházela na svém stole malá Pavla Kytlicová a její sourozenci.²⁰⁰

¹⁹⁴ Kytlicová, Dlouhý, Sedláček, Cajthaml.

¹⁹⁵ Nákyp.

¹⁹⁶ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. Praha, 1957. s.71.

¹⁹⁷ LA PNP. ŠESTÁK, Josef. Z mých vzpomínek rkp. životopisu, 13 11, fo + 2 11, 8. s. 1.

¹⁹⁸ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. Praha, 1957. s. 45.

¹⁹⁹ LA PNP. DLOUHÝ, Václav. fond. Václav Dlouhý. 262/62/5. s. 130.

²⁰⁰ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 29.

Ne však všichni rodiče souhlasili s kávovými svačinami podávanými se sladkostmi. Maminka Elišky Krásnohorské byla toho přesvědčená, že dětem jde lépe k duhu ovoce než káva a sladkosti.²⁰¹

Ze slaných pochoutek se začaly mezi rodinami konzumovat uzeniny. Svatopluk Čech vzpomíná, jak ochutnával uzenky shledávaje je božským pokrmem „až z Prahy“, který přivážel jeho otec z návštěvy velkoměsta.²⁰² Augustin Sedláček se zmiňuje, že uzeniny se za jeho dětství mládeži k jídlu nedávaly.²⁰³ Jen výjimečné případy, jako byl výlet, přiměly rodiče k nákupu takového jídla. Ovšem k tradiční procházce a obědu v přírodě náležel mimo uzenek a chleba s máslem i džbán piva, jak vzpomíná Eliška Krásnohorská.²⁰⁴

Že bylo běžné podávat dětem odpoledne k jídlu pivo, napovídá vzpomínání Augustina Sedláčka, jehož rodiče byli proti podávání alkoholu svým dětem. Otec Augustina Sedláčka si dokonce vymíňoval, když dával své syny na bydlení a stravu do jiných rodin, že jim nebude nabízeno a nuceno pivo nebo víno.²⁰⁵

Rodiče devatenáctého století si uvědomovali důležitost dobré a kvalitní stravy. Dle svých možností se jí také svým dětem snažili poskytnout. Výživa dětí byla pro ně úzce spojena s jejich dobrým vývinem a zdravím, které bylo často ohrožováno různými dětskými nemocemi. Přesto nebyli rodiče stále dobře informováni o škodlivosti či prospěšnosti některých potravin a nápojů. Ohlíželi se spíše na jejich kalorickou vydatnost, která byla symbolem dobrého a zdravého jídla.

²⁰¹ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 70.

²⁰² ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek*. s. 26.

²⁰³ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 33.

²⁰⁴ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 69.

²⁰⁵ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 33.

II.2.V. Nemoc a smrt

Nemoci se rozumí chronické onemocnění těla či mysli. Při čemž vznikne porucha rovnováhy v organismu. Jedinec na základě tohoto poškození cítí subjektivní zdravotní potíže.²⁰⁶

Dětství je spjaté s různými druhy onemocnění. Některá onemocnění získala dokonce název dětské nemoci, neznamená to však, že tato onemocnění patří k dětskému věku a tudíž nejsou nebezpečná pro dospělé lidi. Dětské nemoci se hojně vyskytují u malých dětí, u nichž mají jiný průběh než u lidí dospělých.²⁰⁷

Pod pojmem dětské nemoci se nám vybaví dětské infekční nemoci, které byly lidem devatenáctého století známy. Jsou jimi neštovice²⁰⁸, příušnice²⁰⁹, zarděnky²¹⁰, spalničky²¹¹, spála²¹², pátá a šestá nemoc²¹³, dětská obrna a záškrť²¹⁴. Infekčními nemocemi jsou nazývány z toho důvodu, že se prostřednictvím infekce přenášejí z organismu na organismus. Nejen tyto nemoci trápily děti devatenáctého století. Odborná literatura devatenáctého století dále také uvádí nemoci vážící se k dětskému věku: průjmy, střevní katary, zánět mozkových blan, křeče, záněty spojivek.²¹⁵ Dítě však také ohrožovaly nemoci, které se lavinově šířily Evropou, jako byla cholera, černý kašel, tyfus či tuberkulóza.²¹⁶

²⁰⁶ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK, *Z dějin české každodennosti*.

²⁰⁷ *Ottův slovník naučný* Dá – Dře. Praha, 1893.

²⁰⁸ Neštovice (variola) černé neštovice. Onemocnění začínalo vysokými horečkami a celkově těžkým stavem, po několika dnech se virus lokalizoval v kůži a došlo k vzniku enantému s jeho pozdějším vývojem do nejprve čirých a později zkalených vezikul. Kožní projevy zanechávaly výrazné jizvy. In: VOKURKA, Martin. HUGO, Jan. *Velký lékařský slovník*. Praha, 2006. ISBN 80-7345-105-0.

²⁰⁹ Příušnice (parotitida) – zánět příušních žláz virového původu projevující se jejich zduřením s bolestí a celkovými příznaky. Někdy ji provází lehčí postižení slinivky břišní, popř. meningoencefalitida. In: VOKURKA, Martin. HUGO, Jan. *Velký lékařský slovník*.

²¹⁰ Zarděnky (rubeola) Projevuje se celkovými příznaky podobnými chřipce, zduřením mízních uzlin a vyrážkou. In: VOKURKA, Martin. HUGO, Jan. *Velký lékařský slovník*.

²¹¹ Spalničky (morbili) Projevuje se zánětem horních cest dýchacích, rýmou, kašlem horečkou, zánětem spojivek. Poté dojde po několika dnech k výsevu nápadné a charakteristické vyrážky (živě červené, rychle splývající skvrny), která se šíří z obličeje kaudálním směrem a po několika dnech mizí. In: VOKURKA, Martin. HUGO, Jan. *Velký lékařský slovník*.

²¹² Spála (scarlatina) Projevuje se horečkou, angínou či faryngitidou a vyrážkou. In: VOKURKA, Martin. HUGO, Jan. *Velký lékařský slovník*.

²¹³ Pátá nemoc (erythema infectiosum) a šestá nemoc (megalerythema) Kromě mírných celkových příznaků je nápadná splývavá vyrážka mapovitého charakteru. U dospělých jsou někdy otoky kloubů. In: VOKURKA, Martin. HUGO, Jan. *Velký lékařský slovník*.

²¹⁴ Záškrť (difterie) způsobuje těžkou angínu s pablánami a se značným zúžením hrtanu a hltanu vedoucím k dušení. In: VOKURKA, Martin. HUGO, Jan. *Velký lékařský slovník*.

²¹⁵ PRAŽÁK, František. *České dítě*.

²¹⁶ NIKLÍČEK, Ladislav. *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*: I. díl. Brno, 1989. ISBN 80-7013-032-6.

Spisovatelé memoárové literatury se v popise svého dětství nevyhnuli tomuto tématu lidské každodennosti. Nemoc a smrt patřila do běžného života rodiny devatenáctého století. Během dětství prodělalo dítě několik nemocí, které ho vzhledem k zatím nedokonalé lékařské pomoci ohrožovaly na životě. Průměrně se dospělého věku v průběhu 19. století dožila pouze polovina dětí.²¹⁷ Náhlá úmrtí a nemoc byly symbolem boží vůle a trestu za hřích.²¹⁸

Nemocný zůstával v domácnosti, kde se o něj starali jeho nejbližší, kteří se na základě kontaktu s nemocným stávali ohroženými. Městské nemocnice byly stále ve společenském mínění jako instituce pro lidi bez domova a pro nejnižší sociální vrstvy.²¹⁹

Jak se tedy rodiny bránily proti nebezpečí nemoci a jak zmírňovaly její působení na dítě? Koho žádaly matky o pomoc při nemoci? Kde se nejčastěji nakazily děti nemocemi?

Nemoci se velmi často rozšiřovaly na základě epidemií či pandemií. Dítě se často nakazilo v kolektivu ostatních dětí buď v rodině, ve městě či ve škole.

Alfred Meissner popisuje ve svých vzpomínkách, jak zasáhla od roku 1831 české země cholera. Nemoc se rozšířila z Asie do Evropy jako jedna z následků válek, kde se z Polska rozšířila na západ. V tomto roce byly dle jeho vzpomínek Čechy ochromeny touto epidemií. Ve svých memoárech uvádí ohrožení svého otce, lékaře v Teplicích, který denně zachraňoval lidi zasažené touto nemocí. Otec se musel vydávat i do místního židovského ghetta, které bylo epidemií nejvíce postiženo a kde podlehl nákaze mnoho dospělých a dětí.²²⁰

Marie Strettiová ve svých vzpomínkách uvádí, že v Kostelci nad Černými lesy, kde spisovatelka strávila dětství, řádily často epidemie neštovic. Při jedné z takovýchto epidemií ji rodiče poslali na dva měsíce do Prahy. Epidemie neštovic nebyla jedinou, která město postihla. Ve městě se totiž také rozšířila vzteklna, jak rodiče Marie Strettiové s hrůzou vzpomínali.

„Pasteurův ústav ještě neexistoval, zavřeli ubožáka do malé komůrky, „šatlavy“, dole ve staré radnici a tam ho ponechali osudu, až ho milosrdná smrt vysvobodila. Malé okénko bylo naproti prvnímu bytu rodičů, i slyšeli sténání a zuření ubožáka.“²²¹

Marie Strettiová se zmiňuje, že prodělala většinu dětských nemocí a zdrojem nákazy byla dle ní škola. Sotvaže začala navštěvovat první třídu, zanesla domů plané neštovice,

²¹⁷ Na konci 18. století se jen 45-50% dětí dožilo patnácti let, na konci 19. století vzrostl jejich počet na 66%. KÁRNÍKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*.

²¹⁸ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

²¹⁹ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

²²⁰ MEISSNER, Alfred. *Geschichte meines Lebens von Alfred Meissner*. Wien, 1884. s. 29.

²²¹ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 259.

v druhé třídě spálu. Ze školy donesla také spalničky, kterým, jak upozorňuje, se dříve říkalo osypky. Nemoc pak prodělali i bratři. Třetí třída byla pak ve znamení dusivého (černého) kašle, který tentokrát prodělala s bratrem Karlem. Na zotavenou ji s bratrem poslali rodiče do Prahy k tetě, která je každé dopoledně vodila do plynárny, aby děti vdechovaly různé plynové výpary.²²²

Rodiče volili při starosti o své děti v období nemoci různou taktiku. V těžkých chvílích hledali pomoc a radu. Maminky se v léčení spoléhaly především samy na sebe, na rady svých sousedů a známých, a již také ve větší míře volali k nemocnému lékaře.

Pokroková matka Elišky Krásnohorské věřila bezmezně lékařské vědě. Eliška Krásnohorská připomíná, že zásadní vliv na vztahu její matky k lékařům měli jistě její dva nevlastní synové, kteří vystudovali medicínu a s kterými konzultovala postupy léčby svých dalších dětí. Různé mastičkářství či zařikávání jí nesmělo přes práh. Jak Eliška Krásnohorská vzpomíná, matka vždy svědomitě dbala o to, aby příkazy lékařů byly přesně dle instrukcí vykonávány.²²³

Lékařské vědě důvěřovala také matka Růženy Jesenské. Jako malé dítě prodělala Růžena Jesenská oční chorobu, která ji na dlouhou dobu zbavila zraku. Rodiče ji dle vzpomínek vozili každý den k lékaři. Nemoc ji také zamezila vidět svou později narozenou sestřičku. Upamatovala si pouze její zlaté vlásky a bledé tělíčko ve žluté rakvi. Sestra Militka zemřela na cholera a malé Růženě Jesenské bylo pouze dovoleno se s ní rozloučit. Během sestřiny nemoci pobývala u babičky na Smíchově, aby se také ona nenakazila cholerou. Přes všechnu starost z nákazy, jí však rodiče dovolili, aby svou sestru uloženou již v rakvi políbila na rozloučenou.²²⁴ Lékařské zásady se jistě ctily, přesto přes tradice nakládání s mrtvými se i na takové starosti z nákazy zapomínalo.

Stejně jako Růžena Jesenská i Ladislav Quis trpěl v dětství oční chorobou. Jeho matka však na něčí radu zavolala na pomoc ne lékaře, ale tak zvaného „zázračného okulistu malostranského.“²²⁵ Jak Ladislav Quis popisuje, byl to švec, který bydlel v malostranské „Umrlčí ulici“ ve starém a špinavém domě. Jak vzpomíná, kůra byla prý velmi bolestivá, ač neublížila, ani nepomohla.²²⁶

²²² Tamtéž. s. 259.

²²³ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 82.

²²⁴ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 6-7.

²²⁵ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I*. s. 95.

²²⁶ Tamtéž. s. 95.

„ten navštěvoval mne každého odpoledne, počal svou proceduru tím, že mi namazal víčka hustou vrstvou jakési růžové masti (asi praecipitátní²²⁷), načež zapáliv dlouhou sirnou nit, držel mi zapáchající modravý její plamen těsně tu před levým, tu před okem pravým, což mi vynucovalo palčivé slzy. To mučení trvalo vždy asi půl hodiny, a nesměl jsem pak až do ulehnutí, tedy po pět až šest hodin zázračnou masť se slzících a pálících očí si setřítí. Tak trýznil mne zajisté déle než měsíc.“²²⁸

Na doktora se neobrátili také rodiče Marie Strettiové, když její malý bratr Bohouš dostal psotník.²²⁹ Zavolali správcovi, o kterém věděli, že mu dítě na psotník skonalo. Na této ukázce můžeme zaznamenat, že lidé se v těžkých chvílích dětské nemoci běželi zeptat spíše svých sousedů či známých, kteří měli s nemocemi zkušenosti, i když byly negativní.²³⁰

Matka Pavly Kytlicové ve vážných chvílích volala ke svým dětem lékaře. Taková chvíle nastala jednou, když se Pavla Kytlicová vrátila ze školy a cítila velkou slabost, na nohách pod kůží se jí objevila vyrážka ve tvaru vyvýšených tmavých skvrn. Matka Pavly Kytlicové si vybrala pro ošetřování svých dětí starého, bělovlasého židovského lékaře Ornsteina, o kterém tvrdila:

„Předně: je starý, má tedy zkušenost! Za druhé: věří bylinkám a citronům jako já! Za třetí: má tolik dětí, má se co ohánět, potřebuje hodně pacientů.“²³¹

Medu a citronu dávala matka Pavly Kytlicové opravdu velkou váhu. Ve vzpomínkách Pavly Kytlicové se i sama její matka utkávala se zákeřnými nemocemi. Svými laickými znalostmi tak léčila děti jedné známé, které stonaly na záškrť. Dle spisovatelčiných vzpomínek poslední dítě zachránila svou osvědčenou medicínou. Pomazala medem proužky papíru a přiložila je na krk, prsa a záda dítěte a poté mu dávala pít citronovou šťávu.²³²

Jak Pavla Kytlicová vzpomíná, obě matky se příliš nestaraly o zásady hygieny a možného přenosu infekce.

„O nějaké desinfekci nebylo tenkrát ani řeči. Paní Jiříková ze svého zamořeného bytu šla k nám, maminka k nim, umyla si prostě ruce v obyčejné vodě jako jindy a dobře bylo.“²³³

²²⁷ Precipitace: sražení. ŠTEPÁNEK, Miroslav. *Ilustrovaný encyklopedický slovník*. Praha, 1981.

²²⁸ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I*. s. 95-96.

²²⁹ Psotník (Eklampsie) božec, jsou křeče klonické nebo klonicko-tonické, dostavující se u dětí v záchvatech náhle vznikajících z příčin nejrůznějších... Ze všeho vysvítá, že eklampsie není chorobou samostatnou, nýbrž pouhým příznakem. In: Ottův slovník naučný Dřev – Falš. Praha, 1894.

²³⁰ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 158.

²³¹ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 95.

²³² Tamtéž. s. 131 – 132.

²³³ Tamtéž. s. 132.

Až na jedinou výjimku popisovali spisovatelé devatenáctého století nemoc jako událost, která patří do prostředí domova a rodinného kruhu. Touto výjimkou jsou vzpomínky Svatopluka Čecha na období, kdy byl v semináři a bydlel v pražském arcibiskupském chlapeckém konviktu. Do prostředí semináře patřila také seminářská nemocnice. Na toto místo vzpomíná Svatopluk Čech jako na prostředí útulného asylu. Připomíná však, že se zde jistě nacházeli i spolužáci těžce nemocní. „Lože bolesti“²³⁴, jak ho Svatopluk Čech nazýval, patřilo však i žákům, které krátká nemoc zachránila před zkoušením. Seminářská nemocnice měla pouze dva zaměstnance, lékaře a ošetřovatele. Když nemocný přišel, nechával ošetřovatel vyhotovit hořčičný obklad, o němž věděl, že ho pan doktor předepíše. Poté přišel starý pan seminářský doktor, který prý nejprve vzal šňupec tabáku, poté ohmatal tepnu, prohlédl jazyk a začal s otázkami. Obyčejně předepsal již připravený hořčičný obklad, který Svatopluk Čech nazval univerzálním léčivým prostředkem v nemocnici užívaným. Dalším univerzálním lékem byl jaterní tuk určený k polykání. Často dle jeho vzpomínek předepisoval doktor také dietu, která měla různé stupně a průběh. Ošetřovatel Jakub tak mnohým pacientům přinášel zadělávané telecí s knedlíčky a jiné podobné lahodné pokrmy, které se žákům v konviktu nepodávaly. Mezi nemocnými však byl nepsaný zvyk, dát alespoň půlku takovéto lahůdky ošetřovateli. Pokud tak žák neučinil, byl brzy označen za zdravého. Právě ošetřovatel Jakub dával panu doktorovi referát o tom, jak se daří nemocnému. Takovouto protekcí mohl žák zůstat delší dobu mimo vyučování.²³⁵

Svatopluk Čech se s opravdu vážnou podobou nemoci a smrti setkal také u svých školních přátel. V memoárech si vzpomíná na Aničku, o níž mu její bratr povídal „*musí umřít, protože má suchou nemoc*“²³⁶.

Anička byla z chudé rodiny, kde otec byl stavebním dělníkem. Anička se starala o dvojčata sourozence v kojeneckém věku. Svatopluk Čech vzpomíná na tyto děti jako děsivé andílky.²³⁷

„Ve hrubé kolébce ležela tu těsně vedle sebe dvě úplně nahá tělíčka, na nichž kromě maličkosti nebylo věru nic dětského. To nebyla poupata, z nichž vane nám k duši svěží dech jara a jitra života, tato dvě úžasně hubená tilka, jichž tenounké ručičky a nožky byly takřka pouhé kosti koží potažené, mluvila jen o chorobě a smrti, a to řečí tím děsnější, že tu smrt své truchlivé znaky tiskala bytostem právě se probouzejícím k životu. Byl to přímý opak dětské

²³⁴ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek*. s. 207.

²³⁵ Tamtéž. s. 208.

²³⁶ ČECH, Svatopluk. *Sebrané spisy Svatopluka Čecha: Vzpomínky z cest a života I*. Praha, 1910. s. 180.

²³⁷ Tamtéž. s. 180-181.

boubelatosti a svěžesti. Hubené, vpadlé tvářičky upomínaly spíše na rysy stařecké a čtyři široko otevřené, lesku prázdné oči hleděly z nich nehybně jako strnulé v utrpení a výčitce ²³⁸

Novorozenecká úmrtnost byla stále v devatenáctém století vysoká. Až jedna čtvrtina narozených dětí umírala do jednoho roku svého života.²³⁹ Na konci 18. století se jen 45-50% dětí dožilo patnácti let, na konci 19. století vzrostl jejich počet na 66%.²⁴⁰ Není proto divu, že se mezi lidmi, jak uvádí v memoárech Marie Strettiová, tradovalo, že: „*Děti jsou křehké jako skleničky, jež se snadno rozbíjí, musí jich býti mnoho.*“²⁴¹ Dle této poučky se řídilo mnoho rodin. V devatenáctém století měly rodiny průměrně kolem patnácti dětí. „*Sotva jedno dítě odkojila, druhé se narodilo*“²⁴² Tento počet dětí byl ale značně redukován úmrtností.²⁴³

Přítomná smrt byla uváděna do spojitosti s různými lidovými představami. Nejčastěji byly tyto představy svázány s všemohoucím Bohem, který bděl nad zdravím dítěte a ostatních členů rodiny. Pouze do jeho rukou byl svěřen osud lidí a pouze jeho vůle rozhodovala o průběhu nemoci, zda člověk přežije či ne.²⁴⁴ Boží vůle však byla spojena s jeho všemohoucností a dobrotou.

Božena Viková-Kunětická ve svých memoárových povídkách vzpomíná na vyprávění své matky, jak ve svém dětství prodělala zápal mozkových blan. Její stav byl natolik vážný, že její matku těšil pan doktor slovy:

*„Nadarmo jim to nepovídám. Myslejí si, že co Bůh činí, dobře míní.“ „Opatruj jich pán Bůh. Jsou mladá, můžou mít ještě deset dětí. Ale za tohle už ručit nemohu.“*²⁴⁵

Matka Boženy Vikové-Kunětické se snažila všemi možnými prostředky uprosit Boha. Dávala almužnu žebračkám, aby se modlily za její nemocné dítě. Ty pak zapálily svíci u Matky Boží, „*aby té paní Bůh děťátko nevzal.*“²⁴⁶ Matka Boženy Vikové-Kunětické měla jistě velký strach o další dítě. Jak spisovatelka vzpomíná, maminka jí mnohdy vyprávěla:

*„Před tebou umřely nám čtyři děti. Málo jsem jich užila. Jen rakvičky chystala a není divu, když i tebe jsem viděla často v bílém batistovém rubáši.“*²⁴⁷

²³⁸ Tamtéž. s. 180-181.

²³⁹ KÁRNÍKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914.*

²⁴⁰ LENDEROVÁ, JIRÁNEK, DOUŠOVÁ. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19.století: I.díl: Dějiny hmotné kultury.*

²⁴¹ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech.* s. 188.

²⁴² KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti.* s. 25.

²⁴³ PRAŽÁK, František. *České dítě.*

²⁴⁴ LENDEROVÁ, Milena. *Radostné dětství?*

²⁴⁵ LA PNP VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *O mně. Vzpomínka.* 5 11., 59/55. s. 3.

²⁴⁶ Tamtéž. s. 3.

²⁴⁷ Tamtéž. s. 1.

Velká dětská úmrtnost spojená v mysli lidí s božskou všemohoucností dala vznik lidové představě, že zemřelé děti se stávají andělíčky a žijí dál v nebi v blízkosti Ježíše Krista.²⁴⁸ Symbol andělíčků jdoucích do nebe se objevuje hojně v memoárové literatuře spisovatelů devatenáctého století. Spisovatelé vzpomínají na to, jak jim jako malým dětem rodiče vysvětlovali smrt svých sourozenců právě pomocí této představy. V jiných případech se spisovatelé nechávají tímto obrazem literárně inspirovat.

Eliška Krásnohorská ve svých vzpomínkách při vylíčení toho, že před jejím narozením zemřelo několik jejích sourozenců, využívá právě představy mrtvých dětí jako andělíčků v nebi.

„I zas přibývalo do kolébky nemluvnátek: několik jich prý se stalo andělíčky v nebi“²⁴⁹

Josef Václav Frič ve svých memoárech vzpomíná, jak byl smutný při pohřbu svého malého bratra Abunda. Malému Josefu Václavu Fričovi vysvětlovala chůva Marjána, že nemusí mít o bratříčka strach a dále pokračovala:

„že mi bratříčka odvázejí do nebička kdež stane se andělíčkem, který nás dojista zas o příští vánoce v družině Ježíškově, a to s štědrými dary navštíví.“²⁵⁰

Postava andělíčka, kterého chce vzít smrtka k Ježíškovi na nebeský kůr, ztvárnil Jan Neruda do dětské balady.²⁵¹ Důvodem k napsání byla smrt jeho kmotřenky a dcery jeho přítele Adolfa Heyduka. Adolf Heyduk ve svých memoárech zaznamenal celou historii nešťastného osudu svého prvního dítěte, které pohřbili v den, kdy k nim na návštěvu přijel Jan Neruda, aby přivítal nového člena přítelovy rodiny. Místo radosti ho však v domácnosti čekal smutek. Nečekaně proto opustil rodinu Adolfa Heyduka a zanechal jim pro utěšení svou baladu o malém andělkovi, který odchází do nebe.²⁵²

Úmrtí dítěte postihovalo mnoho rodin. Mnohé matky a otcové byli nuceni oplakávat dokonce několik svých dětí. Snad kvůli tomu je rozdíl mezi dnešními rodiči a rodiči devatenáctého století ve vztahu k jejich dětem tak zásadní. Mnohdy uváděný nedostatek citu ze strany rodičů²⁵³ mohl být způsobem citové obrany proti obrovskému smutku z úmrtí svého dítěte. V memoárové literatuře spisovatelů devatenáctého století se objevuje vylíčení obrovského smutku rodičů nad ztrátou svých dětí. Avšak východiskem z takového zármutku byla rodičům útěcha, kterou jim poskytovala myšlenka na jejich děti, které již nic netrápí a které ochraňuje sám Bůh.

²⁴⁸ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 42.

²⁴⁹ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 21.

²⁵⁰ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 42.

²⁵¹ Viz příloha diplomové práce. s. 128.

²⁵² HEYDUK Adolf, *Vzpomínky literární*. s. 117-118.

²⁵³ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

III. Dítě a škola

Školy jsou společenskými institucemi, které na základě systematicky plánovaných metod zajišťují vzdělávání a výchovu.²⁵⁴ Škola je dnes chápána jako příprava dítěte na život dospělého člověka, nebylo tomu ale tak vždy. Struktura škol a jejich specifikace výchovy se utvářely teprve v devatenáctém století. Tehdy se rozvinuly některé myšlenky, stanovené již v osmnáctém století, o sociálním systému moderního státu a poskytnutí vzdělanosti všem poddaným, později občanům.

Memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století se ve vyličení dětství tématu školy a školní výchovy věnovala snad nejvíce. Ve svých vzpomínkách přisuzují spisovatelé těmto institucím samozřejmě po rodině největší podíl na svém ovlivnění a vývoji. Na školu a její vychovatelé vzpomínali s láskou, jindy jim spílali a podrobovali je nejostřejší kritice.

III.1. Předškolní výchova

Předškolní výchova dětí devatenáctého století patřila především do oblasti rodiny. Nebylo zvykem, aby ženy v domácnosti dávaly své děti do zařízení, kde by je opatroval a učil je základním dovednostem vychovatel či vychovatelka. Vždyť žena starající se o domácnost a rodinu byla zařazena po celé devatenácté století do privátní sféry. Pokud se matka nemohla věnovat svému dítěti, najala si kojnou, chůvu či dítě svěřila jiné ženě nacházející se v domácnosti.²⁵⁵

Předškolní opatrovny pro děti, které zatím nedosáhly věku vhodného pro nástup do školy, se zrodily jako instituce dobročinné, jež se měly postarat o nemajetné děti a zaopatřit je tím nejnütnější, jako byla strava či koupel. První opatrovny vznikaly od poloviny osmnáctého století v Anglii, Německu a ve Francii.²⁵⁶

První česká opatrovna vznikla na popud českého purkrabího Karla Chotka, který roku 1835 vydal pokyn pro její zřízení. Opatrovna byla překladem z německého slova *Bewahranstalt*²⁵⁷. Předlohu si Karel Chotek jistě našel ve fungujících zařízeních nazvaných „zahrady andělíčků“ hraběnky Theresy Bunschwick-Korompe, která jako první založila „opatrovny“ v rakouské říši. Opatrovny se tak rozšířily do měst v českých zemích.

²⁵⁴ ŠTĚPÁNEK, Miroslav. *Ilustrovaný encyklopedický slovník*.

²⁵⁵ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

²⁵⁶ LENDEROVÁ, JIRÁNEK, MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti*.

²⁵⁷ Bewahren znamená v překladu opatrovat. Anstalt je označením ústavu, či instituce.

Vychovateli v těchto předškolních zařízeních byli především muži, ženy se objevovaly v raných fázích opatroven jen výjimečně. Cílem zařízení nebylo pouze hmotné zaopatření dětí, ale i vyučování elementárním znalostem, což dosvědčuje publikace učitele Jana Vlastimíra Svobody, který působil v opatrovně Na Hrádku na Novém Městě. Publikace nese název „Školka čili prvopočáteční, praktické, názorné, všestranné vyučování malých dětí k věcnému vybroušení rozumu a ušlechtnění srdce s navedením ke čtení, počítání a kreslení pro učitele, pěstouny a rodiče“.²⁵⁸

Opatrovny byly velmi účelným zařízením, které pomáhalo mnohým dětem a jejich rodičům. Tím, že byly od svého počátku určeny především pro základní zaopatření dětí z nejhudších rodin, získaly v povědomí negativní konotaci, která se postupně začala vytrácet.

Svou zásluhu na tom má nesporně propagační spisek Jana Mošnera *Pěstounka čili způsob vychovávání dětí mimo školu* vydaná roku 1835. V knize vytvořil příběh Dorotky, která se stará ve svém příbytku nejen o děti malé, ale i o školáky. Mošner zasadil do prostředí opatrovny ženu, která dle jeho představy přirozeněji tíhne k dítěti a dítě k ní. Dorotka byla ztělesněním dobré vychovatelky dbající o zdravý a dobrý vývoj dítěte.²⁵⁹

Rozmach opatroven umožnily také ženské církevní řády, díky nimž vzniklo na českém území mezi léty 1848-1918 téměř sto opatroven.²⁶⁰ V Praze vznikl soukromý německý ústav pro předškolní děti, který založil v roce 1864 J. Heinrich ve Spálené ulici. Svůj předobraz našel v zařízeních pruského reformátora Friedricha Fröbela, tvůrce dětských německých zahrádek propagujících výchovu hrou.²⁶¹

Vznik německých zařízení pro předškolní děti vyvolal oprávněné obavy, že české rodiny budou nuceny svěřit své děti do německých opatroven. Vytvořila se tedy potřeba vzniku jazykově českých opatroven, které by byly konkurencí opatroven německých, kde hrozilo poněmčení dětí.

Za vznikem takových institucí, kde se užívalo pouze české řeči, stojí osobnost Marie Riegrové. Manželka politika Františka Ladislava Riegra byla hlavním článkem pro založení mateřských škol v šedesátých až devadesátých letech v Praze. Inspiraci našla Marie Riegrová ve francouzském modelu opatroven, kde byla výchova upravena pro potřeby dítěte předškolního věku, dítě bylo opatrováno zkušenými a vzdělanými vychovatelkami. První mateřská škola vznikla u Svatého Jakuba v lednu 1869. Pojmenování mateřská škola bylo

²⁵⁸ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?* s. 162.

²⁵⁹ Tamtéž.

²⁶⁰ Tamtéž.

²⁶¹ Tamtéž.

vybráno na základě pedagogického díla Jana Amose Komenského *Informatorium školy mateřské*.²⁶²

Nevyhovující školský způsob výchovy v opatrovnách byl později odmítnut také ministerským výnosem č. 4771 z 22. června 1872, jemuž předcházela reforma školství, tak zvaný „Hasnerův zákon“ ze 14. května 1869, který zařadil opatrovny do zákonné školní normy. Neoznačil je však za povinné.²⁶³

V memoárech spisovatelů devatenáctého století se setkáváme s opatrovnami u dvou spisovatelů. Opatrovnu navštívil ve svém dětství Josef Svatopluk Machar. Ve svých vzpomínkách však uvádí, že to byla návštěva velmi krátká.

„Bába mě zavedla do opatrovny starého Rolčíka, posadili mě na dřevěného koně a za chvíli jsem s řevem a bez kloboučku běžel po městě za bábou domů.“²⁶⁴

Josef Svatopluk Machar měl jako malý strach z nového prostředí, které bylo pro něj absolutně cizí. Stejně pocity měla také Růžena Jesenská, když ji maminka dovedla do pražské opatrovny. Z ukázky se můžeme domnívat, že se jednalo o opatrovnu jazykově českou, jinak by se o tom jistě spisovatelka ve svých vzpomínkách zmínila. V pozdějších popisech dětství autorka několikrát vylíčila své těžkosti, když se setkala s německým jazykem, který byl pro ni zcela cizí.²⁶⁵

„A jednou, nevím kdo si to vzpomněl, abych prý chodila do malé školky, že přijdu alespoň mezi děti. Kaštany u kostela měly již veliké, růžové květy, když mě maminka vedla po schodech ke kovaným vratům a ukazovala mi zelenou stráň za nimi. Byla jsem docela spokojená, když jsme se octly v teplém, jarním vzduchu před školkou i když jsem se rozhlížela po světnici, v níž se hemžily a křičely děti. Ale hůře bylo, když maminka odešla. Slečna mě dovedla k pianinu, zatleskala, aby bylo ticho, usedla k pianinu a hrála. Kluci i holky se postavili do půlkruhu a již věděli, co a jak.“

Dalo se všechno do bláznivého tance. Dívala jsem se na ně v údivu. Doma jsem sice často se točila a vrtěla a ohýbala se a stavěla se na špičky, Takže teta Tony i tatínek říkali, že ze mne bude asi tanečnice, baletka -- řekli, ale zde? Ne! Kluci jako by se smluvili, jeden po druhém hnali se pro mne. abych šla tančiti, a když jsem nechtěla, tahali mě a cloumali mnou, že jsem vykřikla a řvala tak hlasitě, až jsem překřičela muziku i hlomozný tanec.“

²⁶² LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

²⁶³ Tamtéž.

²⁶⁴ MACHAR, Josef Svatopluk. *Konfese literáta: díl I.* Praha, 1920. s. 11.

²⁶⁵ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství.* s. 17.

Stála jsem přes všechny mazlivé domluvy slečniny mezi těmi škvřnaty nevlídná, zaražená, osamocená, jako zamračený pavouk. A když pro mne přišla Fany, řekla jsem: „Už sem nepůjdu,“ a doma mamince: „Už tam nepůjdu.“ A nešla jsem. “²⁶⁶

Růžena Jesenská nám tímto popisem svých pocitů k mateřské školce, dává najevo svůj nesouhlas s chováním v tomto zařízení. Spisovatelka ve svých memoárech uvádí, že již v tomto věku na základě výchovy věděla, co se sluší a co již ne. Dětský skoro bláznivý tanec na veřejnosti k slušnému vychování, dle spisovatelky, jistě nepatřil. Malá Růžena Jesenská se tedy vrátila do rodinného kruhu svých sourozenců, kde se hra a tanec skryl ve stěnách domácnosti.

Opatrovny byly dle odborných pramenů využívány mnoha rodinami i ze středních vrstev, které jim svěřovaly děti pro dobré zaopatření. Přesto jsem v záznamech memoárové literatury spisovatelů devatenáctého století našla jen několik záznamů o tom, že by autoři ve svém dětství navštívili tato zařízení. Pokud se tomu tak stalo, bylo to bohužel jen na krátký čas z důvodu strachu dítěte před novým prostředím, které snad nebylo nepřátelské, nemohlo se ale vyrovnat rodinnému kruhu. Ač kulturní veřejnost devatenáctého století označila opatrovny jako velmi důležité a významné pro výchovu dětí, memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století přisuzuje předškolní výchovu dětí do oblasti rodiny.

III.2. Normální škola

Devatenácté století teprve prolamovalo bariéry nedůvěry k povinnosti získat vzdělání. Každodenní docházka do škol nebyla samozřejmostí ještě před druhou polovinou devatenáctého století, bez ohledu na to, že již několik desetiletí platil Všeobecný školní řád vydaný Marií Terezií. Tak zvaný „Schulpatent“ platný od 1. ledna roku 1775 stanovoval vzdělávací povinnost pro všechny děti od šesti do dvanácti let. Zákon povinnou školní docházku zcela nenařizoval. Povoloval také domácí výchovu, přičemž se ale takto vzdělávané dítě muselo dvakrát do roka dostavit ke zkoušce do některé z blízkých hlavních či normálních škol. Přesto byla realita jiná. Rodiny se nedokázaly přizpůsobit myšlence o důležitosti vzdělání. Zvláště chudší rodiny považovaly za zcela zbytečné, aby se jejich děti učily číst, psát a počítat.²⁶⁷

²⁶⁶ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 14 - 15.

²⁶⁷ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

Důkazem takového přístupu ke vzdělání jsou některé vzpomínky spisovatelů devatenáctého století. Spisovatel František Cajthaml narozený roku 1868 ve svých vzpomínkách uvádí, že ho číst učil tatínek, který nikdy žádnou školu nenavštěvoval. Tatínka naučil číst starý panský ovčák, u něžž byl otec dříve pomocníkem. Také Cajthamlova matka se nikdy číst a psát nenaučila, uměla pouze počítat. Tuto dovednost se naučila sama, aby nebyla okradena kupci.²⁶⁸

Tereziánský školní řád dále doplňoval Všeobecný školní zákon z roku 1805, jež obsahoval jen nepatrné změny elementárního studia. Určil kupříkladu začátek a konec školního roku, kdy stanovil zahájení výuky na svátek Všech svatých 1. listopadu a konec poslední týden v září před svatým Václavem. Začátek a konec školního roku se měnil znovu roku 1826, kdy bylo stanoveno zahájení výuky na první pondělí po svatém Václavu. Vyučování probíhalo každý den mimo neděle. Středeční a sobotní vyučování bylo zkráceno pouze na dopolední výuku.²⁶⁹

Zásadní úpravou veškerých stupňů školství (mimo univerzitního) byla Hasnerova reforma vydaná 14. května roku 1869, jež vstoupila v platnost školního roku 1870-71. Reforma změnila normální školy na obecné, zasadila se o vznik škol měšťanských a vedla ke zkvalitnění školní výuky a k nezávislosti škol na katolické církvi.²⁷⁰

Škola je dle Ottova naučného slovníku názvem ústavu pro společné vychování a vyučování mládeže. Byla založena s úmyslem tvořit mezidobí a mezičlánek mezi rodinou a společností. Povinnost dětí absolvovat školu se vážala k návštěvě normální nebo tak zvané elementární školy. Školy byly za tím účelem zřízeny ve všech obcích a městech. Název elementární škola se odvozoval od elementárních znalostí, které mělo vyučování školy obsáhnout. Později byla škola zvána jako triviální. Název se odvozoval od vyučování trivia, tedy základů psaní, čtení a počítání.²⁷¹ Normální škola byla zamýšlena jako zařízení dávající malým dětem znalosti, které upotřebí v pozdějším životě. Normální školy se v devatenáctém století rozdělovaly na školy veřejné, soukromé a církevní. Školy byly buď smíšené či pouze pro dívky a pouze pro chlapce.²⁷²

Devatenácté století určilo, že úkolem škol má být:

²⁶⁸ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART(ed.). *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. s. 30.

²⁶⁹ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

²⁷⁰ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

²⁷¹ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

²⁷² *Ottův slovník naučný: star-šyl*. Praha 1906, s. 641-642.

„aby děti v mravnosti a náboženství vychovávaly, ducha jejich vyvíjely, znalosti a zběhlosti, jichž mají k dalšímu vzdělávání v životě potřebí, jim poskytovaly a byly základem, aby se z nich stali hodní lidé a občané.“²⁷³

Děti byly učeny základním předmětům, jako bylo náboženství, čtení a psaní, počítání. Dále mělo být dětem řečeno to nejpotřebnější z oboru přírodopisu, zeměpisu a dějepisu, kde měl být kladen důraz na vlastivědu. Školy dále vyučovaly kreslení, zpěv, ruční práce.²⁷⁴ Hasnerova reforma, dále napomohla prosazení tělesné výchovy do škol. Jaká změna byla tímto zákonem provedena, zaznamenal ve svých memoárech Ladislav Quis.

„Vzpomínám-li na komedii z doby před 50-60 léty, činím tak proto, abych zdůraznil pravdu přísloví: „Časy se mění a my v nich.“ Kdo by se byl tenkrát odvážil prorokovati, že za několik let zařazen bude tělocvik mezi učebné předměty všech kategorií škol, byl by býval považován za člověka, v jehož hlavě není všecko v pořádku. Tělocvik ztotožňoval se s komediantstvím. Jenom o práci se věřilo, že sílí tělo a činí člověka zdravým spokojeným a šťastným. Ovšem, když nabyla vrhu práce strojová, a čím více houstla síť železných drah, jimiž doprava osob i zboží se urychlovala a velice zlevněla, tím více cítil toho každý potřebu, aby za ušlý tělesný pohyb byla zjednána náhrada. Tak došlo na tělocvik, pěstovaný již starými Řeky a Římany. Tělocvik stal se uměním, vědou, prohlášen za buditele citu vlasteneckého, za tvůrce přímé šlechetné povahy atd.“²⁷⁵

Tělocvik byl však nepovinný pro dívky a většina rodičů ho také odmítala jako věc nepatřičnou.²⁷⁶

Znalosti žáků měly být pravidelně prověřovány, zda odpovídají znalostem určeným pro jejich ročník. Na základě tohoto prověřování byly stanoveny pravidelné zkoušky. Zkoušky byly prováděny na konci pololetí a účastnili se jich církevní i světské zástupci a dále veřejnost obce či města. Veřejná zkouška žáků byla slavností. Věnceslava Lužická popisuje, že slavnostní nálada nesměla být zčeřena tím, že by někdo špatně odpověděl.

„Jednou za rok byla hlavní veřejná zkouška, ku které již dlouho před tím konaly se přípravy. Psaly se krasopisné předlohy, tehdy jen zvané „fóršrifty“, které se předkládaly hostům k prohlédnutí, učily a odříkávaly se různé básničky, zpívaly písničky, jen aby všechno o zkoušce dobře se zdařilo...Před zkouškou přijížděl do Hořic pan vikář a býval okázale uvítán. Zkoušce bylo přítomno mnoho hostů, vůkolních farářů, otců i matek, pokud síně stačila.

²⁷³ Tamtéž, s. 641-642.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 641-642.

²⁷⁵ QUIS, Ladislav. *Knihy vzpomínek I.* s. 49.

²⁷⁶ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti.*

*Netřeba teprve dodávati, že jsme všichni dobře uměli, na otázky nám kladené dobře odpovídali, neboť jsme byli na ně dobře připraveni. I pan vikář byl upozorněn koho má vyvolat a tak se tato celoroční zkouška nám všem k radosti a spokojenosti dobře odbyla.*²⁷⁷

Úplná škola obecná²⁷⁸ se skládala z pěti tříd. Na obecnou školu navazovala škola měšťanská, které dala vznik Hasnerova reforma platící od roku 1870/71.²⁷⁹ Měšťanské školy se skládaly ze tří tříd, které se automaticky připojily k pátému ročníku školy obecné. Snad proto byla škola nazývána vyšší obecnou. Měšťanská škola se nacházela v krajských městech a byla chápána jako příprava pro ústavy učitelské a pro školy odborné, které nepředpokládaly průpravného vzdělání středoškolského.²⁸⁰

František Václav Krejčí ve svých vzpomínkách zmiňuje, že pocítil obrovskou změnu, když přešel do nové „měšťanky“. Čekalo ho zde nejen jiné vyučování, ale i jiný styl chování vyučujících. Sami žáci si svých učitelů více vážili a oceňovali jejich úsilí, s jakým jim predepsanou látku vykládali. Hlavní zásluhu na takové změně měli především učitelé, kteří, jak František Václav Krejčí popisuje, právě přišli z pražské techniky. Tuto změnu od maloměstských kantorů k mladým důstojným pánům prý zaznamenalo celé město.²⁸¹

První školní den byl pro dítě dnem velmi významný, jelikož dítě uzavíralo jednu etapu životního cyklu.²⁸² I pro rodiče to byl sváteční den, kdy dítě slavnostně oblékli a šli s ním do školy. Čas, kdy se rodiče rozhodli pro zápis svého potomka do školy, závisel především na nich samotných, jistě ale pamatovali na zákonem danou hranici. Jak píše Věnceslava Lužická ve svých vzpomínkách: „*Tehdy se to nebralo tak přísně se zápisem a když přivedli žáka, byl vítán.*“²⁸³ Sama Věnceslava Lužická,²⁸⁴ nastoupila do normální školy s malým zpožděním. Nezmiňuje se však, že by to vnímalo okolí jako nějaký větší problém.²⁸⁵ Snad to bylo tím, že Věnceslava Lužická byla dívkou, u které se tehdy společensky nepočítalo s tím, že by jí několik měsíců bez školy mohlo nějak poškodit. U několika spisovatelů se naopak událo to, že je rodiče poslali do školy dříve, než bylo zákonem predepsáno.

²⁷⁷ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí* s. 131-133.

²⁷⁸ Název obecná škola byl zaveden pro normální školu po Hasnerově školské reformě z roku 1869.

LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

²⁷⁹ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

²⁸⁰ *Ottův slovník naučný*, star-šyl. Praha 1906, s. 641-642.

²⁸¹ KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. s. 35.

²⁸² Středověcí spisovatelé rozdělili věk člověka do sedmi cyklů, kdy dětství a mládí probíhá ve třech etapách: „Infantia“ 0-7 let, „pueritia“ 7-14 let, od 14 až přibližně do 24 let se člověk nacházel v období nedospělosti. viz.

LENDEROVÁ, Milena. *K hřichu i k modlitbě: Žena v minulém století*. s. 14.

²⁸³ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí* s. 121.

²⁸⁴ Věnceslava Lužická narozená roku 1835.

²⁸⁵ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí* s. 126.

Augustin Sedláček,²⁸⁶ vzpomíná, že ho otec zavedl poprvé do školy 1. května roku 1848, tedy před dovršením chlapcových pěti let.²⁸⁷

Benevolenci v přijímání žáků do školy nezměnila ani Hasnerova reforma, jež se snažila mnohdy nesmlouvavě zříditi řád ve všech stupních školství.

Spisovatel a učitel Václav Dlouhý,²⁸⁸ ve svých pamětech vzpomíná, že přivedl do obecní školy svého syna teprve jako čtyřletého hochu. Chtěl tak ulehčit své manželce od starosti o jedno dítě. Avšak jak Václav Dlouhý přiznává, syn ho mile překvapil schopností naučit se látce určené pro starší děti. Dokonce se naučil číst a psát stejně dobře, mnohdy i lépe, než někteří jeho spolužáci.²⁸⁹

I otec Františka Václava Krejčího,²⁹⁰ rozhodl, že jeho syn bude navštěvovat obecní školu již od třetí třídy školy. Začal tedy chodit do třídy s o dva roky staršími spolužáky. Ze začátku nepocíťoval František Václav Krejčí žádné problémy. Ty však přišly, když chtěl po absolvování měšťanské školy nastoupit do učitelského ústavu, kam ho nemohli vzít pro jeho přílišné mládí.²⁹¹

Josef Šusta,²⁹² narozený 1874, byl poslán poprvé do obecné školy jako pětiletý hoch. Jak vzpomíná:

*„Jinak jsem byl vskutku ještě pouhé bezradné dítě a po letech mi spolužáci připomínali brek s nímž jsem učiteli hlásil, že si neumím sám rozepnouti nové, trochu tuhé šle, když toho nezbytně vyžadovala určitá potřeba.“*²⁹³

Snad pouze spisovatel František Cajthaml²⁹⁴ byl svými rodiči do školy zaslán po dovršení svých šesti let. Na začátku školního roku 1874-75 ho do školy odvedla maminka. Snad zde hrál roli fakt, že Cajthamlův otec jako chudý dělník nijak nepočítal s tím, že by syna dal na studie, aby si poté mohl budovat svou kariéru.²⁹⁵

Jak můžeme dle vzpomínek spisovatelů devatenáctého století usuzovat, stanovený věk šesti let, kdy by mělo dítě začít navštěvovat školu, byl pouze orientační. Jen jeden ze

²⁸⁶ August Sedláček narozený 1843.

²⁸⁷ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 38.

²⁸⁸ Václav Dlouhý narozený 1844.

²⁸⁹ LA PNP. DLOUHÝ, Václav. fond. Václav Dlouhý. 262/62/5. s. 314.

²⁹⁰ František Václav Krejčí narozený roku 1867.

²⁹¹ KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. s. 42.

²⁹² Josef Šusta narozený 1874.

²⁹³ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 78.

²⁹⁴ František Cajthaml narozen 30. března roku 1868. In: VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART(ed.).

Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936).

²⁹⁵ Tamtéž.

spisovatelů, kteří uvádí datum začátku návštěvy školy, začal studovat v zákoně stanoveném věku.

Jak vzpomínají spisovatelé na svůj první den ve škole? Spisovatelé ve svých vzpomínkách uvádějí také pocity, které měli, když poprvé navštívili školu. Jak se jim asi líbila? Dle jejich popisu si můžeme představit, jak vypadala škola devatenáctého století.

František Cajthaml navštěvoval školu v sedmdesátých letech devatenáctého století. Jeho první pocity byly opravdu radostné. Pan učitel po zapsání do školní matriky podal malému žáku kornout sladkostí, aby prý chodil s větší chutí do školy. Cajthaml uvádí, že kornouty přinášely do školy tajně matky, aby si děti myslely, že sladkosti jsou dárkem od pana učitele. František Cajthaml byl ve škole spokojený a jako chudý chlapec se obdivoval velikosti a vybavení školy. Co se ale líbilo malému Františku Cajthamlovi nejvíce:

„A když jsem spatřil, jak pan učitel budí žáčky, kteří v lavici usnuli, šňupavým tabákem, který jim v malém množství vpravil do nosu, byl jsem tak spokojen, že jsem zapomněl i na kornout s cukrлаты.“²⁹⁶

Augustin Sedláček již ze své první návštěvy školy tak nadšen nebyl. Zdála se mu jaksi nevlídnou místností.²⁹⁷ Jako nevlídnou a pro výuku naprosto nedostačující místo označil svou první školu v Třeboni také Josef Šusta. Jak popisuje:

„Těch šest tříd se tísnilo v nevelikém hradebním domě nad Hradeckou branou při Zlaté stoce. Když jsem po mnoha letech zase vstoupil do těchto pokojů, které tehdy dočasně již jen museálním účelům sloužily, nemohl jsem vůbec pochopiti, jak se v nich mohlo směstnati na šedesát kluků v ovzduší nevelikými okny jen chudě prosvětleném, kde úzké chodby prý – jako děti jsme to vůbec necítily – hrozně čpěly od nesplachovaných záchodů a kam se chodilo po těsných dřevěných schodech ze zcela černého průjezdu v bráně.“²⁹⁸

Také Věnceslava Lužická popisuje školu ve svém rodném městě Hořicích, jako neútluné a tmavé místo, ze kterého jako malá začínající žačka s brekem utekla.²⁹⁹ Do školy nastoupila až o několik měsíců později ve vesnici Sloupně, kam ji rodiče poslali za babičkou a dědečkem. Zde se jí již více líbilo.

„Vešla jsem hrdinně, ale na prahu se zarazila, uzříc velkou světnici rohovou,, ze dvou stran okny osvětlenou a ve škamnách plno dětí, hochů i dívek, z nichž jsem mnohé znala

²⁹⁶ Tamtéž. s. 31.

²⁹⁷ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 38.

²⁹⁸ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 78.

²⁹⁹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 121-123.

*z potulek vesnicí a z her. Pan učitel mne však vlídně uvítal, za ruku vzal a posadil mne k dívkám do nejzazší lavice, odkudž jsem mohla přehlédnouti celé to panoráma školní.*³⁰⁰

Také malá spisovatelka dostala za svou hrdinnost, že přišla do školy, pamlskek v podobě vdolečku, který pro ni měla již paní učitelová připravený.³⁰¹

Na svou první cestu do školy byli žáci připraveni a do školy si s sebou nesli:

*„malé, pomalované prkénko s pěkným jako u mandlovačky vykrojeným držadlem, na němž zobrazen byl kohoutek s takovou též destičkou ve zdviženém drábku pravé nožičky. Nahoře byla abeceda a na rubu Otčenáš a jiné modlitby a říkadla obsahu pečlivě omezeného. Mimo „kohoutka“ měl jsem také novou tabulku a v kapse kamínek ku čmárání.*³⁰²

Abecední tabulku si přinášela poprvé do školy Věnceslava Lužická.³⁰³ Když šel téměř o čtyřicet let později do školy Josef Šusta, měl z počátku jako jedinou školní pomůcku břídlivou tabulku v dřevěném rámu se zavěšenou houbičkou.³⁰⁴

Dle vzpomínek spisovatelů se během školního vyučování používaly knihy zejména při výkladu katechismu. Kniha byla však pro některé z chudých žáků příliš velkým luxusem, který si rodina nemohla dovolit. Věnceslava Lužická vzpomíná, že si ve třídě půjčovaly děti jednu knihu, kterou si při čtení podávaly.³⁰⁵ Téměř o tři desetiletí mladší František Cajthaml uvádí, že ve škole jeho spolužáci knihu o výkladu katechismu vlastnili. Bohužel on sám knihu neměl. Uvádí ale, že mu knihu spolužáci vždy rádi při čtení půjčili.³⁰⁶

V memoárové literatuře spisovatelů devatenáctého století můžeme dále pozorovat vyučování na elementárních školách. Jakým způsobem učitelé vykládali svou látku a jak se věnovali předepsaným předmětům?

Augustin Sedláček, který navštěvoval školu v roce 1848, se ještě začal učit psát švabachem, nebo také jak bylo nazýváno kurentním písmem. Když přešel na jinou školu, musil se již učit latince.³⁰⁷ Katechismu učil pan učitel a pan farář zkoušel, nebo vykládal jen pan farář.

Václav Dlouhý se rovněž učil psát švabachem. Mluvnici českého jazyka se ve třídě vůbec neučili, pravopisu pouze namátkou a to tak, že učitel zavelel diktando. Jak Václav

³⁰⁰ Tamtéž. s. 126.

³⁰¹ Tamtéž s. 126.

³⁰² LA PNP. DLOUHÝ, Václav. fond. Václav Dlouhý. s. 24.

³⁰³ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 121.

³⁰⁴ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 78.

³⁰⁵ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 128.

³⁰⁶ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART(ed.). *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. s. 35.

³⁰⁷ SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. s. 38.

Dlouhý vzpomíná, výuka byla zcela zaměřena na to, co bude žákům potřebné v denním životě. Předmětům jako je zeměpis, dějepis a přírodopis se učitel dle vzpomínek nijak zvlášť nevěnoval. Tyto disciplíny byly přednášeny dle schopností, vůle či učitelovy záliby v nich.³⁰⁸

Na volnost ve vyučování upozornila i ve svých vzpomínkách Věnceslava Lužická:

*Vyučování začalo zpravidla odříkáváním násobilky, načež se nám přednášely, nevím, zdaž dle pořadu, nebo dle kožité nálady páně učitelovy, ostatní předměty.*³⁰⁹

Vyučovalo se tedy poté bez přesného školního rozvrhu náboženství psaní, počty a čtení. Při čtení se dle spisovatelčiných vzpomínek něco řeklo z vlastivědy a dějin. Nejčastěji to byly informace: „*kolik věží má Praha, kolik pokojů je v královském hradě, kolik soch je na pražském mostě, něco z příběhů českých, nejvíce o sv. Václavu a Janu Nepomuckém.*“³¹⁰

Jak se v obecné škole vyučovalo těmto „vedlejším“ předmětům vzpomíná také Ladislav Quis,³¹¹ když se zmiňuje o učitelích Bělonožníkovi a Jelínkovi, kteří ho učili ve druhé a třetí elementárce. Svou výuku dokázali oba učitelé dle spisovatelových vzpomínek žactvu zpříjemnit různým vyprávěním a ukazováním obrazů. Během přírodopisu ukazovali žactvu různé kameny, dřívka, květiny i různé živočichy.³¹²

Učitel měl být dle představy školní reformy kvalifikovaným učitelem, jenž měl být žákům mravní autoritou. Tělesné tresty se mohly vykonávat pouze metlou, jež byla považována jako krajní prostředek. Hasnerova reforma pak užití fyzických trestů zrušila.³¹³ Řídili se však učitelé touto představou o učitelském povolání a dodržování zákazu fyzických trestů?

Josef Václav Frič³¹⁴ zaznamenal, jak se trestalo v jeho hlavní škole u Piaristů, kde se zacházelo s žáky dosti vlídně. Uvádí, že ve škole nebylo používáno rákosky, netrestalo se pravitkem přes prsty, a děti se ani nepohlavkovaly a netahaly za vlasy, jak to prý bylo běžné na jiných farních školách. Vzpomíná, že se někdo z žáků musel provinit něčím zvláštním, protože vedení školy rozhodlo vykonat „ortel“ veřejně. Pro vykonání trestu zde byl pan švec, který v doprovodu pana ředitele přišel k viníkovi a rozkázal mu, aby se položil přes schůdky vedoucí na katedru. Exekuce byla prý krátká, ale vydatná.³¹⁵

³⁰⁸ LA PNP. DLOUHÝ, Václav. fond. Václav Dlouhý. 262/62/5. s. 27-30.

³⁰⁹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 128.

³¹⁰ Tamtéž. s. 130.

³¹¹ Ladislav Quis narozen 1846.

³¹² QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I*. s. 51.

³¹³ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

³¹⁴ Josef Václav Frič narozen 1829.

³¹⁵ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 53.

Ladislav Quis ve svých vzpomínkách uvádí, že ve druhé třídě hlavní školy je pan učitel Hajnovský trestal. Dítě pravidelně oslovil: „*Dítko, mám tě rád, ale fláku ti neodpustím*“³¹⁶ konec trestu zakončoval slovy: „*Odporné, ale zdravé!*“³¹⁷ Další učitelovou zvláštností při trestání žáků bylo, že pokud se dva chlapci v lavici během hodiny bavili, ukázal učitel na viníky, kteří museli před „škamna“ pro výplatu. Každému z hochů pak dal jednu rákosku a nařídil, aby se navzájem bili přes ruce. Takový trest dle vzpomínek vždy začínal, že chlapci nechtěli začít, nakonec se však do trestání tak zabrali, že trest skončil rvačkou obou žáků. Bylo-li hezké počasí, zkoušel pan učitel žáky venku z německé mluvnice a každé přeřeknutí či zajíknutí pak trestal velkým pohlavkem. Do trestání žáků byli také zapojeni ostatní zaměstnanci školy. Ladislav Quis se ve svém líčení čáslavské školy zmiňuje o školníkovi Všetečkovi a jeho ženě, která nemálo podobná čarodějnicí musela na rozkaz učitelův umývat u pumpy před školou žáky, kteří se dostavili k vyučování nemytí. Školník Všetečka pak vykonával na nádvoří před školou exekuce metlou, kterou si pro tyto případy vždy napařoval.³¹⁸

Ve škole, jež navštěvovala Věnceslava Lužická, se dle spisovatelčiných slov trestalo rozmanitě. Žák musel buď sedět v trestní lavici, která byla pro ty účely postavena v rohu podél stěny a byla otočena v opačném směru, než seděli ostatní žáci. Nebo byli žáci nuceni klečat nebo stát na místě hanby. Také zápis do tak zvané „černé knihy“ či zůstat po škole bylo trestem. Tělesné tresty se vykonávaly fišpankou, kdy pan učitel: „*zakřikl „natáhni ruce*““³¹⁹ a vyměřil několik šlehů viníkovi na dlaň.³²⁰

Spisovatelé navštěvující školu po Hasnerově reformě, jež tělesné tresty na školách nepřipouštěla, přesto uvádějí případy, kdy se děti ve školách fyzicky trestaly.

František Cajthaml vzpomíná, že pan učitel Macourek byl nervózním a vznětlivým člověkem, jehož vyučovací metodou bylo bití.

*„Nemilosrdné bití až často z obličeje a z hlavy krev stříkala. Z nás dětí ho nikdo nemiloval, všichni se před ním třáslí. Ze všeobecného bití byli osvobozeni pouze syn želkovického sedláka a hostinského, Skála, syn správce pivovaru, Voříšek a několik dětí bohatších sedláků.“*³²¹

³¹⁶ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I.* s. 51.

³¹⁷ Tamtéž. s. 51.

³¹⁸ Tamtéž. s. 51-55.

³¹⁹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí.* s. 131.

³²⁰ Tamtéž. s. 131.

³²¹ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART(ed.). Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936). s. 32 - 33.

Třeboňská třída Josefa Šusty měla pana učitele Loulu, který je ve vzpomínkách vyličen jako dobrák, který budil poněkud útrpný úsměv.

„Opětovně se při pokusu o pokutné zasažení povinně natažené dlaně sám sebe šlehl do kolena, a proto brával k zvláště závažným exekucím na pomoc pana katechetu, pátera Šavla. To byl silný, krevnatý muž plebeiského typu, který v biřičské úloze, tak málo shodné s jeho svěcením, vzdychal a lítostivě kroutil očima, ale přes to asi v něm měl trochu zalíbení, ač jinak nebyl bez vyšších zájmů duchových... Sám jsem u pana katechety jen jednou podstoupil trestný ordál dvou šlehu do dlaně nikoliv tedy vlastní těžký výkon pokutný, který se přijímal v poloze přehnuté přes lavici a byl posvěceným exekutorem provázen povzbudivou výzvou „Tak pěkně vystrč čertáka,“ čímž páter Šavel patrně naznačoval, že neposedný díl těla jest pravým sídlem ďáblovým, které jest třeba rákoskou zkrotiti.“³²²

Tresty byly opravdu různé a učitelé jich nepoužívali jen v nejnnutnějších případech. Naopak, tělesné tresty řešily mnoho přečinů nejen kázeňských. Jak ze vzpomínek vyplývá, na základě strachu z tělesných trestů se také vyučovalo. Ve třídách elementární školy se nejspíše prosadilo jen málo pedagogických osobností, které by tělesného trestu při výuce nevyužívaly.

Normální či obecná škola, ač svým žákům dávala pouze elementární znalosti, byla mnohými rodiči považována také za jeden ze startů ke studiu. Tím si v jejich očích získala trochu vážnosti. Mnozí rodiče využívali tohoto druhu vzdělání, aby zasílali své děti do odlehlých škol v německy mluvících oblastech, kde se děti měly snaže naučit němčině. Děti byly tak svěřeny na stravu a byt jiné rodině, která se na několik let se stala dohlížitelem nad svěřeným dítětem.

Věnceslava Lužická měla ve svých téměř deseti letech stále touhu po vzdělání, ač dívky toho věku již návštěvu školy ukončovaly. Otec tedy navrhl, aby ji rodina zaslala do německy mluvící části českých zemí, kde se dívka naučí německy. Dobře postavená městská rodina Věnceslavy Lužické zamítla myšlenku handlu, tedy zaslání dítěte na výměnný pobyt do německé rodiny s tím, že česká rodina přijme do své domácnosti dítě německé rodiny. Rodiče se domnívali, že by to neprospělo dobré pověsti vysoko postavené městské rodiny. Zaslali Věnceslavu Lužickou na radu strýce do školy do Broumova. Broumovská škola byla tehdy nazývaná „Normalhauptschule“ tedy škola hlavní nebo městská. Věnceslava Lužická zde nastoupila do čtvrté třídy, která byla již přípravkou na přijetí na školu střední. V této třídě se vyučovalo latině jako povinnému předmětu. Broumovská škola byla školou chlapeckou, kam byly jen výjimečně přijímány dívky. Ve třídě byla dívkám vyhrazena pouze jediná

³²² ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I.* s. 80 - 81.

lavice, kde sedělo osm až devět děvčat. Dle názoru vyučujících bylo učení v této třídě pro dívky zcela zbytečné, a podle toho se tak i k dívkám chovali. Jak spisovatelka s lítostí dodává, na vysvědčení měla dobré známky, které ji přesto neumožnily vstup na střední školu z toho důvodu, že byla dívkou.³²³

Svatopluk Čech měl dle otcových vlasteneckých představ nastoupit do školy české. Jako chlapec jel tedy s otcem do Prahy, aby se přihlásil na českou hlavní školu, jejímž ředitelem byl Karel Slavoj Amerling. Český vlastenec a pedagog také zkoušel malého Svatopluka Čecha pro přijetí do školy. Hoch však přijat nebyl pro svou neznalost německého jazyka a několika botanických názvů, což ještě v dospělosti Svatopluk Čech těžce nesl.

„Ptal se mne po jednotlivých částech obilní lodyhy a dotazoval se mimo jiné, čeho jsem si povšiml na stéble. Nemohl ze mne dostati uspokojivou odpověď. Nepozoroval jsem na stéble nic zvláštního. Zkrátka stéblo. Stéblo, jakých jsem vidal doma ustavičně tisíce v polích nebo v stodole. Konečně mi napověděl, učiniv posunek jako by něco dlouhého přeštipoval v několik oddílů: „No – nevíš?“ Pochopil jsem. „Už vím, Na stéble jsou takové- „ A mimicky vyznačil jsem určitěji to, co měl zkoušející na mysli. „No a jak tomu říkáme?“ Neříkal jsem tomu nikdy nijak. „Jen si vzpomeň, jak to vypadá. No?“ Věděl jsem zcela dobře, jako vypadá, ale název hledal jsem nadarmo. Posléze poučil mě Amerling s patrnou výčitkou: „Ale – ale – kolínka tomu říkáme, kolínka –, a přešel na jiné téma. Ta nepatrná kolínka utkvěla mi v paměti dodnes a živě si připomínám, jak sem byl nespokojen s touto částí zkoušky.“³²⁴

Svatopluk Čech se tedy vrátil znovu do Litně, kde, jak poznamenal, zas mohl volně dýchat. To trvalo až do roku 1856, kdy ho otec zavezl jako desetiletého do Litoměřic, aby se naučil německy. Svatopluk Čech nastoupil do litoměřické hlavní školy. Na byt a stravu byl svěřen panu Kliebrovi, který je ve vzpomínkách prezentován jako německý šosák, jež neuznával nic českého. Nepřátelské bylo pro chlapce také území školy, kde ho spolužáci nazývali „der böhmische copak“³²⁵. Malému Svatopluku Čechovi se také pletla německá slova, která poprvé ve svém životě musel užívat při běžné řeči. Ve vzpomínkách zmiňuje, že do Litoměřic odcházel s dobrými znalostmi českého jazyka a pravopisu, které bohužel při svém pobytu v německy hovořící oblasti zapomněl.³²⁶

³²³ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 135 - 139.

³²⁴ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek*. s. 39 - 41.

³²⁵ Drotár (dráteník) slovenští obyvatelé v uherské župě trenčínské na neúrodných kopčínách mezi Váhem a Kysučou kolem vesnice Rovné. Muži opouštěli domovy, aby se při své kočovné cestě Rakouskou říší mohli živit různými pomocnými pracemi a hlavně drátováním hliněného nádobí. Dráteníci nosili cop. Odtud nadávka copák - „český copák“. Ottův slovník naučný: Osmý díl. Dře – Fal. Praha, 1894.

³²⁶ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek*. s. 65 - 67.

Dokončení obecné školy a přechod do učení nebo na gymnázium bylo velkou událostí pro budoucnost mladého člověka. Kdo rozhodoval o budoucnosti a výběru školy? Jaké školy byly vybírány?

František Cajthaml opustil suchomastskou školu roku 1881, a protože to bylo před zákonem stanovenou dobou, kdy má dítě školu navštěvovat, podal otec Františka Cajthamla v Hořovicích žádost, aby byl syn pro školní rok 1881/82 od návštěvy školy osvobozen. Ač byla žádost zamítnuta, nezměnila nikterak rozhodnutí otce Františka Cajthamla, že si jeho syn půjde „aspoň o rok dříve vydělávati chléb.“³²⁷ František Cajthaml nastoupil tedy do učení k mistru krejčovskému. Rodiče se dle spisovatelových vzpomínek rozhodli pro krejčovinu, neboť v povědomí lidí byla nejlehčím povoláním. Jako malý chlapec se těšil, že bude moci studovat, když mu pan farář Vyšín a pan učitel Macourek slibovali za jeho dobré známky doporučení na stipendium na studie jako vokalista v jednom pražském chrámu.³²⁸ Po letech, kdy se František Cajthaml vyučil, musel předložit vysvědčení ze školy. Jelikož opustil školu o rok dříve, nemohl mu tehdejší pan řídící Lapáček vydat známky o prospěchu, vydal mu tedy tak zvané „Vysvědčení na odchodnou ze školy“, které, jak se Cajthaml později dozvěděl, dostávali žáci blbí a slabomyslní.³²⁹

František Šesták vzpomíná na dobu, kdy padlo rozhodnutí o jeho dalším osudu. Uvádí, že otec chtěl ze svého syna mít řezníka, aby tak pokračoval v zaměstnání svého otce. Pan farář Navara měl ale na budoucnost malého Františka Šestáka jiný názor a naléhal na Šestákova otce, aby svého syna dal na studie.³³⁰

Také osud Václava Dlouhého byl v rukách „velebného pána“, který usoudil, že chlapec má značné vlohy ke studiím. Rodiče byli z této zprávy velmi šťastní. Jak spisovatel dodává, nebylo dne, aby matka nelíčila své štěstí, že bude mít ze syna mladého kněze.³³¹

Zbožné přání většiny matek, mít ze svého syna kněze, zaznamenal ve svých pamětech Antal Stašek při líčení osudu svého strýce. Babička Antala Staška někdy i plačtivě, dle spisovatelových vzpomínek, naléhala na svého syna, aby se stal knězem. Ten však i přes velkou snahu studia nedokončil a dal se na profesní dráhu úředníka. Svou matku tím ale velmi zklamal a jak Antal Stašek vzpomíná.³³²

³²⁷ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART(ed.). *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté* (1868-1936). s. 42.

³²⁸ Tamtéž. s. 42-43.

³²⁹ Tamtéž. s. 50.

³³⁰ LA PNP ŠESTÁK, Josef. *Z mých vzpomínek*. rkp. životopisu, 13 11, fo + 2 11, 8. s. 10.

³³¹ LA PNP DLOUHÝ, Václav. fond. Václav Dlouhý. 262/62/5. s. 64-65.

³³² STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. s. 123-124.

„Babička proto ještě v mých dětských letech hořce plakávala, a to i v době, když syn měl již v úřadě zabezpečené postavení. Myslívala si, že má „zkaženého studenta“. Tak tenkrát u našich horských stařenek nazýván každý, kdo, dokončiv tak zvanou filosofii, nestal se knězem a volil jinou životní dráhu.“³³³

Úroveň a styl vyučování na obecných či normálních školách byl velmi závislý na osobnosti vyučujícího. Děti získávaly znalosti svého učitele. Jak ze vzpomínek spisovatelů vyplývá, znalosti tehdejších učitelů nebyly veliké, stejně tak dodržování výkladu látky bylo nejspíše velmi volné. Pravidelné roční zkoušky žactva byly pojaty především jako slavnosti, než jako velké prozkoušení dětských vědomostí. Děti byly také svému učiteli odkázány na milost či nemilost. Tělesné tresty se směly ve školách používat pouze výjimečně a po Hasnerově reformě bylo jejich užívání zakázáno. Ze vzpomínek spisovatelů devatenáctého století ale zjišťujeme, že tento zákaz nebyl dodržován. Právě tělesnými tresty, ne pedagogickými schopnostmi učitele, se udržoval pořádek ve škole. Nemůžeme se proto divit výrokům v memoárové literatuře, které jsou velmi podobné výpovědi ve vzpomínkách Ladislava Quise, který o školském systému píše:

„Byl to mizerný, duchamorný tehdejší systém, pracující k otupení mládeže i učitelstva, systém, jehož účelem bylo vychovávat tupé, nevědomé otroky, nikoli pak sebevědomé myslící, ušlechtilé občany. Zřizováním dozorců lavic, naddozorců a poddozorců, pěstováno soustavně udavačství. Zahanbujícími tresty jakým na př. byl zvyk, že učitel žákovi špatně napsal tzv. »Vorschrift« , přišpendlil nevydařenou to práci na záda, načež jej dal jinými dvěma hochy voditi po všech třídách na odiv, otupován stejně smysl pro čest jak pro hanbu již v nejtěplejším mládí.“³³⁴

III.3. Domácí vyučování

Vzdělávací povinnost stanovená tereziánským Schulpatentem vydaným Marií Terezií roku 1774 připouštěla domácí výuku. Dítě se tedy mohlo vzdělávat v domácím prostředí za pomoci domácího učitele. Zákon však vymíňoval, že dítě se musí dvakrát do roka dostavit k prověření svých znalostí do některé z blízkých škol.³³⁵

³³³ Tamtéž s. 124.

³³⁴ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I.* s. 50.

³³⁵ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti.*

Působili domácí učitelé především jako zástupci výuky elementární školy? Působili především v rodinách vyšší třídy?

Spisovatelé devatenáctého století ve svých vzpomínkách uvádějí, jakým způsobem byli vyučováni. Mnozí z nich přiznávají, že se jim dostalo výuky v domácím prostředí. Jsou to ale výjimky, kdy spisovatelé pocházejí z vyšší společenské třídy. Domácí učitel byl pro mnoho rodin nejspíše příliš velkým výdajem. Měšťanské rodiny spíše dávaly své děti do soukromých ústavů, které měly dobrou pověst.

Proč ale vyšší třídy využívaly služeb domácích učitelů? Snad chtěly své děti vyučované v domácnosti uchránit od nekvalifikovaných učitelů či nedobré společnosti. Také zázemí školy nebylo vždy plně vyhovující, jak je zřejmé z předchozí kapitoly. Množství dětí natěsnaných v malé místnosti dávalo příležitost různým nemocem, které se mezi spolužáky šířily.

Maria von Ebner Eschenbach byla po celé své dětství vyučována v domácnosti. Druh tohoto vyučování stanovoval již její společenský status šlechtičny. Otec baron Franz Dubský svěřil výchovu svých dvou dcer nejprve správci zdislavského panství panu Volteneckovi, který měl obě děvčata naučit číst a psát. Spisovatelka vzpomíná, že se tatínek jen povrchně zajímal o to, jak pokračuje učení jeho dvou dcer. Ptal se pouze na pilnost obou žaček. Když ale poté prozkoušel ze čtení svou mladší dceru a ona neuměla číst, začal otec Marii von Ebner Eschenbach vyučovat sám. Obě dcery se musely učit čtení a psaní již v raném dětském věku, protože ve vzpomínkách spisovatelka později uvádí, že když bylo sestře šest a jí pět let, povolal otec k svým dcerám guvernanku, která je měla naučit francouzsky. Maria von Ebner Eschenbach vzpomíná, že se jí výuka velmi líbila. Sestra i ona mluvily a četly zanedlouho francouzsky. Jediné co prý během učení vyvolávalo odpor, byly ženské ruční práce, které spisovatelce připadaly ponižující. Nicméně její odpor, jak vzpomíná, byl či musel být přemožen. Později dostaly dívky další dva učitele. Byl jím taneční mistr monsieur Mineti a učitelka klavíru paní Krähmerová. Učitelka klavíru je v memoárech popsána jako pedantická učitelka, která nemilosrdně trestala jakýkoliv přehmat svou slonovinovou hůlkou, kterou měla na ukazování v notovém sešitu. Jako malé děvče měla Marie von Ebner Eschenbach před svou učitelkou klavíru takový strach, že svou ranní modlitbu pravidelně končila prosbou:³³⁶

„„Pane Bože, dej, ať paní Krähmerová dnes nepřijde!“ K tomu jsem připojila pokyn pro našeho Pánaboha. Ne aby se jí stalo nějaké neštěstí, že by ji třeba na ulici něco přejelo.

³³⁶ von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta: životopisné črty*. s. 20 – 54.

*To ne, nemělo se jí státnic zlého, naopak něco velmi příjemného, ale jen něco, co by jí nedovolilo dnes přijít.*³³⁷

Také Fritz Mauthner měl svého domácího učitele. Jak spisovatel vzpomíná, velký zvrat v jeho životě bylo, když se jako pětiletý v roce 1855 přestěhoval se svou rodinou do Prahy. Otec se jistě správně domníval, že Praha nabídne jeho pěti synům lepší vzdělání, než by tomu bylo v Hořicích v Podkrkonoší. Jak vzpomíná, v Praze se naučil sám číst. Rodiče se domnívali, že pokud syn již umí číst, měl by jít co nejdříve do školy. Vyučovat měl Fritze Mauthnera pan Fröhlich, kterého si rodina přivezla z Hořic jako vychovatele starších bratrů. V pražském bytě Mauthnerových byly k učebním účelům vyhrazeny dvě místnosti, které na Fritze Mauthnera působily, jako by byly opravdovou školou. Při domácím vyučování se totiž sešlo několik dětí z rodiny. Jak spisovatel vzpomíná, pan Fröhlich vyučoval pět bratrů, jednu sestru, bratrance a dvě sestřenice. Všechny tyto děti byly rozděleny do šesti tříd, kde prý byly od neúnavného pana učitele vyučovány od rána do večera.³³⁸

I další spisovatelé se ve svých vzpomínkách zmiňují, že byli vyučováni domácími učiteli. Jednalo se ale především o doučování či speciální hodiny, které se mohly vyučovat pouze soukromě.

Karolina Světlá měla domácího učitele českého jazyka. Jak ve svých vzpomínkách spisovatelka připomíná, byla již šestnáctiletou dívkou. Před veřejností tehdy svou zálibu v českém jazyce tajila, aby nevznikla pomluva, že se takto stará dívka nevěnuje domácím pracím, ale nechává se učit.³³⁹

Svého domácího učitele měl i Josef Václav Frič. Nejprve měl učitele německého jazyka v osobě Jana Malypetra, u něhož bydlel v Klobukách u Slaného. Zde probíhala příprava na studium v německých školách. Frič vzpomíná, že se zde učil především nazpaměť německému katechizmu.³⁴⁰ Později ho o prázdninách, jako mladého studenta, učil latině domácí učitel. Spisovatel tak měl absolvovat přípravu do škol, kde měl latinu ovládat. Jak ale přiznává, jeho učitel ho nijak zvlášť, snad díky špatnému pedagogickému vedení, nezaujal.³⁴¹

Doučování měla také Růžena Jesenská. Babička, u níž bydlela, došla k názoru, že její vnučka není silná v počtech, a tak jí jednoho dne přivedla „informátora“, jak domácího učitele jmenovala. Byl to student, který se však při doučování nezajímal o matematiku, ale vyprávěl

³³⁷ Tamtéž. s. 54.

³³⁸ MAUTHNER, Fritz. *Prager Jugendjahre: Erinnerungen von Fritz Mauthner*. Frankfurt am Main, 1969. s. 16-17.

³³⁹ SVĚTLÁ, Karolina. Z literárního soukromí a drobné práce. Praha, 1904. s. 11.

³⁴⁰ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 46.

³⁴¹ Tamtéž. s. 53.

své žačce o cizích zemích, které ji ukazoval i v mapách. Když pak ale chtěla malá žačka vysvětlit matematický příklad, mladý učitel si nevěděl rady.

„Hmoždí se, tužku ukusuje, vousky na bradě si vytahuje, aby rostly. Zamyslí se a ždímá kapesník a do vlasu hrabe všemi prsty a zase do počtů se zavrtá. „To je nějaký blbý příklad,“ povídá, „a nic na tom není.“ Škrtá, popsal celou stránku. „Co vás ten kantor.“ nedořekl, „hrome!“ „To je asi blbý příklad, ale je z početnice,“ povídám a stojím u okna. Ať si láme hlavu, gymnasista!“³⁴²

Mladý student však docházel do rodiny stále až do prázdnin. Babička byla toho názoru, že malá Růžena Jesenská jistě kouká spíše z okna, když jí mladý učitel učí. Proto stále neumí počítat. Vinu v mladém gymnazistovi nehledala.³⁴³

Doučováním si většinou přivydělávali učitelé či sami studenti, kterým kondice pomohly k přilepšení v mnohdy velmi chudém studentském životě. Jako gymnazista si ku příkladu Josef Šesták přivydělával vyučováním syna účetního rady Ignáce Petzolika Gustava. Za vyučování získal spisovatel oběd a 2 zl. stříbra měsíčně.³⁴⁴

Domácí učitel navštěvoval především bohaté rodiny, které si mohly jeho služby dovolit. Měšťanské rodiny si dále najímaly soukromé učitele z řad gymnazistů a učitelů samotných. Šlo ale pouze o doplňkové studium. Většina spisovatelů ve svém dětství navštěvovala veřejnou elementární školu, farní školu či byli rodiči svěřeni do péče soukromého ústavu. Hrála zde jistě velkou roli finanční situace rodiny, budoucnost dítěte a pak také vlastenectví. Rodiče své děti dávali do škol, které je mohly dobře připravit na svou budoucí kariéru. Chlapci se připravovali na návštěvu gymnázia, jež se soukromými hodinami nedalo nahradit. Status studenta gymnázia byl pro hochy a pro jejich rodiny zvláštním vyznamenáním, zařazením se mezi honoraci. Dívky z českých rodin byly svěřovány především do soukromých ústavů, které měly pověst české školy. Rodiče ostatních dívek z městských rodin se nechávali ovlivnit pověstí školy, jejím zázemím a společností, jež školu navštěvovala. Domácí učitel byl jistě pro mnohé z rodin velmi lákavý. Přesto dobrý učitel, který by byl společensky uznávaný, byl pro mnoho městských rodin finančně nedostupný a mnohdy nedosahoval samotného věhlasu jako školní instituce.

³⁴² JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 126.

³⁴³ Tamtéž. s. 127.

³⁴⁴ LA PNP. ŠESTÁK, Josef. *Z mých vzpomínek*. rkp. životopisu, 13 11, fo + 2 11, 8. s. 19.

III.4. Gymnázium

Gymnázia se objevují již na počátku šestnáctého století jako ústavy poskytující svým studentům základy pro studium na univerzitách a znalosti latiny, řečtiny a hebrejštiny. Ústavy byly spjaty buď s katolickou či protestantskou církví, které gymnázia vedly. Po bitvě na Bílé hoře a porážce českých stavů, která vedla k toleranci pouze jednoho náboženství, začaly gymnázia spravovat pouze katolické řády. Nejvíce se v tomto odvětví uplatnil řád jezuitů. Zrušením jezuitského řádu a zavedením státního dozoru nad gymnázií přešla správa středního školství do rukou rakouské říše. Další úpravu gymnaziálního studia provedla Marie Terezie svou reformou z roku 1775, jejímž autorem byl piarista Gratian Marx. Na základě této reformy se na gymnáziích začalo vyučovat dle obecně závazné gymnaziální osnovy. Vyučovacím jazykem byla stanovena němčina místo latiny a byla vytvořena struktura pěti tříd rozdělených dle učiva do dvou stupňů. Nižší stupeň tvořily tři třídy, jež se zaměřovaly na gramatikální předměty, a vyšší stupeň dvou tříd se soustředil na studium humanitních předmětů. Od roku 1805, kdy vešel v platnost nový studijní řád, se změnila gymnázia na šestitřídní, přičemž čtyři třídy byly gramatikální a dvě znovu humanitní. Autor reformy František Inocenc Lang prosadil systém odborných učitelů, kde každý učitel měl být odborníkem na jeden předmět a ten měl také vyučovat. Do osnov se nově dostaly přírodní věda a matematika. Langova myšlenka odborných učitelů však neměla dlouhého trvání. Ztroskotala na tom, že neřešila nedostatek odborných učitelů a jejich vzdělávání. Školy se tak ocitly v situaci, kdy jim chyběli reformě vyhovující učitelé. Již v roce 1818 byl prosazen návrat k Marxovým osnovám společně se systémem třídních učitelů, jež ve své třídě učili všechny předměty a postupovali s ní i do dalších ročníků.³⁴⁵

Jaké bylo dobové vnímání gymnázií? Odpovídalo tomuto vnímání vyučování na gymnáziích?

Ottův slovník naučný nám je při takovém odhalení nápomocný. Vysvětluje nejen pojmy. V rámci popisu nalezeného výrazu zjišťujeme také vztah, jaký dobová společnost, tedy společnost devatenáctého století, k nalezenému pojmu měla, jak mu rozuměla a jak pro

³⁴⁵ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*. ŘEZNÍČKOVÁ, Kateřina. *Študáci a kantoři za starého Rakouska: České střední školy v letech 1867-1918*. Praha, 2007. ISBN 978-80-7277-163-9.

ni byl důležitý. Co tedy v dobovém kontextu společnost devatenáctého století označuje za účel gymnazijní výchovy?³⁴⁶

„Účelem výchovy gymnasijní jest vypěstovati pravou lidskost (humanitu) ve shodě s tradicemi historickými i požadavky doby přítomné.“³⁴⁷

Dále Ottův slovník naučný připomíná, že gymnázium je středem mezi výchovou elementární a univerzitním studiem, které je vstupem mezi vůdčí povolání ve společnosti. Studium gymnázia má žáky povznášet, budit v něm nadšení pro dobro, krásu a pravdu. Podněcovat studenta k rozumnému uvažování, rozvíjet ušlechtilost srdce, posilovat vůli, samostatnost a soudnost.³⁴⁸

Ze vzpomínek spisovatelů devatenáctého století zjišťujeme, že oni považovali vstup na takovýto institut znakem stavovské výlučnosti. Být studentem gymnázia bylo jako stát se honorací. Rodina a i samotný žák se cítila poctěna.

Svatopluk Čech takovou hrdost gymnaziálního studenta cítil a jak ve svých vzpomínkách uvádí, nebylo jediného studenta, který by to pociťoval jinak.³⁴⁹

Fritz Mauthner byl skoro dvanáctiletý, když začal studovat gymnázium. Byl hrdý na to, že se již smí nazývat studentem. Student byl již výše postavený právě tou privilegii studovat na gymnáziu. Symbolem šlechtické důstojnosti studentů byla čepice z černého sametu.³⁵⁰ Právě díky těmto čepicím docházelo mezi studenty k bitvám. Eliška Krásnohorská ve svých pamětech zaznamenala tento o nošení čepic hrdý boj.

„Dosti si na tom zakládali studenti středoškolské, že jim universitáni a technické nemohli zabrániti, aby též nenosili barevné čapky studentské a to fialové a oranžové: nyní však se opovážili i ta chamrad' ze škol obecných nostiti také čapky, krásně světlo žluté, jako vylihnutá kachňata nebo kanárci. Běda, potkali-li hrdý středoškolák drobného trivialistu na místě k pásu příhodném! „ty citroune!“ obořil se naň a již miřil pěstí po jeho čepce „ty pomeranči!“ odpověděl mu vzdorně malý, byl-li nepřítel oranžový: byl-li však fialový, uctil jej titulem : „Ty blumo!“ A hotov bít se za čapku, padni oko neb zub, neopominul brániti se.“³⁵¹

Pocit hrdosti být studentem gymnázia byl ještě více umocněn u studentů, jež pocházeli z venkova a do města přicházeli za studiem. Poprvé se tak mohli obdivovat

³⁴⁶ Ottův slovník naučný: Díl desátý. Gens-Hedwigia. Praha, 1896.

³⁴⁷ Tamtéž. s. 651.

³⁴⁸ Tamtéž. Praha, 1896.

³⁴⁹ ČECH, Svatoopluk. *Knihy vzpomínek*. s. 82.

³⁵⁰ MAUTHNER, Fritz. *Prager Jugendjahre*: Erinnerungen von Fritz Mauthner. s. 35.

³⁵¹ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 48.

velkolepým stavbám a rušnosti města. Chlapci se dostávali do nového života, který se již neodehrával v rodinném prostředí, ale ve společnosti stejně starých chlapců.

Antal Stašek nastoupil na podzim roku 1853 ve svých deseti letech na gymnázium v Jičíně.³⁵² Ve svých pamětech vzpomíná, jak na něj město působilo mocným dojmem. Škola se mu zdála palácem, profesori byli největšími pány na světě a před školníkem měl větší úctu než před panem starostou.³⁵³

Ohromující a krásná se zdála Olomouc třináctiletému Františku Václavu Krejčímu. Ten zde začal roku 1880 navštěvovat české gymnázium „C.K. slovanské gymnázium“, které bylo první školou na severní a střední Moravě, jež směla své žáky vyučovat česky.³⁵⁴

František Václav Krejčí byl však výjimkou. Ostatní spisovatelé, jedná se především o starší ročníky, jako studenti navštěvovali gymnázia, kde byla vyučovacím jazykem němčina.

Jak připomíná Václav Dlouhý, před rokem 1860 se na gymnáziích vyučovalo všem předmětům, tedy i češtině, latině a řečtině, pouze německy. Pro mnoho žáků bylo takovéto vyučování velmi těžké, když dostatečně němčinu neovládali, tak nemohli látce porozumět.³⁵⁵

„Rodičové, zkrátka a dobře, tomu nerozuměli i je vábil jen úl, ale o trnitou cestu svého dítěte se nestarali. O němčině soudili asi takto. Když dítě naučí se mluvit česky do šesti let, než jde do školy, teď ve 12 letech naučí se němčině tím snadněji a dříve. Ubozí nevěděli, že právě řeč rodné krve nejvíce člověku překáží, chce-li se naučiti řeči jiné, než je ona, v jejímž ovzduší od malička žil až do let, kdy počal myslet. A české dítě může myslet jenom svým mateřským českým jazykem.“³⁵⁶

V memoárech spisovatelů devatenáctého století tak můžeme často číst vzpomínky na utrpení a strach, jež spisovatelé jako studenti prožívali při hodinách němčiny či německé gramatiky. Vzpomínky na trýzeň, jež působilo vyučování německého jazyka českým spisovatelům, jsou v memoárové literatuře citově zabarveny. Nechuť k německému jazyku a jeho výuka na gymnáziích má jistě své kořeny ve vlasteneckém citění spisovatelů. Líčení výchovy na gymnáziích může být proto zkresleno názory vlastence, který se snaží poukázat na špatné postavení českého jazyka. Musíme si však uvědomit, že takovéto postavení německého jazyka bylo dlouhodobé a že se žáci s výukou v německém jazyce museli vyrovnat, pokud chtěli získat kvalitní vzdělání.

³⁵² STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. s. 54.

³⁵³ Tamtéž s. 54.

³⁵⁴ KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. s. 42.

³⁵⁵ LA PNP. DLOUHÝ, Václav. fond Václav Dlouhý. 262/62/5. s. 96.

³⁵⁶ Tamtéž. s. 96-97.

Václav Dlouhý se ve svých pamětech zamýšlí také nad tím, že i tak mezi jeho spolužáky byli čeští chlapci, kteří velmi dobře prospívali. Jejich prospěch byl ale způsoben tím, že již dříve zahájili studium na elementárních či hlavních školách na německém území.³⁵⁷

Gymnázium v Litoměřicích začal navštěvovat roku 1840 také Josef Šesták. Rodiče se rozhodli pro toto gymnázium, aby se syn naučil německému jazyku. Cizí prostředí v něm ale naopak vyvolalo nechuť k německému jazyku a kultuře. Přilnul zcela ke své mateřštině. V cizím německém městě založil se svými českými druhy českou knihovnu, kam odebírali Včelu a Květy.³⁵⁸

„Litoměřice jsou vzhledné, malebně na levém břehu Labe položené město, ale již tehdyž němčourstvím načichlé město! Přestaly se mně líbiti. Toužil jsem po matičce Praze zde se objevovaly první červánky národního života.“³⁵⁹

Touha Josefa Šestáka byla naplněna, když svého otce přemluvil, aby po prázdninách na školní rok 1842-1843 mohl nastoupit do staroměstského akademického gymnázia.³⁶⁰

O pár let později studoval také v Litoměřicích Svatopluk Čech.³⁶¹ Ve svých memoárech „Kniha vzpomínek“ píše, že poté co vystudoval třetí třídu hlavní školy v Litoměřicích, složil o prázdninách zkoušku ze čtvrté a nastoupil zde na gymnázium. Po prvním roce gymnázia v Litoměřicích však nabídl jeho otci jeden vysoký církevní hodnostář, že může synovi zaopatřit bezplatně místo v pražském arcibiskupském chlapeckém konviktu. Hodnostáři mohli navrhnout jedno či více míst pro chovance. Otec Svatopluka Čecha nabídku pro svého syna na přijetí do piaristického gymnázia přijal. Jak spisovatel vzpomíná, otci se ulevilo. Jednoho svého syna měl již na studia zaopatřeného. Nyní se mohl soustředit na svých dalších sedm dětí. Kněžskému stavu se však Svatopluk Čech věnovat nechtěl. Škola našťástí neukládala povinnost svým chovancům, aby vstoupily do semináře, pokud nebudou cítit potřebu vydat se na kněžskou dráhu.³⁶²

V padesátých letech devatenáctého století nastoupil do staroměstského akademického gymnázia také Ladislav Quis. Jak vzpomíná, staroměstské akademické gymnázium bylo považováno za ústav elitní a nejčestější. Němci navštěvovali výlučně gymnázium malostranské a piaristické na Novém městě. Avšak v roce 1853 docházelo i na staroměstském

³⁵⁷ Tamtéž. s. 97.

³⁵⁸ LA PNP. ŠESTÁK, Josef. *Z mých vzpomínek*. rkp. životopisu, 13 11, fo + 2 11, 8. s. 11.

³⁵⁹ Tamtéž. s. 12.

³⁶⁰ Tamtéž. s. 12.

³⁶¹ Svatopluk Čech narozen 1846.

³⁶² ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek*. s. 81-82.

gymnáziu k poněmčování ústavu. Ladislav Quis vzpomíná, že tehdy německá kultura a literatura byla mnohými učiteli cíleně vyzdvihována nad českou.³⁶³

Piaristické gymnázium navštěvoval také Fritz Mauthner, který ve svých memoárech upozorňuje, že jejich profesor dějepisu prezentoval české dějiny jako naprosto čisté a ničím neovlivněné. Německým se poněkud vyhýbal a dával je do ústraní. Výklad dějin byl tak zabarven jeho nacionálním cítěním, což se samozřejmě německým žákům nelíbilo.³⁶⁴

Fritz Mauthner ve svých vzpomínkách představuje piaristické gymnázium jako školu mnohých rozporů nejen nacionálních, ale také náboženských. Zdálo by se, že náboženská otázka v církevním gymnáziu je vyřešena. Jak ale spisovatel vzpomíná, na piaristickém gymnáziu nehrála víra žádnou velkou roli. Mauthner připomíná, že polovina žáků piaristického gymnázia byli židé. Rovněž zde nechyběli ani protestanti. Učitelé si ale prý z nich často tropili žerty.³⁶⁵

Jaký byl vztah mezi studenty na gymnáziu? Objevovaly se mezi jejich přátelstvím propasti dané původem? Jaký vztah měli žáci ke svým gymnaziálním profesorům?

Svatopluk Čech vzpomíná že, gymnázium smazalo veškeré rozdíly mezi žáky v ročníku, ač pocházeli z různých sociálních tříd, z města či venkova. Jen mezi studenty různých ročníků byly rozdíly. Studenti nižších ročníků vzhlíželi ke studentům vyšších, zdáli se jim velikými, důstojnými a učenými. Oktaváni již byli pro ostatní studenty povznesenými bytostmi a nedostupnými ideály. Pro mladší studenty bylo vždy vyznamenáním bavit se se starším studentem.³⁶⁶

Antal Stašek zaznamenává ve svých vzpomínkách, že na jeho škole se dělili hoši na ty, kteří jsou z města, a tak zvané venkovany. Měšťtí hoši se prý vysmívali svým spolužákům z venkova za jejich neohrabanost a horáckou řeč. Antal Stašek ve svých pamětech přiznává, že měl proti nim zlost a běda, když se k němu připletli při hře.³⁶⁷

Nevraživost dle vzpomínek Ladislava Quise panovala také na staroměstském gymnáziu. Spisovatel uvádí, že ve čtvrté třídě, ač se skládala vesměs z českých studentů, několik studentů, jež se cítili Němci pohlíželo na české studenty „z patra“. Němečtí studenti jim vytýkali český, tudíž nízký původ. Nejmírnější přezdívkou prý bylo „Du böhmischer

³⁶³ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I.* s. 97 – 98.

³⁶⁴ MAUTHNER, Fritz. *Prager Jugendjahre: Erinnerungen von Fritz Mauthner.* s. 45.

³⁶⁵ Tamtéž. s. 39.

³⁶⁶ ČECH, Svatoopluk. *Kniha vzpomínek.* s. 86-87.

³⁶⁷ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky.* s. 55.

Copak“. Ladislav Quis dále uvádí, že se jednalo především o syny zámožných rodičů, kteří tvořili na škole elitu. Nebylo tedy dobré, pouštět se s nimi do sporu.³⁶⁸

Ve vzpomínkách spisovatelů devatenáctého století však nenacházíme jen rozpory mezi gymnaziálními studenty. Častěji se zde objevují rozkoly mezi žáky a gymnaziálními profesory.

Memoáry uvádějí, že gymnaziální profesor a student byly zcela jiné osoby, které dělila mohutná propast. Jak Antal Stašek poznamenává, tehdejší pedagogové snižovali své žáky na stupeň otroků, a jak to bývá, otroci měli velmi blízko k odboji a vzpouře.³⁶⁹

Antal Stašek vzpomíná, že jeho učitelé si udržovali strach a posvátnou bázeň mezi studenty množstvím zákazů a rozkazů. Studenti nesměli chodit po podloubí, po korzu a do stromořadí. Nesměli potkat profesory s jejich manželkami. Profesor měl zůstat utajenou osobností či svátostí, před níž se student měl třást zvláště v době vyučování.³⁷⁰

V memoárech Antala Staška vystupují učitelé jako osoby, kterých se spisovatel bál. Bylo to jistě způsobeno tím, jak Antal Stašek vzpomíná, že byly profesory či katechety žákům prozkoumávány osobní věci, zda neskrývají zakázané svazky knih. Strach z neustálých prohlídek a nedůvěra udělala prý z Antala Staška v šesté třídě samotáře.³⁷¹

Jak Stašek ve svých memoárech vzpomíná, jeho páni učitelé se při vyučování soustředili především na psychické tresty v podobě výhrůžek či nadávek. Ač se vyučovalo v německém jazyce, čeští profesori užívali při nadávání studentů češtinu. Profesor přírodopisu Kazbunda nazýval své žáky pravidelně „pitomá ovce“ nebo „punčocho“.³⁷²

Jednou došlo dle spisovatelových vzpomínek na jičínském gymnáziu k excesu, když se při výuce dějepisu spolužák Antala Staška nechal strhnout svým národním smýšlením. Při četbě o porážce Přemysla Otakara na Moravském poli poznamenal, že se tak stalo Milotovou zradou. Učitel ale zařval: „*Držte hubu, sic vás dám po škole zavřít!*“³⁷³

Kritiku výuky na gymnáziích ve svých vzpomínkách provedl Svatopluk Čech, který zaznamenal, že na piaristickém gymnáziu žádali profesori znalost učiva nazpaměť přesně slovo od slova. Dobová anekdota se vysmívala tomuto druhu učení:

³⁶⁸ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I.* s.79 - 80.

³⁶⁹ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky.* s. 82.

³⁷⁰ Tamtéž. s. 82.

³⁷¹ Tamtéž. s. 92.

³⁷² Tamtéž. s.79.

³⁷³ Tamtéž. s. 79.

„podle níž zkoušející se táže: „Kdo se usmíval nad Řeckem?“ načež zkoušený odpovídá „Nad Řeckem usmíval se věčně jasný blankyt.““³⁷⁴

Tento vtíp, jak ale spisovatel vzpomíná, nebyl pro mnohé ze studentů k zasmání. Byl pro ně ukázkou jejich každodenního vyučování. Svatopluk Čech zmiňuje, že takového papouškování byl schopen málokdo. Přesto se prý objevili snaživí studenti, kteří se zvládli všechnu látku nazpaměť naučit, avšak jen málo z nich jí zcela rozumělo.³⁷⁵

Takovéto učení z paměti bylo pro mnoho žáků opravdovou trýzní. Obava z vyzkoušení a neznalosti doslovného znění látky, jak Svatopluk Čech uvádí, provázela mnoho studentů. Některým profesorům, dle spisovatelova svědectví, působil strach studentů ze zkoušení zvláštní rozkoš. Tak vysvětluje zkoušení nejmenovaného pátera D. Svatopluk Čech, když profesor vyvolával celé řady zkoušených, kteří stáli celou hodinu čekající na vyzkoušení. Obyčejně však prý páter D. vybral jen tři nebo čtyři žáky. Strach před jeho zkoušením byl však tak veliký, že se jeden žák při takovémto zkoušení začal prudce třást po celém těle. Když se prý ubožákovi začala třást i hlava, smíloval se nad ním i pan učitel.³⁷⁶

„Tu však pater D. Pravit k němu vlídným hlasem: „Co pak se třesete? Což se mne bojíte - tuhle tohle?“ („Tuhle tohle“ bylo v češtině každým jeho třetím slovem, jako v němčině zase „Ich dieser Hinsicht“³⁷⁷“ nebo „In dieser Beziehung“³⁷⁸“).“³⁷⁹

Páter D. pak svého žáka milosrdně propustil a nechal ho posadit. Svatopluk Čech s mírnou ironií dodává, že snad díky šílenému strachu, který žák před svým učitelem projevil, zařadil se tak po zbytek studia mezi jeho oblíbené žáky.³⁸⁰

Fritz Mauthner navštěvoval také piaristické gymnázium. Ve svých vzpomínkách se k výuce zmiňuje, že uvnitř ústavu docházelo ke korupci či klientelismu. Školní klientelismus měla dle jeho vzpomínek různé podoby. Jednou z nich bylo to, že se ministranti nemuseli učit latině tak intenzivně jako ostatní žáci. Jak Mauthner uvádí, na ústavě byl zákaz poskytovat soukromé hodiny, přesto třídní takovéto poškolení hodiny provozoval za úplatu. Žák, jehož rodiče zaplatili každý semestr předem stanovené peníze, mohl navštěvovat dvakrát týdně hodiny, kde byly učitelem diktovány vypracované domácí úkoly, které jim dříve zadal. Učitelova křesťanská duše a soucit s nemajetnými se zde při těchto nepravostech ozvala. Žáci,

³⁷⁴ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek*. s. 105.

³⁷⁵ Tamtéž. s. 105.

³⁷⁶ Tamtéž. s. 203.

³⁷⁷ V tomto ohledu.

³⁷⁸ Po této stránce.

³⁷⁹ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek*. s. 204.

³⁸⁰ Tamtéž. s. 204.

kteří přinesli vysvědčení o nemajetnosti, se mohli tohoto doučování zúčastnit bezplatně. Ostatní však byli nuceni zaplatit. Neúčast na takovýchto hodinách byla vykládána jako vzdor proti učitelům.³⁸¹

Vzpomínky na gymnaziální studium se v memoárové literatuře spisovatelů devatenáctého století slučuje s nesmírnou hrdostí být studentem, ale také s kritikou těchto ústavů. Gymnázium mělo být útočištěm pro vzdělané osobnosti profesorů, jež měly vychovávat své studenty v rámci lidského humanismu a oddanosti k rakouské říši. Vzpomínky spisovatelů však popisují zcela jiný přístup učitelů k žákům, který měl své základy v elitářském prostředí gymnázii a nacionálním napětí, s nímž se rakouská říše nedokázala vypořádat. Student ač se cítil poctěn být gymnazistou, narážel u svých profesorů na nepochopení. Spisovatelé memoárové literatury se ve svých výpovědích shodují, že studium gymnázia se pro ně stávalo bitvou mezi studenty samými, jejich učiteli a rakouskou kulturou, jež zde vládla.

III.5. Dívčí škola a vzdělání

Ženské vzdělání bylo legislativně nařízeno již Všeobecným školním řádem vydaným 6. prosince 1774. Jednalo se o tak zvaný Schulpatent, který nařizoval vzdělávací povinnost dětem od šesti do dvanácti let bez ohledu na pohlaví. Díky tomuto zákonem stanovenému kroku pro alfabetizaci obyvatelstva rakouské říše, byla povinná školní docházka a částečné vzdělání určené také pro dívky. Společnost se však několik desetiletí nedokázala zcela přizpůsobit tomuto novému přístupu ke vzdělání, jak již bylo zmíněno v kapitole o normálních školách. Přesto byly školní instituce určené dívkám zakládány v Praze již v osmnáctém století.³⁸² V Praze pak začíná rozvoj dívčích škol do takové míry, že roku 1847 bylo provozováno již čtyřicet pět škol zaměřených na dívčí vzdělání.³⁸³

Jaký měla ale vztah veřejnost k dívčímu vzdělání? Odsuzovala dívčí vzdělání nebo ho podporovala?

Odpověď na tyto otázky můžeme najít ve vzpomínkách spisovatelů a spisovatelek devatenáctého století. K tématu se však nejvíce vyjadřují samy spisovatelky, které se setkaly

³⁸¹ MAUTHNER, Fritz. *Prager Jugendjahre: Erinnerungen von Fritz Mauthner*. s. 41-42.

³⁸² Normální škola založena roku 1775 na Malé Straně zřídila dívčí oddělení. Týnská hlavní dívčí škola založena 1779. In. BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha, 2005. ISBN 80-7277-241-4.

³⁸³ BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*.

s pohrdáním nad ženským vzděláním. První zmínky o tom, že se učení pro dívky nehodí, ba je jim i škodlivé, se dozvídaly již od členů své rodiny.

Karolina Světlá vzpomíná, že od té doby, co bylo rodině oznámeno, že bude chodit do školy, nepřestala ji babička nazývat chudinkou.³⁸⁴

Ženské vzdělání neschvalovala ani matka Františka Ladislava Riegra. Spisovatelka Anna Lauermannová-Mikschová zaznamenala ve vzpomínkách na své dětství její výtku, když stará paní zjistila, že si s její vnučkou Marií Riegrovou nehrají, ale učí se.

„Pořád se učit, to je chyba, to ani není zdravé pro ženské. A hleďme, hleďme, rostete jako z vody, co nevidět a budou za vámi chodit mládenci. A Márinko, punčošky ti táhnou vodu, přitáhni si podvazky, ať se ti žádný ženich neodradí.“³⁸⁵

Zklamání prožila jako malá dívka Věnceslava Lužická. Ve svých vzpomínkách uvádí, že se s ní tatínek rád chlubil, jak je ve škole velmi nadaná a jak jí jdou skvěle počty. Jako malá dívka si spisovatelka myslela, že opravdu bude studovat a že jednou bude stejně nadaná jako místní rodák profesor matematiky Jandera. Při jednom takovém chlubení, řekla však malá spisovatelka své přání studovat, aby se také stala tím věhlasným vědcem. Jak vzpomíná:

„Vysmáli se mi, když jsem to jednou hlasitě pronesla, „tím že nikdy nebudu, protože jsem děvče“. Tehdy jsem po prvé slyšela, že jsou dívky vyloučeny z vědeckého povolání a ačkoliv jsem toho nemohla si plně uvědomiti a chápati, bezděčně jsem se rozplakala. Chlácholili mne, smáli se mi, těšili, ale ostnu z duše nevytrhli.“³⁸⁶

Růžena Jesenská vzpomíná, jak jí babička připomněla, že by neměla navštěvovat Státní ústav učitelek a ztrácet čas učením. Jako ostatní dívky by měla spíš doma mamince pomáhat, naučit se vařit, práť a vdát se.³⁸⁷

Také otec Marie Strettiové nechtěl, aby jeho dcera studovala učitelský ústav. Marie Strettiová uvádí, že se otec s ní nechtěl na čtyři roky odloučit. Hlavním důvodem ale jistě bylo, že tatínek byl nepřítelem ženské emancipace. Ač neměl prý rád žen hloupých, více se obával žen vzdělaných. Jak Marie Strettiová vzpomíná, byl otec nešťastný, když viděl svou dceru, jak projevila zájem o literaturu psanou ženami. Právě začalo vyučovat první české ženské „Městské dívčí gymnázium Minerva“, které chtěla spisovatelka navštěvovat. O tom však nemohlo být ani zmínky.³⁸⁸

³⁸⁴ SVĚTLÁ, Karolina. Ed. *Když velcí byli malí*. s. 73.

³⁸⁵ LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, Anna. *Lidé minulých dob*. s. 11.

³⁸⁶ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 129.

³⁸⁷ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 274.

³⁸⁸ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 276 – 277.

Všechny tyto vzpomínky poukazují na obavu rodiny, aby dívky vzděláním neztratily možnost vdát se a být zaopatřeny. Dobový pohled na ženu byl stále takový, že se žena má vdát, porodit děti a starat se o domácnost. Vybrat si jiný osud znamenalo zařadit se do společnosti žen, které neuspěly. Nepovedlo se jim získat muže a rodinu, o kterou by se mohly starat. Devatenácté století nezačíná zcela měnit toto stereotypní myšlení o osudu ženy, přesto do něho zasahuje tím, že umožňuje ženám vzdělání. Snad největší zásluhu na změně přístupu k ženskému vzdělání mají vlastenecké tendence v českých zemích. Ženy díky tomu zakládají spolky, řídí časopisy a spisovatelé hledají do své společnosti ženy spisovatelky, které by svými knihami podpořily rozvoj české literatury. Všechny tyto činnosti si však žádají vzdělané ženy, jež mají široký rozhled a nejsou omezeny pouze na triviální vzdělání. Ve společnosti nastává tedy rozpor mezi touhou mít vzdělané ženy, které posunou českou kulturu na úroveň evropské a mezi stereotypním myšlením o ženě náležející do privátního území domácnosti.

Devatenácté století rozvíjí ženské vzdělání. Pro dívky jsou zakládány školy. Jaké pozornosti ale bylo věnováno dívčímu vzdělání? Nestřetávala se ochota poskytnout dívkám vědomosti se stereotypní představou o ženě, jež takové znalosti nepotřebuje? Do jaké míry měla být vzdělána ideální žena devatenáctého století? Jak probíhala výuka na dívčích ústavech a školách? Odlišovala se od výuky na školách určených pro chlapce?

Karolina Světlá ve svých vzpomínkách uvádí, že ženskému vzdělání se mnoho pozornosti či péče nevěnovalo. Žena dle dobových kritérií měla ovládat kromě čtení, psaní, počítání, francouzský jazyk, hru na piano a znalost ozdobných ženských prací.³⁸⁹ Tyto předpoklady platily pouze pro ženy střední či vyšší vrstvy. Dívky ze sociálně nižších rodin se musely spokojit pouze s vědomostmi z elementární školy, pokud jim rodiče dovolili, aby školu navštěvovaly a nebrali školu pouze jako jednu z nepotřebných zbytečností.

O dívčích školách se dozvídáme od spisovatelek, které vyrostly v dobře situovaných měšťanských či venkovských rodinách. Dívky z těchto kruhů studovaly především na soukromých dívčích ústavech. Mnohé však také na začátku svého studia navštěvovaly elementární školu, jako tomu bylo u Věnceslavy Lužické, Marie Strettiové či Pavly Kytlicové. Elementárnímu vzdělání byla však již věnována samostatná kapitola. Nyní bych se ráda věnovala tématu dívčích škol a soukromých dívčích ústavů.

Eliška Krásnohorská navštěvovala soukromou dívčí školu Antonína Svobody, která sídlila v druhém patře starého domu U Modrého hroznu. Do ústavu se vydala jako šestiletá, a

³⁸⁹ SVĚTLÁ, Karolina. *Z literárního soukromí*. s. 84-86.

dle jejich vzpomínek, měli manželé Svobodovi mnoho žaček z městských pražských domů a i z vážených venkovských rodin. Ústav „madame Svobodové“ byl, jak spisovatelka vzpomíná, v obecném mínění řazen mezi ty nejlepší, a dokonce byl roku 1853 zařazen i mezi vlastenecké ústavy. Matce Elišky Krásnohorské tento ústav někdo jistě doporučil. Ústav navštěvovaly dívky z nejpřednějších českých rodin, dcery Riegrovy, Zdeňka Havlíčková, dcera Karla Jaromíra Erbena Božena, sestra Svatopluka Čecha. Dále byly Krásnohorské spolužačkami dívky z rodiny Kavalírů ze Sázavy.³⁹⁰

Jak vypadala učebna v soukromém ústavu manželů Svobodových, popisuje Eliška Krásnohorská ve svých memoárech.

„Všimla jsem si, že u dlouhých, zelených stolů, báječně vyzdobených inkoustovými kaňkami, seděly všechny dívky na lavicích stejně dlouhých, z holého dřeva, a byla-li žačka ze řady volána k tabuli, že prostě přes lavici přelezla a po vykonaném úkolu zas podobným gymnastickým přemetem na své místo se vrátila, což bylo pro příští mou spolupráci velmi lákavé a mnohoslibné. Tabule stála na stojanu malířskému podstavku podobném, překážela však na uzoučkém místě jí vykázaném, tak že snadno letěla žačkám na hlavy; proto bývalo stálé místo její i se stojanem za kamny, odkud se vytáhla právě jen, když jí bylo třeba.“³⁹¹

Spisovatelka dále popisuje, že stěny učebny byly vyzdobeny dvěma mapami a množstvím neorámovaných obrázků různých zvířat. Obrazy vypadaly trochu uboze vzhledem k tomu, že byly zakouřeny a trochu otrhány. Přesto na malou dívku v osobě Elišky Krásnohorské udělaly ten nejlepší dojem.

Jak spisovatelka vzpomíná, v ústavu nehrozilo, aby se některá hlavička přeučila. Výklad byl velmi pomalý. Pravidlem ústavu bylo, že vyučování probíhá od desáté do dvanácté, tedy pouze dvě hodiny, kdy vyučoval pan Svoboda. Ostatní čas kromě francouzského opakování s madame Svobodovou, který i tak byl volný, si mohly dívky zcela svobodně povídat a věnovat se svým ručním pracím. Pan Svoboda vyučoval čtení, psaní, počítání, kreslení a hlavně náboženství. Eliška Krásnohorská ve vzpomínkách zmiňuje, že do budovy nevšel nikdy kněz. Pan Svoboda vykládal náboženství sám. Méně již ochotně vyučoval své žačky botanice. Jen nahodile při procházkách jim říkal české názvy květin. Na historii a výklad o českých kráľích nedošlo prý vůbec. Ve druhém roce se začaly dívky učit německy a německou gramatiku. Česká gramatika se dle vzpomínek vůbec nezmiňovala.³⁹²

³⁹⁰ Tamtéž. s. 84.

³⁹¹ Tamtéž. s. 85 – 86.

³⁹² Tamtéž. s. 92.

Až poslední rok, kdy Eliška Krásnohorská měla ústav navštěvovat, se zde konaly jednou týdně polední české hodiny, při nichž nadějný básnický talent Václav Crha učil dívky českému dějepisu, mluvnici, slohu a české literatuře. Pan Crha korigoval úkoly v kavárně, kde se scházeli čeští spisovatelé. Právě on upozornil na žačku Elišku Pechovou, později Krásnohorskou, literární veřejnost, která se snažila do svého kruhu přizvat nové spisovatelky.³⁹³

Jak také vzpomíná Karolina Světlá, na vyučování v dívčích ústavech nebyl brán příliš velký zřetel. Předměty „literní“ byly obyčejně svěřeny jen studentům.³⁹⁴

Na jistou nedbalost učitelů o žákyně, aby byly kvalitně vyučovány a také aby se samy učily, upozorňuje ve svých vzpomínkách Marie Gebauerová. Po svém ročním pobytu u babičky v Pardubicích nastoupila do dívčího ústavu, který byl vybrán jejím tatínkem. Ze školy nosila vysvědčení s vyznamenáním. I tak ale cítila, že má velké mezery. Bratr Bohuš, gymnazista, se jí dokonce několikrát vysmál, že neví spoustu věcí z dějepisu či že nezná zeměpis. Ona bratrovi záviděla, že může navštěvovat gymnázium a on ji záviděl, že mají v ústavu stále prázdniny. Ústav měl dle vzpomínek spisovatelky znamenitý profesorský sbor, přesto učitelé opomíjeli to, aby se žákyně učily.³⁹⁵

Dívčím bylo mnohdy zabraňováno v duševním rozvoji samotnými učiteli. Karolina Světlá navštěvovala německý dívčí ústav. Výuku zde vedl zkušený učitel, a právě on upozornil rodinu Rettigových na dceřinu zálibu psát. Poté co si přečetl dívčín almanach, usoudil, že takové potěšení je pro ženu nebezpečné. Spisovatelka vzpomíná na řeč, kterou tento učitel měl k rodičům:

„Kdyby byla dcera vaše hochem, tož bych já první k ní vám gratuloval i sám na vás naléhal, abyste žádných nešetřili prostředků, by nadání její k zdárnému dospělo rozvoji: ale u dívky mají se věci jinak, právě naopak, tu se musí podobné náklonnosti dusit, všemožně obmezovat, jinak nedostojí později nikdy patřičně úkolu svému a nikdy v něm nedozná pravého štěstí, pravé spokojenosti.„Snad bych věc tu mnohem lhostejněji pojímal,“ pokračoval se vrůstající vážností, „snad bych i já si myslil: nechme tu holčičku s pánem bohem si hrát s básničkami pohádkami místo s panenkami, když jí to více těší, vždyť to nebude mítí beztoho dlouhého trvání, za dva roky jí nastane doba tanečních hodin, bálů, toalet, hlava se jí naplní petlemi, tanečními pořádky, ctiteli, a péro samo sebou z ruky jí

³⁹³ Tamtéž. s. 108.

³⁹⁴ SVĚTLÁ, Karolina. *Z literárního soukromí*. s. 84 - 86.

³⁹⁵ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 128.

vypadne, avšak dostaly se mi před nedávnem do rukou spisy jisté Francouzky, pani Dudevantové jménem, kteráž píše pod pseudonymem George Sand, ježto budí senzaci v nejsmutnějším slova smyslu.“³⁹⁶

Pozornost při výuce nebyla dívkám příliš věnována. Jejich vzdělání se odvíjelo od myšlenky, že přeci látku, která se přednáší na chlapeckých gymnáziích, pro svou budoucnost nebudou potřebovat. Buď jim přednášena vůbec nebyla, či nebyly dívky mnohdy vedeny k soustavnému učení a přípravě. Benevolentní chování učitelů se mnohdy také odráželo v udržení si pořádku ve třídě. Mnohé vzpomínky spisovatelek devatenáctého století proto upozorňují na nevhodné chování dívek během vyučování.

Eliška Krásnohorská ve svých vzpomínkách na ústav manželů Svobodových popisuje situace, kdy se dívky během vyučování zaobíraly pletením či háčkováním. Když pak přišla „madame“ Svobodová, všechny se chlubily svými výrobky. Po jejím příchodu začala hodina francouzštiny, avšak příliš pozornosti výuce žáčky nevěnovaly.

*„Dávala jsem se po Julince, jež háčkujíc pilně švitořila při tom ještě pilněji se svými sousedkami; jiné dívky se učily z knih, zacpávajíce si uši a odřikávajíce si polohlasitě, co chtěly dobře uměti; některé psaly si teprv úkoly, zmeškavše doma tuto povinnost; vtipnější družky jim dávaly rady a pomáhaly, vše zjevně a bez ostychu, neboť madame shovívavě mhouřila oči k této anarchii.“*³⁹⁷

Růžena Jesenská zmiňuje v memoárech chování žaček ve škole v Přívozní ulici, kam byla maminkou dovedena poté, co uzavřela šestileté studium na škole svatého Tomáše. Pro školu v Přívozní ulici se rodiče rozhodli, jelikož nabízela pro dívky vyučování v sedmé a osmé třídě. První den ve škole ale zapůsobil na spisovatelku velmi negativně.

*„Dívek bylo v ohromné světnici asi dvacet. Posadila jsem se k poslednímu stolu. Všecky se po mně obrátily a některé se ušklíbaly, některé řekly pitomost, jedna vyplázla jazyk. Pak přišel pan učitel. Holky spustily hluk . . . Trnula jsem hrůzou . . . Pomodlíme se . . .“ Vstaly a odřikaly modlitbu. A pak ten učitel mluvil. Ale byl stále přerušován a surově na něho útočily.“*³⁹⁸

Dívkám byla vykládána látka do té míry, jež byla uznána za vhodnou k jejich potřebě a vzhledem k jejich budoucnosti. Budoucnost dívky byla určena postavením rodiny a

³⁹⁶ Tamtéž. s. 84-86.

³⁹⁷ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 86.

³⁹⁸ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 159.

možností výhodného sňatku, dle těchto kritérií také získávala dívka vzdělání. Vrcholnými institucemi zabývající se dívčím vzděláním byly jistě ústavy šlechtičen.

Karolina Světlá navštěvovala takový ústav, jež vedly dvě zchudlé šlechtičny. Škola se nacházela v Železné ulici U Bílého orla, později se přestěhovala do domu U Červeného jelena v téže ulici.³⁹⁹ Jen díky protekci se mohly dcery Rottovi zapojit do výuky. Z pohledu aristokratické společnosti byly přeci plebejkami, dcerami měšťana. Přimluvila se ale za ně matka důstojníka, která s nimi bydlela v domě. Za přimluvu také platilo, že dědeček se účastnil v válek proti Napoleonovi I. a že byl dekorován. Díky tomu bylo se sestrami mile zacházeno a přehlížel se jejich nešlechtický stav. V ústavu se vyučoval nejen francouzský jazyk, ale zvláště etiketa. Dívky se učily vybranému chování, oblékání na různé příležitosti a seznamovali se s etiketou rakouského dvora. Šlechtičny pozorovaly své chovanky i v praxi při pořádání koncertů, plesů. Druhý den žačkám bez jakéhokoliv ostychu vytýkaly přečiny. Dívky byly za mnohdy jízlivá upozornění nuceny poděkovat.⁴⁰⁰

Jak bylo již zmíněno, výchova byla určena především pro dívky, jejichž postavení jim slibovalo dobré provdání. Ústav dívkám radil, jak dobře zastat svou úlohu po boku manžela, jež je ve význačné funkci a pohybuje se ve vysoké společnosti. Na takovéto manželčino vychování byl brán velký zřetel. Jak spisovatelka uvádí, stávalo se ale také, že manžel získal místo jen na základě toho, že bylo známo, že jeho manželka je mistryní v oboru vkusného chování a zastává styl chování nejvyšší společnosti.⁴⁰¹

Marie Strettiová navštěvovala ústav pro dcery důstojníků ve Vídni, kam ji tatínek v šestnácti letech poslal k svým příbuzným, dvěma stařenkám.⁴⁰² Ústav byl přepychově zařízen a veden. Hlavní naplnění výuky bylo dobré vystupování a etiketa. Jak spisovatelka vzpomíná, nejdůležitější bylo vštípení vědomí vysokého postavení důstojnického stavu. Velmi často pořádal ústav divadelní představení či jiné zábavy, které pravidelně navštěvovala některá z arcivévodkyní. Ústav měl velmi dobré jméno, o čemž svědčí vzpomínka Marie Strettiové. Ta uvádí, že pokud absolventky chtěly být vychovatelkami, vždy místo získaly.⁴⁰³

Podobný ústav, jež vycházel z ideálů výchovy v rámci aristokratické výchovy, navštěvovala Věnceslava Lužická. Byl jím francouzsko-německý ústav Hildweinův na Ferdinandově třídě. Školu vedla paní Hildweinová, jež byla dříve vychovatelkou ve

³⁹⁹ KOLÁŘ, Vladimír. ed *Když velcí byli malí*. s. 74.

⁴⁰⁰ SVĚTLÁ, Karolina. *Z literárního soukromí*. s. 43 - 46.

⁴⁰¹ Tamtéž. s. 45.

⁴⁰² STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 60.

⁴⁰³ Tamtéž. s. 61.

šlechtických rodinách. Ústav učil svěřené žačky dobrému vychování, etiketě a ručním pracím. Věnceslava Lužická vzpomíná, že specialitou paní Hildweinové bylo krumplování zlatem.⁴⁰⁴

Ústav se řídil myšlenkou, že ženám stačí znát dobře psát, číst a počítat. Pan Hildwein sám vyučoval počítání a kladl zvláštní důraz na dobré sčítání účtů za nákup. Při psaní byl vyučován velmi důležitý krasopis a slohově bezchybný text. Dívky se dále měly zaměřovat vybranou četbou a lekcemi z ušlechtilé výchovy.⁴⁰⁵

Spisovatelka vzpomíná, že paní Hildweinová neshledávala dobré vodit své svěřenkyňe do kostelů na velkou mši. Jednou to ale přece udělala a Věnceslava Lužická poté pochopila, proč se její vychovatelka tomuto činu vyhýbala.⁴⁰⁶

„dveří chrámových až k východu do ulice stály řady pánů, nejvíce studentů mladých, až k nejstarším, pozdravujíce a zvědavě si vycházející dámy prohlížejíce. Jedni očekávali a vítali své vyvolené, jiní teprve si vyhledávali z dívek z chrámu vycházejících, která by se jim líbila. Bylo to skutečné tržiště, kde se vystavovaly dívky na vdávání.“⁴⁰⁷

Dívčí vzdělávání bylo dále doplňováno ručními pracemi, které byly vyučovány v elementárních dívčích školách. Ručním pracím byla dávana velká vážnost. Růžena Jesenská se s tímto míněním setkala ve svém mládí, kdy jí důležitost ručních prací byla připomenuta sestřenicí, která se jim již dříve učila.

„Božena vybalila z proutěného koše bílou pokrývku z háčkovaných hvězdic a růžový vlněný dětský kabátek.

„To je krásné,“ divila jsem se zdvořile

„Co ty pracuješ?“ zeptala se

„Chodím letos první rok do ručních prací.“

„A to asi ještě nic neumíš!“ Divila se Božena

„Nic,“ řekla jsem

„A proč jsi dříve nechodila?“

„Místo ručních prací hrála jsem na piano!“

Božena se zasmála.

„Co tě to napadlo?“⁴⁰⁸

Ruční práce učila Růženu Jesenskou ve škole v páté třídě stará paní Pohlová, která ji často vytýkala, jak špatně umí plést. Spisovatelka se styděla před paní přiznat, že dříve nikdy nepletla. Při pletení si mohly dívky někdy zpívat a někdy některá z děvčat předčítala.⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 156.

⁴⁰⁵ Tamtéž. s. 161.

⁴⁰⁶ Tamtéž. s.156, 160-161.

⁴⁰⁷ Tamtéž. s. 162.

⁴⁰⁸ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 91 - 92.

⁴⁰⁹ Tamtéž. s. 102 - 103.

Mimo hodin, určených ženským ručním pracím v normálních školách a dívčích ústavech, mohly dívky navštěvovat soukromé ústavy pro doplňkové studium ručních prací. Tyto ústavy navazovaly na školy elementární nebo provozovaly odpolední studium.

Věnceslava Lužická⁴¹⁰ navštěvovala školu, kde se vyučovaly ženské ruční práce ve svém rodném městě v Hořicích. Soukromou školu vedly dvě vzdělané slečny. Škola měla výbornou pověst a navštěvovaly ji dívky z předních úřednických a měšťanských rodin. Slečny vyučovaly, dle spisovatelčiných vzpomínek, i bezplatně dívky z chudých rodin.⁴¹¹

Eliška Krásnohorská⁴¹² navštěvovala ústav pro ženské ruční práce poté, co opustila ústav manželů Svobodových. Jak v pamětech popisuje, neměla doma stání. Po uvážení maminky začala spisovatelka navštěvovat ústav, který již dříve navštěvovaly Krásnohorské sestry Márinka a Julinka. Ústav vedly dvě staré slečny, sestry po Praze známého doktora Krause.⁴¹³

Marie Gebauerová⁴¹⁴ navštěvovala lekce ve škole Ženského výrobního spolku. Spisovatelka se zde učila různým pracím.⁴¹⁵ Ústav byl založen roku 1871 pro podporu dívek z chudých rodin. Výuka byla zaměřena na praktické dovednosti žen, které by dívky mohly uplatnit pro svou obživu. Hlavními osobnostmi spolku byla Karolina Světlá a Eliška Krásnohorská, které takto vyjádřily potřebu zajistit ženám zaměstnání.⁴¹⁶

Dívčí vzdělání je ve vzpomínkách spisovatelek devatenáctého století líčeno jako velmi důležité. Přesto mnohé popisy stylu přednášení a fungování dívčího školství dovádí čtenáře k myšlence, že velká pozornost a důležitost dívčímu vzdělání dávána nebyla. To jistě vycházelo z představy společnosti, že žena informace, které může ve škole získat, v životě neupotřebí. Školy se proto zaměřovaly na ruční práce, etiketu, či schopnost ženy reprezentovat. Pouze tato hlavní kritéria měla žena splňovat, vše ostatní bylo označeno jako nepatřičné a zbytečné. Jen několik výjimečných osobností se dokázalo obrátit proti celospolečenskému mínění a prosazovat rovné vzdělání pro muže a ženy.

⁴¹⁰ Věnceslava Lužická narozená roku 1835.

⁴¹¹ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 99.

⁴¹² Eliška Krásnohorská narozená roku 1847.

⁴¹³ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 110

⁴¹⁴ Marie Gebauerová narozená 1869.

⁴¹⁵ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera, rkp., 4, 11, 8. s. 129.

⁴¹⁶ BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*.

IV. Dítě a jeho svět

Dětství v sobě ukrývá mnoho chvil, kdy se dítě soustředí samo na sebe a své hry. Ve svém hlubokém zaujetí pro hru uniká dítě do světa snění a zábavy. Životní realita se ztrácí v myšlenkově vykonstruovaném světě dětské fantazie. Do svého vnitřního světa hry zahrnuje dítě momenty, které pozorovalo ve svém prostředí v minulosti. Zážitky, které dítě ve své vlastní hře prožije, zúročí v pozdějším věku.⁴¹⁷ Do dětského světa patří místo, které je dítěti při hře dáno, samotná hra a hračky, pohádky a dětská literatura.

IV.1. Pokoj

Místem pro dětské snění, hry, zábavu a každodenní život je v dnešním vnímání dětský pokoj. Je to místnost, jež je zcela k dispozici dítěti a jeho každodennosti. Dle toho je i dětský pokoj zařízen. Nábytek je přizpůsobený potřebám a fyzickému vývoji dítěte. Místnost je zařízena dle dětského vkusu a nachází se zde bezpočet hraček. Takovéto vybavení dětského pokoje, místa dětského soukromí, je pro nás, lidi konce dvacátého a jedenadvacátého století, zcela běžné.

Mělo však dítě devatenáctého století svůj vlastní pokoj? Byl podobně zařízen k jeho potřebám? Memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století se jen v nepatrných zmínkách věnuje dětskému pokoji a místům určeným dětem.

Svatopluk Čech v Knize vzpomínek zmiňuje, že když se vracel ze studií, spal se svým mladším bratrem v pokojíku.⁴¹⁸ Dětský pokoj měla také Marie Strettiová, která zmiňuje, že tatínek pro ně na stěnu dětského pokoje pověsil mapu, aby se mohly vzdělávat.⁴¹⁹

Spisovatelé devatenáctého století ale především popisují problémy, které jejich rodiny s vyhledáním vhodného prostoru ke spánku pro všechny své děti měly. Rodiče tehdy ukládali děti na různá místa, jež nebyla ke spánku prvotně určena.

Růžena Jesenská vzpomíná na dobu, kdy během svého dětství rodina bydlela v činžovním domě na pražském předměstí. V činžovních bytech nebylo příliš místa pro početnou rodinu, jak spisovatelka uvádí:

⁴¹⁷ MATĚJIČEK, Zdeněk. *Rodiče a děti*. Praha, 1986.

⁴¹⁸ ČECH, Svatoopluk. *Knihy vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 21 - 22.

⁴¹⁹ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 202.

„Ukládali děti na nezvyklá místa ku spaní. Naše lůžka se dosti často měnila. Není malé umění uvelebit tolik lidí a lidiček do jednoho pokoje a kuchyně. A na zemi by nikdo nebyl ulehl, protože jsme se všichni ukrutně báli švábů. A v nových předměstských činžácích, silné obydlých, jsou všude švábi.“⁴²⁰

Josef Šusta ve vzpomínkách na rodinný život píše, že jeho rodina obývala celý patrový dům, který však nebyl pro potřeby desetičlenné rodiny se třemi služebními dostatečně velký. Děti byly proto nuceny žít ve velmi „těsném“ soužití. Několik dětí spalo s chůvou v úzké místnosti vedle jídelny. Dále za ložnici sloužil také hostinský pokoj, užívaný jako jídelna, kde spaly dvě nejstarší sestry. Každodenně používaná rodinná jídelna byla prostornou místností, kterou využívali jako ložnici rodiče a jejich synové. Bratr Josefa Šusty spal na posteli. Malému Josefu Šustovi bylo pak vykázáno pro nedostatek místa zasouvací „šuple“. V letním období se však bratři mohli přestěhovat do dvou letních pokojů, které byly vytvořeny z chodby. V zimě se těchto pokojů užívalo jako skladiště.⁴²¹

Nedostatek místa v domě vedl také k tomu, že se mnohdy dvě dospělé osoby či dvě děti tísnily v jedné posteli. V jedné posteli spal Václav Dlouhý se svým bratrem.⁴²² Mnohdy byly děti nuceny spát i s cizími lidmi. Josef Václav Frič v memoárech uvádí, že během narození svého bratra byl vyobcován do postele jednoho podnájemníka.⁴²³ Také Svatopluk Čech byl jako malý chlapec nucen spát u cizích lidí. Ve svých vzpomínkách zmiňuje, že když navštěvoval „elementárku“ v jiném místě, než bylo jeho bydliště, dal ho otec na stravu a byt k jednomu krejčímu:

„Byt mých stravovatelů skládal se tuším jen z jedné světnice s okny proti oné hospodě a z dílny vzadu. Zařízení světnice bylo prosté, pamatuji se pouze na dvě veliké, k sobě přistavené postele pana mistra a paní mistrové, kde jsem někde spával uprostřed obou, při čemž se mi nepěkně zapsaly do paměti postranice sdružených postelí, kteréž tvrdými svými hranami leckdy můj noční odpočinek činily málo pohodlným.“⁴²⁴

Velmi chudé rodiny si postel pro své děti nemohly dovolit. Zbývalo tedy jen málo alternativ na výběr pro uložení dětí k spánku. Chudá rodina Františka Cajthamla, jehož tatínek byl továrním dělníkem, obývala dvě místnosti, kde byla místo prkenné podlahy udusaná hlína plná hrbolů. V „sednici“ byla jediná rozviklaná postel, dvě židle a jeden stůl.

⁴²⁰ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 180.

⁴²¹ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 31 - 32.

⁴²² PNP, DLOUHÝ, Václav. fond. Václav Dlouhý. 262/62/5. s. 147.

⁴²³ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 42.

⁴²⁴ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 15.

Děti spaly společně na podlaze, kde k tomu účelu měly nanošenou slámu. Jak Cajthaml upozorňuje, přes slámu neměly přehozeno žádné prostěradlo. Jako příkrývka jim sloužil kus oděvu. Nejčastěji to byl tatínkův kabát. Mnohdy ale spaly i bez něj.⁴²⁵

Dle vzpomínek spisovatelů devatenáctého století je patrné, že dětský pokoj nebyl běžně začleněn do domácnosti. I rodiny střední vrstvy měly problémy najít dostatek prostoru pro všechny své členy. Je proto logické, že chybí také popis nábytku a zařízení určených pro děti. Pouze jediná zmínka o existenci dětského nábytku je ve vzpomínkách Růženy Jesenské. Spisovatelka uvádí existenci nábytku určeného pouze pro děti. Byla jím vysoká dětská židlička, které děti v rodině Růženy Jesenské říkaly tetryka. Ona i její sourozenci byli na ní od maminky krmeni.⁴²⁶

I v omezeném prostoru si dokázaly děti najít svá oblíbená místa, kde se směly věnovat svým činnostem. Růžena Jesenská si takovéto místo v činžovním bytě našla a tam si uložila všechny své důležité věci.

„Mám doma v kuchyni svoje drahé, nezapomenutelné místo. Šuple prostředního stolu s mramorovou deskou, kde obědváme a večeříme. Je moje. Tam jsou mé knihy, můj sklad památek, krabička s kostrou vlaštovky, prstýnek, žluté pouzdro na pera a na tužky, u toho stolu se učím a čtu.“⁴²⁷

I Josef Šusta měl své místo pro své dětské činnosti. Se svými sourozenci si hrál v dolním patře domu, tak zvaném mázhausu, který vedl na pavlač s volnou terasou. Aby děti při hře nespadly, byla terasa opatřena ochrannou mříží.⁴²⁸

Memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století je k tématu dětského prostoru a pokoje poněkud skoupá. Pokud se spisovatelé zmiňují o místech jim určených, nejedná se často o samostatné dětské pokoje. I rodiny střední třídy nemohly svým dětem dopřát takového luxusu, jako byl samostatný pokoj či pohodlná postel. Ač se devatenácté století svým zájmem o dětství začíná věnovat vhodnému prostoru pro děti, rodiny devatenáctého století mají stále problémy s omezeným místem a velkým počtem dětí. Děti jsou proto ukládány do nevyhovujících prostor domu, spí často s rodiči v jedné místnosti a nemají samostatné lůžko.

⁴²⁵ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*.s. 24 - 25.

⁴²⁶ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 24.

⁴²⁷ Tamtéž. s. 157.

⁴²⁸ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 32.

VI.2. Hry a hračky

Hry jsou činnosti, které lidé dělají s cílem relaxace a zábavy. Hry však také člověka učí, probouzejí zájem o věci neznámé a formují jeho osobnost. Rozmanitost her a hraček je obrovská. Každá doba, kultura a společnost má svůj okruh takovéto zábavy, s níž tráví volné chvíle. Hry a hračky jsou ale především spjaty s dětmi a dětstvím. Právě v tomto lidském věku hrají významnou výchovnou funkci a rozvíjí osobnost dítěte. Výchovná funkce her a hraček vychází především z toho, že v nich jsou obsaženy skutečnosti ze všedního života. Hry a hračky ale také zachycují kulturní tradice a poukazují na národní charakter.⁴²⁹ Jaké byly ale hry a hračky dětí devatenáctého století? Odpověď na tuto otázku můžeme najít ve výpovědích spisovatelů devatenáctého století, kteří se tématu hraček v líčení svého dětství věnovali ve svých memoárech.

Jaké hračky měly u dětí největší úspěch? Byly dětské hry a hračky děleny dle pohlaví dítěte? Byly dle tohoto dělení vybírány jiné hračky pro chlapce a jiné pro děvčata? Byla uplatňována hra jako příprava dítěte pro budoucnost? Při hledání odpovědí na tyto otázky se budu nejprve věnovat výpovědím spisovatelek a až posléze spisovatelů.

Spisovatelky devatenáctého století ve své memoárové literatuře uvádějí mnoho vzpomínek na své hračky, které jim dělaly společnost během dětství. Hračky měly různou podobu. Některé byly umně zhotovené a jiné zcela obyčejné. Vše záleželo na hmotném postavení rodiny, která dítěti hračku pořizovala.

Božena Viková-Kunětická ve svých vzpomínkách zaznamenává matčinu výpověď o dětství a rodině. Matka Boženy Vikové–Kunětické ztratila několik dětí. Zůstalo jí po nich jen několik panenek, které byly velmi hezké a jistě i na svou dobu velmi drahé. Panenky si nechala vyrobit na zakázku od jedné paní. Jak spisovatelka prostřednictvím své matky vzpomíná, každá z panenek byla jiná.

„Selky, paničky, cikánky, školačky, císařovny a každá dle svého stavu oblečená. S ranci na zádech, se slunečníky, s korunami“⁴³⁰

Spisovatelky zmiňují mnoho krásných hraček, přesto se do jejich dětského zájmu dostaly i hračky zcela obyčejné či věci běžné potřeby. Božena Viková-Kunětická měla dle předchozí zmínky spoustu krásných panen, přesto měla nejraději váleček na nudle. Jak

⁴²⁹ MIŠURCOVÁ, FIŠER, FIXL. *Hra a hračka*. Praha, 1980.

⁴³⁰ LA PNP. VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *O mně*. Vzpomínka. s rkp. úpravami, Památník národního písemnictví. 5 11., 59/55. s. 3

vzpomíná prostřednictvím vyprávění své maminky, nosila váleček zabalený v peřince, zpívala mu a povídala si s ním. Pokud dostala od rodičů panenku novou, stále ji zajímalo, co se skrývá uvnitř panenky. Poté co udělala do panenky díru a vysypaly se piliny, ztratila panenka pro ni význam. S válečkem na nudle si Božena Viková-Kunětická hrála ještě v době, kdy chodila do školy.⁴³¹

Věnceslava Lužická se svými kamarádkami velmi ráda sbírala ucha z rozbitých nádob. Jak vzpomíná, byla tato dívčí hra rozšířena. Děvčátka si ucha uvazovala na provázky a vytvářela si tak stádo, které vodila na pastvu.⁴³²

Obliba obyčejných hraček svědčí o velké představivosti dětí, s níž dokázaly obyčejné věci přeměnit v kouzelné hračky. Není tedy divu, že i memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století podává důkaz o tom, že spisovatelé jako malé děti rádi utíkali do svých snů a snových představ během hry.

Šlechtična Maria von Ebner Eschenbach si hrála s koníčky z lepenky, které si dávala na polštáře z pohovky. V představě dívky se najednou z křesla stala zlatá mušle a dva koně se dali do pohybu.⁴³³ Jak spisovatelka vzpomíná, ráda se nořila do říše svých snů plné bájných zvířat, bohů a víl.⁴³⁴

Také Pavla Kytlicová se svými sourozenci utíkala do světa bájných snů, když si hráli na téma Wágnerovy opery Lohengrin. Při hře se jakoby nechávali táhnout v lodičce podobné mušli, do níž byly zapřažené labutě. Obě spisovatelky vyrůstaly v prostředí ovlivněném německou kulturou. Na jejich dětských hrách můžeme pozorovat oblibu Wágnerova díla u široké veřejnosti a návrat k bájným příběhům, tudíž módní vlivy, jež se promítají také do her malých dětí.

Zaujetí pro hru je pro dítě velmi potřebné. Hra je pro děti jakousi příjemnou variantou práce. Samotné hry se velmi přibližovaly budoucímu zaměstnání dítěte. Vždyť nejoblíbenější hračkou holčiček byla panenka, která zastupovala děťátko. Dívky hrou simulovaly práce v domácnosti a starost o rodinu, která se vázala k postavení manželky a její pracovní náplni. Růžena Jesenská jmenuje, jakým hrám se ona a její sourozenci nejraději věnovali:

⁴³¹ LA PNP. VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *O mně*. Vzpomínka. s rkp. úpravami. 5 11., 59/55.. s. 1.

⁴³² LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 45-46.

⁴³³ von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta*: životopisné črty. s. 52.

⁴³⁴ Tamtéž. s. 66.

„Co jsme se nahráli na tatínka a na maminku, na prodávání zboží, na vaření a na školu!“⁴³⁵

Marie Strettiová si velmi ráda hrála na školičku, v níž svědomitě vyučovala své panenky. Ježíšek jí i sestře nadělil dvacet malinkých porcelánových panenek, které měly svou háčkovanou výbavu. Panenky dostaly jména dle oblíbených českých spisovatelů. Marie Strettiová si ještě ve svých memoárech vzpomíná, jaké měla šaty Vrchlická, Nerudová a jiné. Stejně jako v německém prostředí měla kultura vliv na hry dětí. V českém prostředí proniká do her, dle případu Marie Strettiové, také česká literatura.

Dívky se během svých her učily také šít. Dokonce měly od svých matek nařízeno, aby se takto při své hře učily. Jak zmiňuje ve svých vzpomínkách Marie Gebauerová, když odjížděla na roční pobyt k babičce do Pardubic, měla svou pannu na klíně. Matka jí nakázala při odjezdu, že se kromě naučení německému jazyku musí naučit na svou panenku šít.⁴³⁶

Věnceslava Lužická si šila výbavu na své panenky. Vzpomíná, že s jinými dívkami chodily ke krejčímu a vyprošovaly si u něj kousky na šaty pro panenky.⁴³⁷

Ač holčičkám sloužila hra k výuce, od jistého věku bylo již nevhodné, když se o dívce vědělo, že si hraje s panenkami. Eliška Krásnohorská ve svých vzpomínkách uvádí jednu takovou svou zkušenost, kdy na návštěvu k matce přišel pan učitel Vorlíček, který ji učil v ústavu manželů Svobodových. Když učitel viděl, že si jeho žačka doma hraje s panenkami, řekl s pohrdlivým přízvukem, že taková slečna, která se ve škole učí o Césarovi, by si již neměla hrát a zda se nestydí. Matka se své dcery ale zastala a debatovala s panem učitelem, proč dovoluje své dceři, aby si i v tomto věku hrála. Paní Pechová byla toho názoru, že se tak dívky při hraní učí. Berou míry panence, kreslí střih, z hadříků vyrobí šaty, uháčkují čepeček.⁴³⁸

„Pan Vorlíček byl jaksi překvapen, slyšet' asi o hře pannami něco nového. Ale jen na chvílku se zarazil, pak se rozmyslil a zůstal na svém. „K tomu všemu není třeba panen,“ pravil; „ať si s nimi tedy hraje Dorinka, ale Elišku můžete již učiti na něčem užitečnějším šíti a práti. Panen byste jí neměla již trpěti, paní Pechová. Či chcete, aby si až do dvanácti let hrála pannami, či byste jí snad ještě i potom času na to přidala?“ Smál se upřímně, ale maminka se zasmála ještě upřímněji. „Přidám, pane Vorlíčku, přidám!“ zažertovala

⁴³⁵ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 142.

⁴³⁶ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. *Fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera*, rkp. s. 6.

⁴³⁷ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 108.

⁴³⁸ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 99.

*přátelsky; „kdyby si chtěla hrát až do čtrnácti do patnácti let, byla bych jen ráda a budu vždycky ráda, dokud děvče bude myslit na panny a nezačne myslit na panáky.“*⁴³⁹

Do her malých dívek patřily také v omezené míře sportovní činnosti. Zimní hry lákaly Marii Gebauerovou, která v Pardubicích bruslila se strýcem Ferdinandem na zamrzlých loukách okolo pardubického zámku. Flašinetář zde hrál pro bruslaře písničky, led osvětlovaly olejové lampy, na tyči se houपालy lampiony. Své babičky se Marie Gebauerová ptala, zda také její maminka chodila bruslit.

*„Ne, nechodila. To je teprve teď, že také holky se učí bruslit. Když byla maminka malá, tak se to na děvčátko neslušelo. Ale byla by ráda chodila! Kde mohla, ztratila se alespoň do alejí a tam se klouzalo na klouzačce. Ale vždycky jen večer, aby jí nikdo neviděl. A dědeček vždycky huboval!“*⁴⁴⁰

Při zvuku flašinetu se také bavila bruslením Marie Strettiová.⁴⁴¹ Teprve druhá polovina devatenáctého století dovolovala, aby se těmto zábavám mohly věnovat také dívky. Od sedmdesátých let zřídilo několik českých měst kluziště, kde se setkávala v zimních mrazivých měsících městská společnost. Činnosti se věnovali především mladí lidé, kteří kluziště využili také k seznámení.⁴⁴² Sportu se jinak dívky na veřejnosti věnovat nemohly. Zvláště pokud šlo o dívky náležející k měšťanské společnosti. Jak již bylo v kapitole Rodina a rodinná výchova zmíněno, dívka měla být dle společnosti upravenou, mírnou a řádnou ve svém chování. O této skutečnosti se zmiňuje Marie Gebauerová, když uvádí:

*„Odpoledne po škole jsme chodily s babičkou každý den na procházku do parku. To se však jen slušně chodilo po cestách, sedalo se na lavičku. Nepamatuji se, že bych byla měla s sebou někdy obruč nebo míč! Vzpomínám jen, že jsem vždycky musila mít rukavičky a že mi maminka toho roku udělala zvlášť pěkný klobouk.“*⁴⁴³

Chlapecké hry se v mnohém od dívčích odlišovaly. Stejně jako dívky tíhly spíše k zábavám napodobující ženskou práci, také chlapci se zajímali především o hry napodobující mužské profese, které se tradičně váží k maskulinní výlučnosti. K takovým oblíbeným hrám patřila i hra na vojáky.

⁴³⁹ Tamtéž s. 100.

⁴⁴⁰ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. *Fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera*, rkp. s. 18.

⁴⁴¹ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 150.

⁴⁴² LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

⁴⁴³ LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. *Fragment zřejmě z Rodinných vzpomínek na J. Gebauera*, rkp. s. 31-32.

Josef Šusta si hrával na půdě s šavlemi, které zde byly uloženy po strýci Václavovi, který byl gardistou.⁴⁴⁴ Eliška Krásnohorská vzpomíná na hry svých bratrů Jindřicha a Adolfa ovlivněné náladou revolučního roku 1848, kdy si většina dětí hrála na vojáky a pořádala cvičení. Stalo se dokonce, že bratři přišli z Týnské školy se zprávou, že je bude pan učitel ve třídě učit vojenskému nástupu a kroku. Zatím účelem si měli do školy přinést dřevěné hůlky jako šavle. Chlapci si chtěli do školy vzít svůj vánoční dárek, plechové šavle a flintičky. To však pan učitel zakázal. Kluci pořádali také na dvoře domácí vojenská cvičení. Za hrou přicházeli i kamarádi, takže prý zanedlouho mělo vojsko i vozatajstvo, dělostřelectvo a kapelu.⁴⁴⁵

Vojsko bylo pro chlapce ideálem. Václav Dlouhý vzpomíná ve svých memoárech, že příchod vojska byl napjatě očekáván od všech místních chlapců.⁴⁴⁶ Ve vzpomínkách Antala Staška se však objevuje reflexe, která zachycuje, že k armádě vzhlíželi nejen chlapci. Síle a eleganci se obdivovala většina společnosti.⁴⁴⁷

„Leželo tam posádkou vojsko. Valná část měšťanstva, vázaná domnělým hospodářským prospěchem, šlapě mu přisluhovala. Důstojník byl ideálem ženských; již každý kadet velikým mužem. Měštští synkové a mladší úřednickové byli šťastni, když se mohli otřít i třeba jen o některého poručíka, aby na ně s jeho uniformy přišlo světlo. Snobism slavil triumfy. Napodobována oficírská chůze, oficírský způsob výslovnosti, oficírské posuny a postoje. Události z důstojnických kruhů byly kronikou města. Ani gymnasisté pokročilejšího věku neodolali přitažlivosti té a rádi se kamarádili alespoň s kadety. Vojsko bylo pánem mužských duší; ženských srdcí; kupeckých, pekařských a řeznických kapes.“⁴⁴⁸

Chlapci se účastnili vlastních bojů, kde poměřovali své síly. Mladší bratr Růženy Jesenské měl zakázáno účastnit se chlapeckých her za domem na poli. Zde docházelo k velkým bitvám, při nichž se chlapci rozdělili na dva tábory a házeli po sobě kameny. Často si tak pro svého neposlušného syna musela zajít maminka s rákoskou.⁴⁴⁹

Hry se dělí nejen na dívčí a chlapecké. Různé hry se také váží k různému prostředí. Městským dětem byla ke hře propůjčena pouze ulice či dům. Věnceslava Lužická vzpomíná,

⁴⁴⁴ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I.* s. 19.

⁴⁴⁵ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí.* s. 48.

⁴⁴⁶ LA PNP. DLOUHÝ, Václav. fond. Václav Dlouhý. 262/62/5. s. 41.

⁴⁴⁷ STAŠEK, Antal. Vzpomínky. s. 109.

⁴⁴⁸ Tamtéž s. 109.

⁴⁴⁹ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství.* s. 178 - 179.

že hořickým dětem sloužila za hřiště k pravidelným hrám ulice.⁴⁵⁰ Sourozenci Pavly Kytlicové si v kumbálku na společném dvoře činžovního domu ve Vídni udělali s dětmi ostatních rodin domu svůj wigwam.⁴⁵¹

Opravdové potěšení ze hry, jak spisovatelé memoárové literatury upozorňují, však skýtalo pouze venkovské prostředí. Na venkově trávil své mládí Svatopluk Čech. Hry a hračky ovlivnilo jeho okolí, když si v přírodě hrál s rostlinami a zvířaty. Vzpomíná, že se svou sestrou sbírali žížaly, brouky, žáby, stonožky.⁴⁵² Marie Strettiová se svými sourozenci rovněž velmi ráda sbírala brouky a žížaly. Uvádí také, že její bratři si nejraději hráli na kočírování koní. Na základě tohoto zálibení znali všechny koně v okolí.⁴⁵³

Josef Šusta si také velmi rád hrával s housenkami a rostlinami. Jemu však sloužily při jeho chemických pokusech ve speciálním kabinetu. Jak vzpomíná, s bratrem měli v kabinetu spoustu věcí, lisovali zde květiny pro herbář, míchali kyseliny, chovali hmyz. Matka jim nepořádek v tomto pokojíku trpěla. Navzdory tomu, že jim několikrát utekly housenky, které pak zaplavily celý dům.⁴⁵⁴

František Cajthaml ve svých vzpomínkách uvádí, že jako chlapci hráli před školou o fazole. Do hry se přidávaly také dívky. Fazole si samy děti za tím účelem pěstovaly. Jak přiznává, tehdy nevěděli, že se vařené fazole také dají jíst. Starší hráči hráli dokonce o „čamrdy“, jak byly nazývány knoflíky. Nejvíce byly ceněny čamrdy kostěné, plechové neměly pro hráče skoro žádnou hodnotu. V obchodech však byly knoflíky ceněny opačně. Vesnické děti dále hrály špačka. Oblíbenou zábavou bylo také házení břidlicových destiček na hladinu rybníka, které dělaly „misky“.⁴⁵⁵

Mnohé hry provázela také drsnost až necitelnost dětí. K dalšímu oblíbenému „sportu“, jak to František Cajthaml nazývá, bylo ubíjení žab kameny. Jindy zas děti vyplácely různým způsobem své mladší kamarády zákeřnými hrami.

„Také jsme se v lesíku Marušce schovávali do křovin a s nejmladšími jsme si hráli na „slepého muzikanta“. Hru tuto nechci blíže popisovat, stačí však říci, že pacholíček, který

⁴⁵⁰ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 47.

⁴⁵¹ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 143.

⁴⁵² ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 10 - 11.

⁴⁵³ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 245.

⁴⁵⁴ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 97.

⁴⁵⁵ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936). s. 36.

slepého klarinetistu (zavázali jsme mu oči a strčili do úst hůlku v ... dřívě zastrčenou) dal se napálit pouze jednou a napřesrok už sám hleděl nějakého nezkušence ku hře přemluvití.“⁴⁵⁶

Venkovské děti vybíraly ze země myší hnízda, brali čmelákům med, podhrabávaly brambory, které si poté pekly na ohníčku. Jak spisovatel František Cajthaml přiznává, bez ohníčku se jako dítě vůbec neobešel. Během pastvy se totiž patřilo, že první prací malého pasáčka bylo rozdělení ohníčku.⁴⁵⁷

Mezi oblíbené hračky je u mnoha spisovatelů zmíněno divadlo. Dětská představení lákala malé příznivce svou představivostí a množstvím příběhů.

Loutkové divadlo vlastnil malý Josef Václav Frič. Herce na špalíčkách doplnil o několik chlebových panáčků, s nimiž si velmi rád hrál. Jeho loutkové divadlo odehrálo několik kusů, mezi něž patřila Klicperova jednoaktovka „Divotvorný klobouk“.⁴⁵⁸

Ladislav Quis hrál divadlo se svými dětskými přáteli. Nejprve se hráli hru *Střelce kouzelníka*, poté hru rakouského dramatika Franze Grillparzera *Pramáteř*. Dekorace si přátelé vyráběli sami, obleky si ale půjčovali ze školy.⁴⁵⁹

Růžena Jesenská vzpomíná, že právě divadlo bylo její nejoblíbenější činností. Se sourozenci si sami psali hry a děj svých představení. Jak spisovatelka uvádí, při hře se velmi dobře bavili a také učili. Dokonce pořádali pro obyvatele v okolí domu představení, jež mělo prý ohromný úspěch.⁴⁶⁰

Divadlo zlávalo i Marii Strettiovou. Jak vzpomíná, hru *U nás je kominík z Budečské zahrady*⁴⁶¹ si s dětmi zahrála i její matka. Pro velký úspěch pokračovali v dalších hrách.⁴⁶²

Dětská představení nastudovala také rodina Pavly Kytlicové. S dětmi z celého domu sehrály německy *Šípkovou Růženku*. Podruhé se děti představily v pohádce *Popelka*, kdy se již na představení objevili i elitní hosté ze sousedních domů.⁴⁶³

Jinou oblíbenou zábavou, která se již vážala k době sváteční, bylo navštěvování vystavovaných jesliček. Velké či malé betlémy podomácku vyřezávané byly jistě hodny obdivu, a ten také každé Vánoce mohutně od všech dětí sklízely.

⁴⁵⁶ Tamtéž. s. 36.

⁴⁵⁷ Tamtéž. s. 40.

⁴⁵⁸ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 45.

⁴⁵⁹ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I*. s. 86.

⁴⁶⁰ JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*. s. 142.

⁴⁶¹ Budečská zahrada - obrazový časopis pro mládež, vydával I. L. Kober v letech 1870-1889.

⁴⁶² STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech* s. 255.

⁴⁶³ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 73.

Betlém svou krásou uchvacoval také Ladislava Quise, který je považoval za nejmilejší dětskou zimní zábavu. Velmi toužil nakouknout do všech domů v zastrčených uličkách, kde se oblevily tabule:

*„jako jich dosud užívají prodavači pražených kaštanu, opatřené nápisy: »Zde jsou jesle k vyděni“. Pravopis tento byl pravidlem a podávám jej tu již k vůli historické věrnosti.“*⁴⁶⁴

Jak spisovatel přiznává, nebyl to pouze betlém, který do temných a zakouřených místností děti lákal. Bylo to něco kulturně podmíněného a svérázného. Snad nálada, která děti ovládne v čase Vánoc.⁴⁶⁵

Svatopluk Čech uvádí, že pan farář vlastnoručně zhotovil velkolepý betlém. Pro něho to byl velký div. Ještě více byl Svatoopluk Čech potěšen, když navštívil s tatínkem tohoto pana faráře a on mu daroval pomalovaný mlýn s pohyblivým kolem, který byl vyrobený z lepenky. To byla spisovatelova nejcennější hračka.⁴⁶⁶

Hračky nejen bavily a učily děti. Rodiče hraček využívali pro uklidnění dětí v období nemoci. Josef Václav Frič jako chlapec byl starostlivě opatrován svou rodinou, která ho často posílala na „čerstvý vzduch“ na venkov, kam doprovázel svého otce. Přesto prodělal několik dětských nemocí. Matka koupila divadélko, které postavila na stolec u lože. Přikoupila několik chlebových panáčků, když viděla, že nemocný není příliš spokojený. Svého malého syna tak zabavila v období nemoci, kdy musel zůstat ležet a být v klidu.⁴⁶⁷

Eliška Krásnohorská vzpomíná, že když ona nebo její sourozenci byli nemocní, dávala jim maminka různé pochoutky a drobné hračky určené pouze pro malé pacienty. Mezi tyto hračky patřily obrázky, ozdobné gratulační kartičky, křestní památky, či velká vzácnost – maminčin sešit, kam si mladá paní Pechová zapisovala své vlastní verše, které doprovázela vlastní ilustrací.⁴⁶⁸ Hračky a hry mají pro děti velký význam. Každé dítě si vybere svou oblíbenou hračku samo. Přesto v jeho výběru hraje roli společnost, která se stále řídila stereotypním vnímáním postavení ženy a muže ve společnosti, kulturními tradicemi a festivitou. Nové tendence ve společnosti se však také odrazily do dětství a her malých dětí, které se při svých hrách nechávaly inspirovat Wagnerovými operami, pojmenovávaly své

⁴⁶⁴ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I.* s. 88.

⁴⁶⁵ Tamtéž. s. 89.

⁴⁶⁶ ČECH, Svatoopluk. *Kniha vzpomínek.* s. 23-24.

⁴⁶⁷ FRIČ, Josef Václav. *Paměti.* s. 45.

⁴⁶⁸ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí.* s. 82.

panenky po slavných českých spisovatelích či si hrály na ve společnosti oblíbené a ctěné vojáky.

IV.3. Knihy

Kniha, četba a znalost psaného projevu patřila v minulosti mezi výlučné znalosti privilegovaného obyvatelstva, nejdříve šlechty a později i měšťanstva. Kniha se mezi širokou veřejnost rozšířila díky vynálezu knihtisku Johannesem Gutenbergem. Vynález tisku usnadnil výrobu knih a také je zlevnil. Dalším krokem k prosazení knih mezi veřejností bylo zavedení pravidelné školní docházky a tím zvýšení gramotnosti obyvatelstva. Jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole, pravidelná návštěva elementární školy byla u široké veřejnosti přijata až od poloviny devatenáctého století. V tomto století se tedy objevují více než kdy dříve gramotné děti, které potřebují pro svůj věk specifickou literaturu.⁴⁶⁹

V této kapitole chci představit dětskou četbu devatenáctého století prostřednictvím vzpomínek spisovatelů, kteří dobu dětství v tomto období prožili. Jakým způsobem se tedy s knihami poprvé seznámili? Jaké knihy si vybírali ve svých dětských letech? Byli ovlivňováni svou rodinou, školou či dobou ve svém výběru literatury? Četli dětskou literaturu?

Spisovatelé memoárové literatury mezi svá první setkání s knihami jmenují četbu ve společnosti. Čtení knih v rodinách či před větší společností bylo velmi oblíbené. Nejen z důvodu, že se rodina či známí sešli pohromadě. Jistě zde hrála velkou úlohu literatura jako nositelka kultury, zábavy a poučení.

Během předčítání se seznámil s knihami Ladislav Quis. Jak spisovatel ve svých memoárech uvádí, navštěvoval asi dvacetiletou dívku Márinku, která vyučovala dívky šití. Při domácích pracích se dívky bavily právě předčítáním. Naslouchání jejich předčítání vzbudilo v malém Ladislavu Quisovi lásku k literatuře. V dívčím kolektivu vyslechl *Národní báchorky* a pověsti Boženy Němcové, Dumasovy *Mušketýry*, Manzoniho *Snoubence* a Filípkova *Palečka*.⁴⁷⁰

Antal Stašek se také s mnohými knihami seznámil na základě četby, když bydlel během studia u rodiny, která se touto činností velmi ráda bavila. V jejím kruhu uslyšel dílo

⁴⁶⁹ LENDEROVÁ, Milena. Radostné dětství?.

LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

⁴⁷⁰ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I.* s. 41-42.

Boženy Němcové *Babička* brzy po jejím vydání. Jak vzpomíná, všechny postavy mu byly blízké a známé.⁴⁷¹

„...jako bych je byl ve své rodné dědině dávno vidíval a znal: i ta babička i ta Baruška i ty ostatní děti i ten mlynář i ten myslivec i ten Míla .. všichni... všichni... až na paní kněžnu. Bylo mně tak, jako při první četbě *Robinsona*: hltal jsem sluchem a bál se, aby nebyl brzy konec ... Mělo to dlouho... dlouho trvat... Taková v tom ležela rozkoš“⁴⁷²

František Cajthaml ve svých memoárech uvádí, že jeho rodina neměla žádných knih. Přesto se ale knihy v jejich domácnosti četly, a to převážně v zimě, kdy otec nosíval ze Tmaně⁴⁷³ od jednoho starého ševce knihy k předčítání. Knihy byly předčítány před známými a příbuzenstvem, které se v „sednici“ na konci dne scházelo.⁴⁷⁴

Děti se též seznamovaly s knihami v domácích knihovnách svých rodin. Právě domácí knihovny je lákaly pestrými hřbety knih, které opatrovali jejich rodiče. Domácí knihovny utvářely literární vkus dítěte. Spisovatelé s oblibou vzpomínají, které svazky poprvé drželi ve svých rukou a jaké knihy obsahovaly domácí knihovny?

Svatopluk Čech ve svých memoárech vzpomíná, že jako malému hochovi mu byl pro jeho věk přístup ke knihovně zakázán. Otec mu knihy vybíral. Avšak zakázané ovoce nejlépe chutná, chodil tedy sám do knihovny. Zde přečetl povídky Tylovy a romány Jana z Hvězdy.⁴⁷⁵

Eliška Krásnohorská svou zálibu v knihách objevila velmi brzy. Vzpomíná, že ji jako malou dívku vábily v rodinné knihovně staré pražské časopisy a kalendáře psané německy. Otec však zanechal svým dětem v knihovně také mnoho českých svazků. Nejvíce dívku zajímaly sešity *Burgen und Schlösser Böhmens*, několik ročenek almanachu *Libussa* a v německém vydání Palackého *Dějiny národa českého*. V knihovně se také objevily české knihy napsané česky od autorů Tyla, Klicpery, Rubeše, Chocholouška a Němcové.⁴⁷⁶

Stejně jako Elišce Krásnohorské, také Ladislavu Quisovi zemřel během jeho dětství otec. I jemu zanechal svou knihovnu, která se skládala z mnoha svazků. Jednalo se především o německé knihy. Nejcennějšími svazky byly pro malého Ladislava Quise balady Schillerovy, Goetheovy. Dále se zde nacházely svazky Světových dějin, čtyřsvazkový ilustrovaný

⁴⁷¹ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. s. 74-75.

⁴⁷² Tamtéž. s. 74-75.

⁴⁷³ Vesnice Tmaň, okres Beroun.

⁴⁷⁴ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. (Ed.) *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. s. 28.

⁴⁷⁵ ČECH, Svatoopluk. *Knihy vzpomínek*. s. 65-66.

Jan Jindřich Marek spisovatel publikoval pod pseudonymem Jan z Hvězdy, Mezi díla patřily balady, romance, pověsti a legendy. Mnohé romantické povídky se blížily až pohádkovému vyprávění.

⁴⁷⁶ KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí*. s. 15-16.

životopis Napoleona I. a ilustrované dějiny třicetileté války. Zlákala ho také zde se nacházející dobrodružná literatura, a to Dumasovi *Mušketýři*, Coopreovy romány a Herloßsohnův *Poslední Táborita*. V knihovně byly také pohádky, jako *Báchorky* Boženy Němcové, Andersenovy pohádky a *Pohádky tisíce a jedné noci*. Otcova knihovna obsahovala několik svazků přírodovědeckých a lékařských.⁴⁷⁷

Josef Šusta na půdě rodinného domu našel knihovnu, kterou založil bratr dědečka Jan Korner, jež byl velkým vlastencem. Tomu odpovídalo i složení knih v knihovně uložených. Josef Šusta se jako nižší gymnasista obdivoval v knihovně ilustrovaným přírodovědeckým sešitům, Dobrovského mluvnici, Hněvkovskému „Děvinu“. Jak Josef Šusta ve svých pamětech vzpomíná, jednalo se o velmi vzácné seskupení vlasteneckých svazků.⁴⁷⁸

František Václav Krejčí ve svých pamětech uvádí, že když mu bylo deset let, měl již přečtené všechny knihy po otci. Ač byl otec vlastencem, vlastnil především knihy německé. Otec byl učitelem, proto se v jeho knihovně nacházely nejvíce knihy pedagogické. Své zastoupení zde však měly i knihy cestopisné, dále próza i poezie. Jako ve většině knihoven i zde se nacházeli němečtí klasikové, mezi nimiž vynikalo šest svazků Schillerových spisů. Dále zde byli zastoupeni čeští autoři Kollár, Mácha, Rubeš a Langr. Kollárovy a Máchovy spisy Krejčího zcela uchvátily. Četl tyto autory jako třináctiletý hoch. Ve svých vzpomínkách přiznává, že se jednalo především o povrchní četbu chlapce, který nebyl pro tato díla zcela vyspělý. Po přečtení otcovy knihovny však František Václav Krejčí toužil po dalších knihách.⁴⁷⁹

Půjčoval si tedy knihy ze školní knihovny, z níž zapůjčoval chlapcům každou sobotu knihy pan řídící. Jak Krejčí vzpomíná, výběr byl následovný. Několik knih rozložil pan ředitel po stole a vyhlásil jména vybraných svazků, kdo se přihlásil, mohl si půjčit knihu. Jednalo se především o povídky přeložené z němčiny od spisovatelů Karla Gustava Nieritze⁴⁸⁰ a Ernsta Theodora Amadea Hoffmanna⁴⁸¹. Tato literatura Krejčího příliš neoslovila, jak vzpomíná:

*„Tendenci jejich bylo vest mládež k bohabojnosti a jiným ctnostem a utlumiti v ni jakékoliv smělejší projevy mladé síly a touhy po životě.“*⁴⁸²

⁴⁷⁷ QUIS, Ladislav. *Knihy vzpomínek I.* s. 59 – 61.

⁴⁷⁸ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I.* s. 19.

⁴⁷⁹ FRIČ, Josef Václav. *Paměti.* s. 32, 38.

⁴⁸⁰ Karl Gustav Nieritz byl německým spisovatelem, jež se soustředil na dětskou a národní literaturu.

http://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Gustav_Nieritz (staženo 20. 3. 2010).

⁴⁸¹ Ernest Theodor Amadeus Hoffmann byl německým autorem ovlivněný skupinou Sturm und Drang.

http://de.wikipedia.org/wiki/E._T._A._Hoffmann (staženo 20. 3. 2010).

⁴⁸² Tamtéž. 32.

Dalším důvodem nelibosti bylo i to, že školní knihovna neobsahovala novější českou literaturu a snažila se svým žákům dávat především německá díla. František Václav Krejčí líčí, že to vlastenecky založení žáci nesli s krajní nelibostí.⁴⁸³

Františku Cajthamlovi byla naopak žakovská knihovna útočištěm, kde nacházel především překlady spisů Karla Gustava Nieritze. Dále knihovna obsahovala časopisy *Budečské zahrady* a *Naší mládeži*.

Časopisy pro děti a mládež byly jistě oblíbené. Jejich četbou se bavili mnozí pozdější spisovatelé. Jednalo se o časopisy vycházející od poloviny devatenáctého století, které obsahovaly verše či povídky. Nejdříve jím byl dětský časopis *Včelka*, který založil humpolecký učitel Jan Sluníčko. Poté se objevily dětské časopisy *Zlaté klasy*, *Štěpnice*, *Budečská zahrada* a mnoho jiných. V oblibě mládeže byly i časopisy určené pro dospělé, a však i zde se mohly děti najít zálibu v povídkách, románech v nich obsažených.⁴⁸⁴

Marie Streittová a její rodina odebírala *Zlaté lístky a klasy*, *Budečskou zahrádku*, *Jarý věk* a později *Malého čtenáře*.⁴⁸⁵

Pražský deník odebíral otec Františka Cajthamla. V rámci novin vycházely také romány na pokračování, které si rád František Cajthaml vystříhoval. Dle jeho vzpomínek se jednalo především o historické práce Josefa Svátka.⁴⁸⁶

Časopisy odebírala také rodina Josefa Šusty, zvláště maminka našla zalíbení v četbě *Matici lidu*, jež si syn rád zapůjčoval. Josefa Šustu však nejvíce ovlivnila četba časopisu *Světobzor*, jež v sobě zahrnoval aktuality a románová pokračování vyzdobená prostými dřevoryty. Četl zde kupříkladu Jiráskův *Poklad*. Jak Šusta přiznává, velmi se mu začal líbit historický román. Ve svém nadšení přečetl Dumasovi *Mušketýry* a Févalova *Hrbáce*. Ovšem největší radost mu způsobovala četba historických povídek Václava Beneše Třebízského.⁴⁸⁷

Ve výběru knih můžeme zaznamenat různé prvky. Mnoho spisovatelů přiznává, že je ve výběru knih ovlivňovalo jejich nacionální cítění. České knihy a čeští spisovatelé byli pro ně svátostmi, jichž se nikdo nesměl křivým slovem dotknout. Mladí lidé se dle vzpomínek tím více k české literatuře přimkli, čím více jim bylo bráněno číst české knihy. Je otázkou, do jaké míry jsou tyto vzpomínky objektivní a do jaké míry do nich zasahuje dobové vlastenecké klišé.

⁴⁸³ KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. s. 32.

⁴⁸⁴ LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

⁴⁸⁵ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 244.

⁴⁸⁶ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART(ed.)... Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936). s. 28.

⁴⁸⁷ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. s. 104 - 105.

Vlastenecké cítění v četbě pocítil Ladislav Quis, který upozorňuje, že ve školách jim učitelé nutili Goetha a Schillera. Oni se však zajímali o národní literaturu. Sledovali první čísla *Humoristických listů* vydávaných Josefem Vilímkem. Ladislav Quis chodil také knihy nakupovat do Kurandova obchodu, kde se sháněly neprodané knihy. Vydražovány zde byly spisy Tylovy, Klicperovy, Chocholouškovy⁴⁸⁸, Jana z Hvězdy.⁴⁸⁹ V líčení četby Ladislava Quise se objevují vlastenecké klišé. Je to jediné vysvětlení toho, že spisovatel přiznává přednost *Humoristickým listům* před uměleckým dílem Goetha a Schillera.

Také Svatopluk Čech se k této četbě přiznává. Palackého dějiny byly prý evangeliem nacionálně založených studentů gymnázia a byli schopni se do krve pohádat o pravdivost historických událostí.⁴⁹⁰

Česky psaná literatura se zatím nemohla svou kvalitou a počtem děl vyrovnat evropským literaturám. Není proto divu, že mnozí studenti přilnuli k jiným evropským literárním dílům. Adolf Heyduk vzpomíná, jak v 50. letech studenti podleli májovému ruchu a toužili po dílech cizích autorů.⁴⁹¹

Mládí a myšlenky Josefa Václava Friče ovlivnila zásadním způsobem četba Byronových děl a dopisů „, plných titánských myšlének ponukajících k pohrdání světem“.⁴⁹²

Vybrané knihy George Gordona Byrona četl také Svatopluk Čech. Spisovatel ve svém mládí rovněž četl Puškina, Lermontova, Shakespeara, Mickiewicze dokonce v originále pomocí slovníku. Jak Svatopluk Čech přiznává, velmi silný zážitek měl ve svých gymnasiálních dobách z díla Heinricha Heina.⁴⁹³

Antal Stašek uvádí, že četl Gogolova *Tarase Bulbu* v překladu ze čtyřicátých let. Ve své četbě dále neopomenul Shakespearova díla, jako je *Hamlet*, *Macbeth*, *Lear* a *Jindřich IV*. Antal Stašek se do své četby a postav mnohdy zamiloval. Jeho láskou byla Schillerova *Panna Orleánská*, stejně jako později Tat'ána v Puškinově *Oněginovi*.⁴⁹⁴

Mezi zahraniční tituly se dostaly také knihy dobrodružné, které se spisovatelům v dětství velmi líbily. Josef Šusta si kupoval po šestáku drobné sešity s indiánskými a pirátskými historkami. Jak vzpomíná, sešity byly vyzdobené jednoduchými obrázky.⁴⁹⁵

⁴⁸⁸ Prokop Chocholoušek byl českým novinářem a spisovatelem historické prózy. http://cs.wikipedia.org/wiki/Prokop_Chocholou%C5%A1ek (staženo 20.3. 2010).

⁴⁸⁹ QUIS, Ladislav. *Knihy vzpomínek I.* s. 101 - 102.

⁴⁹⁰ ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek.* s. 142.

⁴⁹¹ HEYDUK Adolf, *Vzpomínky literární.* s. 41.

⁴⁹² FRIČ, Josef Václav. *Paměti.* s. 195.

⁴⁹³ ČECH, Svatopluk. *Knihy vzpomínek.* s. 149-153.

⁴⁹⁴ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky.* s. 94.

⁴⁹⁵ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I.* s. 104.

Pavla Kytlicová vzpomíná, že jim otec koupil k Vánocům *Robinsona Crusoe*.⁴⁹⁶

Také dobrodružná literatura se dostala do rukou Marie Strettiové v podobě jedné knihy Julesa Vernea.⁴⁹⁷ Dobrodružnou literaturu Julese Vernea četl i S. K. Neumann.⁴⁹⁸

Josef Václav Frič se na základě četby dobrodružných knih učil němčinu. Jednalo se knihu o Robinsonovi nejspíše od Joachima Heinricha Campeho, který volně překládal a zpracovával do vlastních děl *Robinson der Jüngere* námět Robinsona Crusoe od Daniela Defoe.⁴⁹⁹

Maria von Ebner Eschenbach se vyučovala cizímu jazyku četbou francouzských knih. Doporučeny jí byly La Fontainovy bajky a mnoho dalších básní. Uchvátily ji též pohádky bratrů Perraultů.⁵⁰⁰

Četba v mládí spisovatelů devatenáctého století se neskládala z typicky dětských knih. Naopak četli knihy, které nemohli ve svém dětském věku zcela pochopit. S knihou se spisovatelé poprvé seznamovali ve své rodině. Důležitou roli zde hrálo samotné zalíbení rodičů v literatuře. Domácí knihovny byly nejčastěji místem, kde se dítě poprvé dostalo ke knize. Výběr knihy byl velmi omezen, dítě se ve svém výběru knihy orientovalo dle dostupnosti knih ve svém okolí, zda byly knihy v domácnosti, či zda byla knihami zásobena školní knihovna nebo nově vznikající veřejná (městská) knihovna. Studenti, kteří si trochu našetřili, si kupovali knihy sami. Kniha se dále vybírala dle doporučení, znalostí, či nálady.

Na základě vzpomínek spisovatele devatenáctého století nelze zjistit, zda všechny děti měly vřelý vztah ke knihám. Většina spisovatelů pocházela z rodin měšťanských, kde bylo zvykem číst a které samy vlastnily knihy. Vyčnívá tu však osoba Františka Cajthamla, který byl synem chudého továrního dělníka a který si i přes finanční nesnáze své rodiny velmi dobrý vztah ke knihám našel. Můžeme tedy předpokládat, že děti četly a měly dobrý vztah k literatuře, pokud ho viděly u svých rodičů.

⁴⁹⁶ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 64.

⁴⁹⁷ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 301.

⁴⁹⁸ NEUMANN, Stanislav Kostka. *Vzpomínky*. Praha, 1948. s. 18.

⁴⁹⁹ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 52.

LENDEROVÁ, Milena. RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*

http://de.wikipedia.org/wiki/Joachim_Heinrich_Campe#Werke (staženo 3. 3. 2010).

⁵⁰⁰ von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta: životopisné črty*. s. 50.

IV.4. Pohádky

Pohádka je prozaickým žánrem lidové slovesnosti. Příběh je nadpřirozeným až naivním vyprávěním, avšak fiktivnost či pohádkovost příběhu zaznamenává základní lidské touhy, stereotypní chování. Pohádky mají ve svém vyprávění jasně ohraničeno dobro a zlo, jsou ve své podstatě fantaskními příběhy, jež se snaží na své posluchače výchovně působit.⁵⁰¹

Pohádky a vyprávění patří k dětství, jen málo dětí vzpomíná na dětství bez krásných pohádek a vyprávění rodičů či prarodičů před spaním. Na pohádky vzpomínají také ve svých memoárech spisovatelé devatenáctého století. Právě v těchto prvních příbězích nacházeli svůj vztah k lidovému vyprávění a stavbě příběhu.

Maria von Ebner Eschenbach ve svých memoárech vzpomíná na vypravěčský talent své kojné Anišy. Ta, dle spisovatelčiných vzpomínek, ve svých příbězích probouzela pohádková stvoření, jako byl vodník, mihotavé bludičky, droboucí skřítkové. Malá dívka si na základě těchto příběhů představovala krásu jiného světa, který je plný pohádkových postav.⁵⁰²

Antalu Staškovi povídala pohádky babička a také v jejích pohádkách vystupovaly nadpřirozené postavy a věci. Mezi její pohádkový repertoár patřily pohádky *O perníkové chaloupce*, *O stříbrné studánce* a *O Zlatých jablíčkách*. Babička také svému malému vnukovi vykládat příběhy o životě svatých.⁵⁰³

Marie Strettiová ve svých vzpomínkách uvádí, že ji nejvíce zaujaly výchovné pohádky, které jim maminka vyprávěla. Jak spisovatelka dodává, ona sama i její sestry je dále vyprávěly svým dětem.

„Některé její mravoučné povídky se zachovaly. Vyprávěly jsme je, sestra Jarča i já, svým dětem a teď je povídám vnučkám. O neposlušné Bělince, líné Klárince, Emánkovi stále ušpiněném, kterému řeklo potkavší ho prasátko: »Čuni, čuni, čuničku, jak se máš, můj bratříčku?» a jiné. Mnoho nám vyprávěla maminka z Babičky Boženy Němcové, něco z Andersena. Ale s pohádkou o čápech musela přestat. Lála se vždy strašně rozplakal, že mohl být čáp tak krutý a přinést mrtvého bratříčka, třeba-klukovi zlému a nezbednému.“⁵⁰⁴

Mnohdy hrůzostrašná vyprávění slýchala také Věnceslava Lužická, která jako malá dívka měla chůvu, jež byla vnučkou jedné špitálníce a která opravdu v místní nemocnici

⁵⁰¹ VLAŠÍN, Štěpán. a kol. *Slovník literární teorie*. Praha, 1977.

⁵⁰² von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta: životopisné črty*. s. 15.

⁵⁰³ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. s. 14.

⁵⁰⁴ STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. s. 228 - 229.

bydlela. Snad odtud přinášela různé příběhy plné náboženského mysticismu. Maminka Věnceslavy Lužické si nepřála, aby dívka dětem takové hrůzné pohádky vypravovala. Když chůva s vyprávěním nepřestala, musela opustit rodinu.⁵⁰⁵

Také Svatopluk Čech ve svých memoárech vzpomíná na hrozné povídky, které se vyprávěly večer v rodině krejčovského mistra, kde byl na byt a stravu. V domácnosti krejčovského mistra si tovaryši vyprávěli příběhy o strašidlech, zjeveních a o zakletých duších. Povídky tak silně zapůsobily na malého chlapce, že se Svatopluk Čech dlouho bál spát o samotě v tmavé místnosti.⁵⁰⁶

František Cajthaml při pravidelných besedách, kde se dralo peří, velmi často slýchal oblíbené krvavé příběhy. Jak spisovatel vzpomíná, strýcové při schůzce hodně kouřili. Kouř a děsivé příběhy nedaly malému Františku Cajthamlovi spát, a dokonce mu způsobovaly horečku. Otec se proto rozhodl takové schůze zrušit.⁵⁰⁷

Vyprávění pohádek bylo v rodinách velmi oblíbené. Vzpomínalo se na tradiční pohádky, jež se v rodině předávaly a říkaly se příběhy ze života světců. Rodina však byla ve svém výběru pohádek a příběhů ovlivněna dobovým vyprávěním. Marie Strettiová slýchala od své maminky výchovné pohádky, které byly publikovány. Mnoho spisovatelů též vzpomíná na vyprávění hrůzostrašných povídek, které byly v devatenáctém století velmi oblíbené a které se také prodávaly v knižních svazcích.

⁵⁰⁵ LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. s. 48.

⁵⁰⁶ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek Svatopluka Čecha*. s. 16.

⁵⁰⁷ VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. s. 28-29.

V. Dítě a nacionální konflikty

Nacionalismus je kolektivní ideologií, jež se zrodila v osmnáctém století a plně se rozvinula ve století devatenáctém. Je reakcí na situaci v Evropě, kterou značně poznamenala Velká francouzská revoluce a následující napoleonské války. Myšlenky osvícenství a klasicismu v tomto přelomu století ustupují procítěnému romantismu, jež v sobě nese také vlastenecké cítění. Nacionalismus lze charakterizovat jako národní uvědomění, jehož vyznavači prosazují pro svůj národ jednotu jazykovou, územní, kulturní. Lpí na národních dějinách, národním vědomí, sebevědomí a usiluje o vytvoření národních individualit.⁵⁰⁸

Nacionalistické cítění se v českých zemích rozvinulo na základě odporu proti reformám Marie Terezie a Josefa II., jež měly za cíl vytvořit z rakouské říše jednotný stát. Prostředkem pro založení takového státu byla myšlenka unifikace a germanizace. Díky těmto reformám byla němčina prosazena jako úřední a vyučovací jazyk. Český jazyk byl proto užíván více v ústraní a hovořili jím především nižší vrstvy obyvatelstva. Avšak jazyk je jedním z významných znaků národa, uchovává v sobě národní hodnoty, kulturu a myšlenkovou specifikaci národa. Prosazení jazyka německého všechny tyto hodnoty narušovalo a vyvolávalo u českých vlastenců odpor proti unifikačnímu tlaku rakouské říše. Jako obrana proti tomuto tlaku sílil český a slovanský nacionalismus.⁵⁰⁹

K nacionálním konfliktům nedocházelo jen mezi dospělými. Problémy se také promítaly do dětství devatenáctého století. Memoárová literatura českých spisovatelů devatenáctého století je plná odsuzujících výroků proti rakouské říši a německému jazyku. Spisovatelé ve svých vzpomínkách uvádějí své myšlenky, pocity a příběhy, kdy se sami setkali s nacionálními problémy v Rakousku a později v Rakousko-Uhersku. Vzpomínky z dětství napadají vševládnoucí němčinu, a ukazují spisovatelův vlastní boj o českou identitu.

Vzpomínky spisovatelů devatenáctého století nás seznamují s dobovou představou o dobré společnosti, která se pojila s užíváním německého jazyka. Německý jazyk byl jazykem vzdělanců. Jak již bylo zmíněno, tereziánský Schulpatent stanovil jako vyučovací jazyk na školských ústavech rakouské říše němčinu. Tím se stal německý jazyk řečí vzdělanců rakouské říše.

⁵⁰⁸ KUTNAR, František. *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus: Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*. Praha, 2003. ISBN 80-7184-833-6.

⁵⁰⁹ Tamtéž.

Fritz Mauthner zaznamenal tuto zvláštní nacionální situaci v Českých zemích ve svých memoárech, když komentuje rivalitu mezi Čechy a Němci. Ve svých pamětech uvádí, že jazyk byl tehdy spojen s nacionalitou a sociálním postavením. Byl Židem narozeným v českých zemích rakouské říše, v jeho okolí se tedy mluvilo třemi jazyky, a to hebrejsky, německy a česky. Jazykově mu však byla nejbliže němčina a hebrejšтина. Hebrejštinu ovládal z důvodů náboženských a nacionálních. Němčina byla pro něj jazykem úředníků, básníků a vzdělávacích zařízení. Čeština byla naopak jazykem sedláků a služek.⁵¹⁰

Fritz Mauthner takto rozdělil dle jazyka obyvatele českých zemí na dvě, popřípadě tři sociální třídy. Byly jím výše postavení uživatelé německého jazyka, do této skupiny můžeme zařadit i židovské obyvatelstvo, jež se ve své většině hlásilo k německé obcovací řeči. Další skupinou byli níže postavení uživatelé českého jazyka. Z toho vyplývá, že znalost německého jazyka otevírala tedy brány do vyšší společnosti.

Se stejným míněním se setkal Svatopluk Čech, který byl otcem poslán do litoměřického gymnázia, aby se naučil tento jazyk ovládat. Svatopluk Čech bydlel v Litoměřicích u pana Klebra, Němce, který mluvil se svou manželkou o češtině velmi pohrdavě. Jejich názorem bylo, že s touto řečí se nedostane člověk do slušné společnosti. Malého Svatopluka Čecha dle jeho paměti dováděl tento názor k odporu proti manželům Klébrovým.⁵¹¹

Německý jazyk a německá kultura byly určeny vyšší společnosti a městske honoraci. František Václav Krejčí ve svých vzpomínkách uvádí, že když bydlel u svého strýce v Olomouci, musel vnitřně bojovat se strýcovou rodinou, která se považovala za Němce. Také oni považovali němčinu za jedinou cestu, aby se člověk dostal do dobré společnosti. Tento názor ovlivnil výchovu jejich dětí.⁵¹²

„Ale chodily už do německých škol, německý byl tedy podklad jejich školního vzdělání a rodiče jim patrně vštípili zásadu, že se sluší a patří, aby byly pokládány za Němce a že jen z toho jim kyne prospěch, protože česky mluvit zde v Olomouci znamená počítat se k nižší společenské vrstvě.“⁵¹³

⁵¹⁰ MAUTHNER, Fritz. *Prager Jugendjahre: Erinnerungen von Fritz Mauthner*. Fritz. s. 30.

⁵¹¹ ČECH, Svatopluk. *Vzpomínky z cest a života*. Praha, 1908. s. 198.

⁵¹² KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. s. 44.

⁵¹³ Tamtéž. s. 144.

František Václav Krejčí dále bolestně vzpomíná, jak svými vlasteneckými zmínkami o zbudování českého divadla v Praze vynutil pouze posměch svých příbuzných. Jako malý chlapec se nedokázal bránit, propukl tehdy dle svých vzpomínek v pláč.⁵¹⁴

Spisovatelé memoárové literatury zmiňují potřebu naučit se německý jazyk, avšak naučení tohoto jazyka je pro ně nutnost, jež plnili s odporem. Pasivita tohoto přijímání je zřejmá. Spisovatelé jakoby chtěli demonstrovat svou neochotu k „cizímu“ jazyku.

Josef Václav Frič byl svou rodinou přesvědčován, aby se před vstupem do gymnázia německy naučil. Jak uvádí:

*„musel jsem do trpkého toho jablka zakousnout! Otec počal se modliti se mnou německý Otčenáš, a co mne nejvíce bolelo, i matku měl jsem oslovovati Mutter! Babička Reissová, moje Grossmutter, brávala mne při návratu mém k sobě všemožně se namáhajíc, by odpor můj přemohla.“*⁵¹⁵

Motivace malého Josefa Václava Friče dále pokračovala i u paní domácí, která mu za každé „*Küss die Hand*“⁵¹⁶, „*Guten Morgen*“⁵¹⁷ a „*Wünsch guten Appetit*“⁵¹⁸ dávala „*Studentenfutter*“⁵¹⁹ – mandle a rozinky.⁵²⁰

Také rodina Ladislava Quise si velmi přála, aby se naučil německy. Když přišel na studia do Prahy a začal bydlet u příbuzných, kde se mluvilo pouze německy, musel si na toto „zněmčilé“ ovzduší jazykově zvyknout.⁵²¹ Jak Quis vzpomíná, matka od té doby žádala, aby jí dopisy psal pouze německy. Poté ji ke svátku psal také veršované německé přání.⁵²²

Na základě vzpomínek spisovatelů můžeme předpokládat, že se české děti mnohdy těžce vyrovnávaly s faktem, že jsou členy kultury, která byla považována za poněkud nižší. Děti se střetávaly s urážkami na svůj český původ. V memoárech spisovatelů devatenáctého století je tento střed zaznamenán na gymnáziích, v německé společnosti či na německém území, kde se jako malé děti mohly s pohrdáním české kultury setkat.

Karolina Světlá si ve svých vzpomínkách také posteskla, že ač vyrůstala v rodině, kde se mluvilo pouze německy. Přesto se cítila, snad díky svému otcovi, být Češkou. Dědeček si byl však Němec a ten pokud byl na živu, musela rodina respektovat jeho přání, aby vnučky

⁵¹⁴ KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. s. 46.

⁵¹⁵ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 46.

⁵¹⁶ Ruku líbám.

⁵¹⁷ Dobré ráno.

⁵¹⁸ Dobrou chuť.

⁵¹⁹ Krmivo pro studenty.

⁵²⁰ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 46.

⁵²¹ QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I*. s.104.

⁵²² Tamtéž. s. 104.

byly vychovávány v německém prostředí. Karolina Světlá se česky naučila až v pozdějším věku. Přesto vzpomíná-li si na své dětství, uvádí, že když si hrála s mladými Němci, rozdíl mezi dětmi jí byl naznačován. Ve hře, jak Světlá vzpomíná, se mnohdy objevil posunek, úšklebek, či vyjádření proti jejich původu. Světlu to vždy velmi mrzelo.⁵²³

Spisovatelka Pavla Kytlicová vyrůstala se svou rodinou ve Vídni. Česká rodina měla díky své nacionalitě ve Vídni mnohé problémy, ač zde bylo mnoho Čechů. Kytlicová vzpomíná, že ji rodiče chtěli dát do jediné české školy, která se ve Vídni nacházela. Byla jím Komenského škola, ta však byla přeplněna, a ani budoucí léta neslibovala uvolnění místa pro sourozence Pavly Kytlicové. Museli tedy nastoupit do škol německých. Jak spisovatelka ve svých memoárech uvádí:⁵²⁴

„Dosud neuměla jsem ani slova německého. Zpočátku se mi spolužačky vysmívaly, pokřikující na mne: „Pémák, Pemák, umtraj krajcršnupf-tabák!“ a také mne pošťuchávaly.“⁵²⁵

Označení „Pémák“ nebo „Bémák“ pochází ze zkomoleného slova „Böhme“, které Češi svým akcentem vyslovují jako „Béme“ a který poukazuje na jejich český původ.

Pavla Kytlicová ve vzpomínkách uvádí, že také její sourozenci byli tak napadeni za svůj původ. Jak spisovatelka vzpomíná, jednou se před jejich domem ve Vídni strhl křik. Na jejího bratra Pepíka začali místní chlapi křičet a nadávat mu, že je „Pémák“. Bratr se za tuto „nadávku“ styděl a křičel, že je Vídeňák, protože se ve Vídni narodil.⁵²⁶

Josef Václav Frič ve svých vzpomínkách uvádí, že se stal obětí německých kluků, kteří mu nadávali „der Böhmische Copak“. Před útokem chlapců ho tehdy zachránil místní lékárník Gassner.⁵²⁷

Memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století velmi často poukazuje na takovéto jednání s českými dětmi, kterým je velmi nešetrně vykládáno o jejich národním jazyku a slovanské kultuře. Spisovatelé devatenáctého století ale také zmiňují svůj vzdor proti těmto názorům. Zmiňují se o svých spolcích literárních, historických a jiných, které je pojily nejen svým zájmem, ale také nacionálním cítěním.

Vítězslav Hálek ve svých vzpomínkách uvádí, že v šesté třídě vytvořil s ostatními žáky „Slovanský spolek“, který vedl český časopis. Účelem spolku bylo seznamování se s idejemi slovanství a slovanskými jazyky. Schůzky členů spolku se konaly dvakrát týdně a

⁵²³ SVĚTLÁ, Karolina. *Když velcí byli malí*. s. 78 - 80.

⁵²⁴ KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti*. s. 45.

⁵²⁵ Tamtéž. s. 45.

⁵²⁶ Tamtéž. s. 76.

⁵²⁷ FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 46.

jejich předmětem byla historie a literatura. Vydávání časopisu cvičilo přispěvatele v oboru literatury jak v próze, tak v poezii. Vítězslav Hálek by redaktorem tohoto časopisu. Dalšími paralelními studentskými časopisy byla Zora, Flora, Zábój.⁵²⁸

Zmíněný český studentský časopis Zora vedl spolu se svými spolužáky v piaristickém gymnáziu Svatopluk Čech. Stejně jako Hálek, i on zde uveřejnil svá první díla.⁵²⁹

Antal Stašek jako nižší gymnazista založil se svými spolužáky skupinu, která si dala za cíl nenávidět vše německé. Chlapci si slíbili, že budou neustále bojovat proti všemu německému. Svůj vzor našli v době husitské. Na svých setkáních debatovali o Palackém a o díle *Meč a Kalich* Jana Erazima Vocela. Jak Antal Stašek přiznává, jejich zanícení bylo tak silné, že se prali kdykoliv potkali nějakého německého studenta.⁵³⁰

Svatopluk Čech vzpomíná také na vlastenecké oblečení, které nosili studenti zvláště hrdě. Byl jím staročeský národní oděv čamara, který navrhl Petr Fastez roku 1848.⁵³¹ Dále se k čamara nosily slovanské kravaty se stříbrnými dlouhými třásněmi a jehlice se znakem českého lva.⁵³²

Národní cítění pozoroval také Antal Stašek v Praze poté, co se vrátil ze studií v Polsku. Na ulicích potkával mladíky oblečené do čamar (vesty posázené od krku až k pasu žlutými mosaznými knoflíky), jako doplněk se prý k tomu nosil formanský klobouk a hůl s ocelovou rukojetí ve tvaru sekyrky.⁵³³

V otázce nacionální měli zvláštní postavení Židé, kteří byli v minulosti nesčetněkrát stíháni pro svou víru a nacionalitu. „Dlouhé“ devatenácté století⁵³⁴ však prolomuje antisemitské postavení státu a začíná uvolňovat postavení Židů. Takovým uvolněním byly nejprve josefínské reformy jmenovitě systemální patent ze 13. února roku 1782 povolil Židům přístup do veřejných škol a dokonce i na univerzity.⁵³⁵ Mohli se zabývat všemi druhy řemesel, provozovat obchod a vlastnit pozemky. Povinnost bydlet v ghettech byla částečně zrušena. Ač byli Židé stále omezováni nařízeními, co smí či nesmí vykonávat, devatenácté století ji přináší znatelné uvolnění a mnohá práva. Veškeré uvolnění židovského obyvatelstva

⁵²⁸ HÁLEK, Vítězslav. In: KOLÁŘ, Vladimír(ed.). *Když velcí byli malí*. s. 113 - 114.

⁵²⁹ ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek*. s. 180 - 182.

⁵³⁰ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. s. 119.

⁵³¹ LENDEROVÁ, BEZECNÝ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

⁵³² ČECH, Svatopluk. *Kniha vzpomínek*. s. 119.

⁵³³ STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. s. 156.

⁵³⁴ „Dlouhé“ 19. století je ohraničeno dvěma mezníky: počátkem francouzské revoluce rokem 1789 a století končí začátkem I. světové války roku 1914. LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*.

⁵³⁵ Systemální patent byl zákonem, který prosazoval toleranci židovského obyvatelstva. Židé se mohli částečně zařadit do společnosti. O tom také svědčí zrušení povinnosti nosit označení na oděvu. LENDEROVÁ, MACKOVÁ, BEZECNÝ, JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti dlouhého 19. století: II díl: Život vědní i sváteční*.

vyvrcholilo v letech 1848-1849, kdy došlo ke zrušení familiantského zákona⁵³⁶, tedy zákazu regulace židovských rodin a možnost se svobodně ženit a vdávat. Židé také získali svobodu pohybu, mohli zastávat veřejné úřady.⁵³⁷

Přesto společnost devatenáctého století zůstávala proti židovskému obyvatelstvu velmi nepřátelská. Zmiňují se o tom také vzpomínky spisovatelů devatenáctého století.

Josef Šusta ve svých pamětech zaznamenal, že v Třeboni žili Židé poblíž východní zámecké brány. Zde stála také jejich modlitebna a škola. Mezi židovskými dětmi a křesťanskými dětmi bylo obrovské nepřátelství, které své základy mělo ve společenské nenávisti vůči Židům. Nenávist byla ještě podporována příběhy o židovských rituálních vraždách a jiných praktikách. Jak Šusta uvádí, antisemitismus byl pro něj zvykem. Jak vzpomíná, on a jiné děti prováděly tehdy bojovné vpády proti dětem „hebrejčikům“⁵³⁸, když šly okolo zámku do své školy.⁵³⁹

Jak Šusta uvádí, jednou se opět roznesly zprávy o židovských rituálních vraždách. Povídačky byly oživeny poté, co byla zrušena židovská vinopalna Na Valech, a kde pod podlahou byly nalezeny kosti. Obyvatelé byli pobouřeni a konaly se demonstrace proti synagoze. Josef Šusta vzpomíná, že to byla příležitost pro chlapce, aby beztravně mohli vše splatit židovským dětem. Jak Šusta dodává, na židovské škole nezůstalo ani jedno okno celé.⁵⁴⁰

Memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století nám také ukazuje, jak bylo s židovskými žáky nakládáno na gymnáziích. Josef Šesták ve svých vzpomínkách popisuje, že se antisemitské nálady nevyhnuly ani školám. Ve svých memoárech popisuje příběh, kdy jeden pan profesor byl vysazen zvláště na židovské žáky. Se svou antipatií se pan učitel netajil.

„... vyvolal kolegu Matěje Korefa (Později advokata Pražského nyní) a tázal se „Viš synáčku, co jest to „fatigatus“ Koref to nevěděl. Na to profesor: „Počkej, synáčku, já ti to ukážu“. A pan profesor uchopil Korefa, strčil ho s katedry, vytáhl ho opět na horu, strčil s ním do tabule, do zdi atd a to několikrátě opětoval, až Koref i Profesor sotva dechu popadali.

⁵³⁶ Familiantský (rodinný) zákon, který stanovoval přesný počet židovských rodin. Toto číslo se nesmělo měnit. Tím byla zaručena regulace židovského obyvatelstva. Židé se mohli zakládat rodiny pouze v případě, že se počet rodin v ghettu snížil. LENDEROVÁ, MACKOVÁ, BEZECNÝ, JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti dlouhého 19. století: II díl: Život vědňi i sváteční.*

⁵³⁷ LENDEROVÁ, MACKOVÁ, BEZECNÝ, JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti dlouhého 19. století: II díl: Život vědňi i sváteční.*

⁵³⁸ ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I.* s. 74.

⁵³⁹ Tamtéž. s. 74.

⁵⁴⁰ Tamtéž. s. 102.

Pak zvolal profesor Svoboda: „Vidiš synáčku, tj. „fatigatus“ tolik co upachtěný uondany, umdleny – když gladiátoři pro únavu dále bojovati nemohli.“⁵⁴¹

Také Josef Václav Frič se zmiňuje o panu profesorovi, který měl „spadýno“⁵⁴² na židovské žáky. Ve třídě se prý vychloubal, jak jednomu Židovi velmi vynadal, když ho viděl, jak na Velký pátek pojídá v krámu uzenky.⁵⁴³

Memoárová literatura spisovatelů devatenáctého století v mnohém ukazuje velmi složitou situaci rakouské monarchie, v jejímž celku žilo několik národností. Centralistické vedení říše prosazovalo politiku rakouských zájmů a uznávalo pouze svou kulturu a jazyk. Začalo tedy docházet ke střetům, které čeští spisovatelé vnímali jako urážení českého jazyka a kultury. Vlastenecké cítění spisovatelů vyvrcholilo během jejich dospělosti a tedy publikační činnosti. Vzpomínky na dětství jsou proto ovlivněny tímto vývojem. Spisovatelé ve svých vzpomínkách na dětství zmiňují své roztrpčení nad situací v českých zemích, která zde během jejich mládí panovala. Své líčení vzpomínek proto mnohdy nechávají ovlivňovat svými myšlenkami a idejemi, které zastávali při psaní pamětí. Při takovémto líčení se z nich stávají malí trpitelé či obránci vlasti, kteří byli myšlenkově zcela vyspělí a chápali problematiku nacionalismu. Musíme si však uvědomit, že oni museli přistoupit na podmínky, které již byly ve společnosti dané. Jistě se cítili v takovémto systému, velmi znevýhodnění, avšak podobné problémy řešilo mnoho jejich českých spolužáků. Téma dětství a nacionálních konfliktů nám plně odkrývá problematiku memoárové literatury jako historického pramenu, která je v tomto tématu velmi diskutovaná.

⁵⁴¹ LA PNP. ŠESTÁK, Josef. *Z mých vzpomínek*. rkp. životopisu, 13 11, fo + 2 11, 8 s. 14-15.

⁵⁴² FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. s. 61.

⁵⁴³ Tamtéž. s. 61.

VI. Závěr

Ve své diplomové práci jsem se snažila podat obraz dětství devatenáctého století prostřednictvím vzpomínek spisovatelů. Memoárová literatura spisovatelů je historickým pramenem, který poskytuje informace důležité pro dějiny každodennosti, sociální dějiny a kulturní historii.

Při zpracování memoárové literatury a výpovědí o dětství jsem se však setkávala s případy, které memoárovou literaturu jako historický pramen problematizují. Jsou jimi jistě nepřesná fakta uváděná v memoárové literatuře. Je to způsobeno zapomínáním autora, který si přesné údaje, pokud je nemá písemně zachycené, jen těžko ve své paměti po tolika letech vybaví. Velkým problémem memoárové literatury je autorská stylizace. Jedná se o případy, kdy autor zmiňuje pouze pro něj lichotivé vzpomínky či se ve svém líčení uchyluje k dobovému klišé. Spisovatelé se na základě své stylizace vyhýbali jistým tématům. V kapitole Narození a rané dětství jsem sledovala výpovědi spisovatelů o tomto období dětství. Autoři však tomuto tématu ve svých vzpomínkách nevěnovali příliš mnoho místa. Může tomu tak být vzhledem k tomu, že se jedná o nejstarší vzpomínky. Avšak dětství jejich mladších sourozenců je také opomíjeno. Důvodem toho může být také intimita těchto sdělení.

Dobová klišé naopak užívali autoři memoárů ve vylíčení své rodiny, kdy rodiče představovali jako své ochránce a dobré rádce. Přesto v líčení vzpomínek spisovatelů devatenáctého století získáváme obraz rodičů, který není již tak lichotivý. Rodiče se především zajímali o budoucnost svých dětí, a její zajištění je stálo tolik námahy, že jim mnohdy nezbyl čas věnovat se dětem samotným. Rodičovská péče jako by se omezovala především na hmotné zajištění a výchovu. Přesto se spisovatelé zmiňují o drobných radostech, které zažívali se svými rodiči. Při jejich popisu však neopomínají připomenout jejich výjimečnost.

Z mnohých memoárů můžeme nabýt dojmu, že autoři pozměnili své memoárové vyprávění na základě dobové tendence či dle svých postojů, které v dospělosti zastávali. Jednalo se především o témata nacionality a vztahu k rakouské říši.

Z leckdy útržkovitých zmínek o dětství jsem se pokusila zachytit vztah společnosti k ranému lidskému věku. Vzpomínky spisovatelů devatenáctého století mě překvapily svou uzavřeností k některým tématům dětství a špatným chování dospělých k dětem.

Intimní prostor dětství jako by byl opravdu uzavřen pro veřejnost. Mnohdy se mu vyhýbaly i samy matky. Takovým dokladem raného dětství dítěte je doba, kdy byla pro kojení

dítěte najímána kojná. Služby kojné byly v devatenáctém století hojně využívány. Spisovatelé ve svých pamětech uvádějí, že měli své kojné, které se jim věnovaly, a dávaly tak prostor matkám, aby se mohly vykonávat jiné činnosti.

Ve vzpomínkách spisovatelů jsou rodiče stereotypně líčeni jako laskaví opatrovatelé. Na základě příběhů, které jsou v memoárech popisovány, však dostáváme obraz rodičů, kteří si drží od svých dětí poněkud odstup. Z memoárů můžeme usoudit, že tento přístup k dětem má základ v rodinné hierarchii, která se v devatenáctém století dodržovala. Vyšší status rodičů byl dodržován na základě představy o dobré výchově dětí.

Výchova dítěte se odvíjela dle dobrých příkladů, které získávalo v chování rodičů. Pokud dětské chování nezapadalo do normy běžné pro devatenácté století, byla obviněna rodina dítěte. Z toho důvodu se rodiče snažili, aby chování dítěte na veřejnosti bylo v souladu s dobrým jménem rodiny, které si u veřejnosti vybudovala. Výchovné působení na dítě bylo uplatňováno také prostřednictvím strachu. Děti byly takto vychovávány na základě strachu z rodičovské autority, z fyzického trestu či neznámého nebezpečí, které si spojovaly s rodičovskou mocí.

Opravdový láskyplný vztah rodičů k dítěti je zaznamenán jen v několika málo vzpomínkách. Většina spisovatelů zaznamenává, že jejich rodiče se starali především o hmotné zajištění svých dětí a jejich budoucnost, k níž vedlo, dle jejich představ, dobré vychování a někdy i vzdělání.

Na školách stejně jako v rodinné výchově chyběl psychologicko-pedagogický přístup. Jak spisovatelé uvádí, bylo v těchto zařízeních užíváno velmi často fyzických trestů, kterými se zjednávala kázeň či trestala neznalost. Spisovatelé nešetří ve svých memoárech kritikou rakouského vzdělávacího systému a škol. Vytýkán byl především vztah učitele k žákovi, který byl často elitářský. Stejně jako rodina, užívala i škola výchovného působení na základě hierarchie mezi dospělým a dítětem, tedy mezi učitelem a žákem.

Specifika dětství jako by byla poněkud přehlížena. Děti měly sice své hračky, leckde se objevuje i dětská literatura, přesto jsou svými rodiči vzdalovány dětskému světu a nuceny zaměřovat se na svou budoucnost. Takto jsou o prožitky dětství ochuzovány. Jako by se okolí dětí snažilo pouze o jejich dobrý začátek v dospělém životě a přitom opomenuli samotné dětství.

Obraz dětství v memoárové literatuře spisovatelů devatenáctého století nahlížený současníky je tedy poněkud smutný. Ač toto století svým zájmem o pediatrii přispělo

k přístupu k dětství, nedokázalo zatím postřehnout jeho specifika a přizpůsobit tak své chování k dítěti.

VII. Zusammenfassung

Ziel der vorliegenden Diplomarbeit ist die Vorstellung des Kindheitsbildes im 19. Jahrhundert, auf der Grundlage von Memoiren ausgewählter Schriftsteller. Weiters möchte ich die Memoiren als historische Quellen für die Geschichte aus einem kritischen Blickwinkel betrachten.

In meiner Arbeit nehme ich auf die Memoiren von dreiunddreißig Schriftstellern oder Autoren Bezug, die in ihrem künstlerischem Leben mindestens eine literarische Arbeit geschrieben habe. Als Auswahl-Methode wählte ich die Sonden-Methode, das heißt es wurde eine zufällige Auswahl getroffen. Trotz dieser zufälligen Auswahl wurde sich nur auf Autoren konzentrieren, die ihre Kindheit im neunzehnten Jahrhundert verbrachten und ihre Kindheitsrollen in den Memoiren festhielten.

Bei der Verarbeitung der Memoirenliteratur und Zeugnisse über die Kindheit der Schriftsteller traf ich auf verschiedene Fälle, in der sich die Memoiren als problematische historische Quelle erwiesen. Memoirenliteratur beinhaltet mit Sicherheit ungenau angeführte Tatsachen, welche durch Erinnerungslücken des Autors gegeben sind, da dieser nicht alle relevanten Daten schriftlich festgehalten hat und somit manches nur aus dem Erinnerungsvermögen niederschrieb. Ein zusätzlich großes Problem ist die Stilisierung der Autoren in der Memoirenliteratur. Dies sind meist Fälle, in denen der Autor nur für ihn schmeichelhafte Erinnerungen anführt oder in seiner Version Zuflucht zu zeitgenössischen Klischees sucht. Schriftsteller vermieden auf der Grundlage ihrer Stilisierung bestimmte Themen. Im Kapitel Geburten und der frühen Kindheit, betrachtete ich Zeugnisse der Schriftsteller im Zeitraum ihrer Kindheit. Autoren widmeten diesem Thema, in ihren Memoiren, nicht zu viel Platz. Dies kann aufgrund der Tatsache sein, dass es sich um die ältesten Erinnerungen handelt. Allerdings ist auch die frühere Kindheit ihrer jüngeren Geschwister vernachlässigt. Der Grund dafür kann die Intimität der Kommunikation sein.

Zeitgenössische Klischees hingegen nutzten die Autoren in der Abhandlung zur Erklärung ihrer Familie, in der die Eltern als ihre Beschützer und Mentoren vorstellt wurden. Doch in der Darstellung von Erinnerungen der Schriftsteller des neunzehnten Jahrhunderts bekamen Eltern ein nicht so schmeichelhaftes Bild verliehen. Die Eltern interessierten sich in erster Linie nur für die Zukunft ihrer Kinder und die Zukunftsversicherung dieser, sodass sie oft keine Zeit hatte um sich den Kindern zu widmen. Die elterliche Fürsorge beschränkte sich in erster Linie auf die physische Sicherheit und Ausbildung ihrer Sprösslinge. Dennoch

erwähnen die Autoren die kleinen Freuden, die sie mit ihren Eltern erlebt. Während ihrer Beschreibung erinnerten sie daran, dass dies Seltenheitswert.

Aus vielen Memoiren kann man den Eindruck bekommen, dass die Autoren ihre Memoiren Erzählung über die zeitgenössische Stimmung, an die Haltung der Erwachsenen angepasst hatten. Dies waren hauptsächlich die Themen des Nationalismus und der Beziehung zum Österreichischen Kaiserreich.

Auf der Grundlage mancher Memoirenabrissen über die Kindheit der Schriftsteller habe ich versucht die Beziehung jüngerer Lebensjahre zu erfassen. Die Erinnerungen mancher Schriftsteller des neunzehnten Jahrhunderts überraschten mich durch ihre Sperrstellung zu einigen Thema wie dem Verhalten der Erwachsenen zu deren Kindern. Dieses geschlossene Verhältnis rührte darauf, dass die Schriftsteller es für zu intim empfanden um darüber zu schreiben. In diesem Bereich vermieden sie sogar über ihre eigene Mutter zu berichten. Dies ereignete sich zu einer Zeit in der man Ammen einstellte um die Kinder zu stillen. Die Intimität des Stillens hat sicherlich einen Grund in unserer Kultur. Dienste von Ammen waren im neunzehnten Jahrhundert weit verbreitet. In den Memoiren leiten Autoren ein, dass sie ihre Ammen hatten.

Das Verhalten der Kinder wurde durch die Vorbildrolle der Eltern beeinflusst. Wenn das Verhalten von Kindern nicht den gesellschaftlichen Standards des neunzehnten Jahrhunderts entsprach, war die Schuld bei der Familie des Kindes zu suchen. Deshalb versuchten die Eltern, das Verhalten des Kindes zu züchtigen. Um die Autorität über ihre Kinder zu erlangen schürten Eltern die Ängste ihrer Kinder mit körperlicher Gewalt und der Androhung von Bestrafung.

Wirklich liebevolle Erinnerungen an eine Eltern-Kindbeziehung waren die Ausnahme in den behandelten Memoiren. Die meisten Autoren merken an, dass sich ihre Eltern nur um materielle Aspekte kümmerten und auf die Vorsorge der Kinder bedacht waren.

In den Schulen fehlte wie in der Familie der psychologisch-pädagogische Ansatz der Erziehung. Schriftsteller erklärten, dass diese Einrichtungen oft körperliche Züchtigung verwendeten um Disziplin zu wahren. Ein weiteres wirkungsvolles Mittel der Bestrafung war Ignoranz. Die Hierarchie zwischen Eltern und Kinder war dem Verhältnis zwischen Lehrer und Schüler sehr nahe.

Die heute üblichen Freuden eines Kindes wie z.B.: Kinderspielzeug oder Kinderbücher sowie Jugendliteratur waren im neunzehnten Jahrhundert ebenfalls vorhanden,

jedoch drängten die Eltern ihre Sprösslinge zum erwachsenwerden und dazu sich auf ihre Zukunft zu konzentrieren. So wurden Kinder um ihre Kindheitserfahrungen betrogen.

Das Bild der Kindheit in den Memoiren der Schriftsteller des neunzehnten Jahrhunderts, welches wir als Zeitgenossen einsehen, ist ein bisschen traurig. Obwohl dieses Jahrhunderts vom Interesse an der Pädiatrie geprägt war, verabsäumte man die Besonderheiten der Kindheit zu erkennen und das Verhalten daran anzupassen.

VIII. Seznam pramenů a literatury

Prameny nevydané:

LA PNP. DLOUHÝ, Václav. fond. Václav Dlouhý. 262 62 5.

LA PNP. GEBAUEROVÁ, Marie. Paměti. fragment zřejmě z *Rodinných vzpomínek na J. Gebauera*, rkp., 4, 11, 8.

LA PNP. ŠESTÁK, Josef. *Z mých vzpomínek* rkp. životopisu, 13 11, fo + 2 11, 8.

LA PNP. VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *O mně*. Vzpomínka. s rkp. úpravami, 5 11. 59/55.

LA PNP. VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Radostná noc (vypravuje moje matka)*. 5 11. 59/55.

LA PNP. VIKOVÁ-KUNĚTICKÁ, Božena. *Tři mouchy*. 5 11. 59/55.

Prameny vydané:

BAYEROVÁ, Anna. *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženské a dětské nemoci, pomoc ku porodu a ošetřování dětí*. Dle MUDr. A. Ficherové-Dückelmannové zpracovala MUDr. Anna Bayerová. Praha, 1907.

CZERNÝ, Adalbert. *Dítě (jeho výchova)*. Praha, 1923.

ČECH, Svatopluk. *Sebrané spisy Svatopluk Čecha: Vzpomínky z cest a života I*. Praha, 1910.

ČECH, Svatopluk. *Vzpomínky z cest a života*. Praha, 1908.

DVOŘÁK, Xaver. *Dvě katechese o přijímání svátosti pokání a nejsv. Svátosti oltářní k těm žákům i dospělým, kteří pravidelně v roce k nim přistupují*. Praha, 1897.

FRIČ, Josef Václav. *Paměti*. Praha, 1957.

HEYDUK Adolf, *Vzpomínky literární*. Praha, 1911.

JANOVIČ-BATUT, Milan. *Žena těhotná*, Praha, 1902.

JESENSKÁ, Růžena. *Dětství*, Praha 1929.

KOLÁŘ, Vladimír (Ed.). *Když velcí byli malí, Mládí ve vzpomínkách našich spisovatelů*. Praha, 1965.

KREJČÍ, František Václav. *Konec století: 1867-1899: Výbor z pamětí*. Praha, 1989, ISBN: 80-202-0026-6.

KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Z mého mládí – vzpomínky životopisné*. 1920.

KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti I*. Tasov, 1927.

KYTLICOVÁ, Pavla. *Rodiče a děti II*. Tasov, 1928.

LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVA, Anna. *Lidé minulých dob*. Praha, 1941

LUŽICKÁ, Věnceslava. *Z mých pamětí*. Mladá Boleslav, 1928.

MACHAR, Josef Svatopluk. *Konfese literáta: díl I*. Praha, 1920.

MAUTHNER, Fritz. *Prager Jugendjahre: Erinnerungen von Fritz Mauthner*. Frankfurt am Main, 1969 .

MEISSNER, Alfred. *Geschichte meines Lebens von Alfred Meissner*. Wien, 1884.

NEUMANN, Stanislav Kostka. *Vzpomínky*. Praha, 1948.

Ottův slovník naučný

QUIS, Ladislav. *Kniha vzpomínek I*. Praha, 1902.

SEDLÁČEK, Augustin. *Paměti z mého života*. Praha, 1924.

STAŠEK, Antal. *Vzpomínky*. Praha, 1925.

STRETTIOVÁ, Marie. *O starých časech a dobrých lidech*. Praze, 1940.

SVĚTLÁ, Karolina. *Upomínky*. Praha, 1940.

SVĚTLÁ, Karolina. *Z literárního soukromí a drobné práce*. Praha, 1904.

SVĚTLÁ, Karolina. *Z rodinných podání*. Praha, 1903.

ŠUSTA, Josef. *Léta dětství a jinošství: Vzpomínky I*. Praha, 1947.

VACHEK, Emil. *Vzpomínky na starý Hradec*, Havlíčkův Brod, 1960.

VANĚČKOVA-ŠTĚPÁNKOVÁ, EHNHART. *Cajthamlův odkaz: O životě a díle Františka Cajthamla-Liberté (1868-1936)*. Praha, 1996. ISBN 80-900180-4-1.

von EBNER-ESCHENBACH, Marie. *Má dětská léta: životopisné črty*. Brno, 2005. ISBN 80-7364-014-7.

Literatura

BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách: Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha, 2005. ISBN 80-7277-241-4.

CUŘÍNOVÁ, Ludmila. *Medicína a sociální činnost*, Praha 2002. ISBN 80-7183-254-5.

FLECKEN, Margarete. *Arbeiterkinder im 19. Jahrhundert: Eine sozialgeschichtliche Untersuchung ihrer Lebenswelt*. Beltz, 1981. ISBN 3-407-54116-3.

FOUILLOUX, LANGLOIS, Le MOIGNE, SPIESS, THIBAUT, TREBUCHON. *Slovník biblické kultury*. Praha, 1985.

GÜNTER, Dagmar. „And now for something completely different“, Prolegomena zu Autobiographie als Quelle der Geschichtswissenschaft, In: *Historische Zeitschrift* 272, 2001. s. 25 – 61., ISSN: 0018-2613

HARDACH-PINKE, Irene. HARDACH, Gerd. *Deutsche Kindheiten: Autobiographische Zeugnisse 1700-1900*, Frankfurt/M, 1978.

HODROVÁ, Daniela. *Hledání románu – Kapitoly z historie a typologie žánru*. Praha, 1989.

HORSKÁ, KUČERA, MAUR, STLOUKAL. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha, 1990. ISBN 11-099-90.

KÁRNÍKOVÁ, Ludmila. *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha. 1965.

KUTNAR, František. *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus: Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*. Praha, 2003. ISBN 80-7184-833-6.

LENDEROVÁ, MACKOVÁ, JIRÁNEK. *Z dějin české každodennosti*. Praha, 2009. ISBN 978-80-246-1683-4.

LENDEROVÁ, Milena, RÝDL, Karel. *Radostné dětství?*. Praha, 2006. ISBN 80-7185-647-9.

LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i k modlitbě: Žena v minulém století*. Praha, 1999. ISBN 80-204-0737-5.

LENDEROVÁ, Milena. *Zrození dětství*: Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C, Faculty of Humanities. Pardubice, 2001.

LENDEROVÁ, Milena. KUBEŠ, Jiří (edd.). *Osobní deník a korespondence – snaha o prezentaci, autoreflexi nebo (proto)literární vyjádření?*. Pardubice, 2004, ISBN 80-7194-650-8.

LENDEROVÁ, JIRÁNEK, DOUŠOVÁ. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*: I. díl: Dějiny hmotné kultury. Pardubice, 2001. ISBN 80-7194-414-9.

LENDEROVÁ, MACKOVÁ, BEZECNÝ, JIRÁNEK. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*: II. díl: Život všední i sváteční. Pardubice, 2005. ISBN 80-7194-756-3.

MATĚJÍČEK, Zdeněk. *Rodiče a děti*. Praha, 1986.

MIŠURCOVÁ, FIŠER, FIXL. *Hra a hračka*. Praha, 1980.

NIKLÍČEK, Ladislav. *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*: I. díl. Brno, 1989. ISBN 80-7013-032-6.

PRAŽÁK, František. *České dítě*. Praha, 1948.

QUANDT, Sigfried. *Kinderarbeit und Kinderschutz in Deutschland 1783-1976: Quellen und Anmerkungen*. Paderborn, 1978. ISBN 3-506-15500-8.

RÝDL, Karel. *Fenomén strachu ve výchově dětí*. In: JIRÁNEK, Tomáš. KUBEŠ, Jiří. *Dítě a dětství napříč staletími*: 2. Pardubické bienále. Pardubice, Pardubice, 2003. ISBN 80-7194-515-3.

ŘEZNÍČKOVÁ, Kateřina. *Študáci a kantoři za starého Rakouska: České střední školy v letech 1867-1918*. Praha, 2007. ISBN 978-80-7277-163-9.

SCHULZE, Winfried. *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte; Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente“*, In: *ders. (Hrsg.) Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Berlin. 1996, s.11 – 31. ISBN: 3-05-002615-4 .

STANDLER, Peter. *Memoiren der Neuzeit, Betrachtungen zur erinnerten Geschichte*. Zürich ,1995. ISBN 3 85823 5317.

ŠTEPÁNEK, Miroslav. *Ilustrovaný encyklopedický slovník*. Praha, 1981.

VLAŠÍN, Štěpán. *Slovník literární teorie*. Praha, 1977.

VOKURKA, Martin. HUGO, Jan. *Velký lékařský slovník*. Praha, 2006. ISBN 80-7345-105-0.

WOITSCH, Jiří. *Ta naše chaloupka česká?: Proměny mýtu lidové architektury*. In. *Dějiny a současnost: Kulturně historická revue*. 6/2008. ISSN 04118-5129.

Internetové odkazy:

http://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Gustav_Nieritz (staženo 20. 3. 2010).

http://cs.wikipedia.org/wiki/Prokop_Chocholou%C5%A1ek (staženo 20.3. 2010).

http://de.wikipedia.org/wiki/E._T._A._Hoffmann (staženo 20. 3. 2010).

http://de.wikipedia.org/wiki/Joachim_Heinrich_Campe#Werke (staženo 3. 3. 2010).

IX. Příloha:

Jan Neruda, Dětská balada In: HEYDUK Adolf, *Vzpomínky literární*. Praha, 1911. s. 117-118

Matka zdřimla na úsvitě.
Dítko vyjeveně hledí –
v nožičkách mu Smrtka sedí.
malá Smrtka, sama dítě,
na hlavičce věnec bílý,
ve košilce drobné tílko,
v ručkách drží hravé síť
jako k honbě na motýly.
A ty ruce jako hůlky,
žluté jako z vosku čílko
místo oček modré důlky

„Pojď, děťátko, pojď, holátko,
na chvílečku, jen na krátko!
Zahrajem si na Hélice
andělíčkův při muzice
co dvě bílé holubice

„Matička mě nedovolí
a mne tělíčko tak bolí!“

„Pojď, děťátko, holoubátko!
Přišla jsem Ti ku pomoci,
nemoc nemá více moci,
venku ve andílkův kůru
poletíš až k nebi vzhůru.“

„Matička mně jíti nedá-
myslím, že už hlavu zvedá.“

„Pojď, děťátko, pojď babátko!
Posílá mne Jezulátko,
posílá královna nebe,
abych přivedla jim Tebe,
posílá mne ta Tvá svatá:
„Ať už jde má dcerka zlatá.“

„Pojďme, pojďme – ale zticha,
ať se matička nevzbudí!
Něco těžkého ji truí,
i když dřímá, těžce vzdychá,
ňadro bolestně jí skáče,
a když vzhledne, ihned pláče.“⁵⁴⁴

⁵⁴⁴ NERUDA, Jan. Ballady a romance. Praha, 1883. s. 10-11.